شۆڕشناسیی

دەربارەی شۆڕشو شایستەیی بۆ شۆڕش

نووسینی: عەزمی بشارە

وەرگێڕانی :

دکتۆر یاسین سەردەشتیی   بەرزانی مەلا تەها

- "من لێرەدا دەگەم بەوەی کە ببینم کاریگەریی تێکشاندنی چینە فەرمانڕەوا دەسەڵاتدارەکان لە کاتو قۆناغی جیاوازدوا لەلای گەلانی جۆراوجۆر چی بووە، هەڵبەتە من لە بوونی فلان رووداو، فلان هۆکاری بەرێکەوتو رواڵەتیی بێئاگا نیم، بەڵام باوەڕ بکەن کە هۆکاری راستییینە، هۆکاری لەدەستچوونی دەسەڵات لەدەستی خەڵکانێك، ئەوە بووە کە ئەوان ئیدی گەیشتبوونە قۆناغێك کە شایستەیی ئەوە نەبوون چیدی دەسەڵاتیان لەدەستدا بێت."

ئەلێکسیس دوتۆکڤیڵ

- " گوڵەکانی بەرگریی‌و ئازادییخوازیی لە تۆوی فەرهەنگەوە شین دەبن‌و شکۆفە دەکەن."

ئەمیلکار کابرال

- شۆڕش ئەو زانستەیە کە دەخرێتە بورای جێبەجێکردنەوە لەپێناو گۆڕینی کۆمەڵگا بەشێوەیەکی ریشەیی‌و گشتگیر، ئەوەی وادەکات هێزە کۆمەڵایەتییە پێشکەوتووخوازەکان کاروباری ئەو کۆمەڵگایە بەدەستەوە بگرن، ئەوەش ژیانێکی گونجاوترو کاراتر بۆ بەختەوەریی مرۆڤ پێکدەهێنێت، بەوەی هەنگاوێك لەرێگەی پێشکەوتندا بەرەو نموونەباڵاکانی دەنێت، رێگایەك هەمیشەو هەتاهەتایە بە شتی نوێ رازاوەیە کە هانی پێشکەوتن دەدات"

محەمەد عیمارە

پێرست

سەبارەت بە چەمکی شۆڕش.......................
ئایا دیارییکردنێکی زانستیی بۆ چەمکی (الثورة/شۆڕش) هەیە؟....
دەرچوون و زاڵبوون تیۆرێك نییە بۆ شۆڕش..........
زاراوەی شۆڕش....................................
شۆڕش، کودەتا، چاکسازیی............................
نوێبوونەوەو نوێخوازیی...................
ئازادیی و شۆڕش..................................
سەبارەت بە دۆخی شۆڕش یان شایستەیی بۆ شۆڕش................
شۆڕش وەك جووڵانەوەیەك شایەنی بڵاوبوونەوە بێت...................
شۆڕشی دیموکراتیی و ئایدیۆلۆجیی...........................

پێشکەشکردن:

"شۆڕش" وەك دیاردەیەکی سیاسیی و کۆمەڵایەتیی کە ئامانجی گۆڕانکارییەکی ریشەیی و سەراسەرییە لە قەڵەمبازێکی مێژووییدا، بەیەکێك لەو دیاردە هەرە سەرەکیی و سەرنجڕاکێشانەی مێژووی نوێ و هاوچەرخ دادەنرێت کە ریشەکەی بەقووڵایی مێژوودا رۆچووەو روودانیشی لەقۆناغە جیاوەزەکان و شوێنە جۆراوجۆرەکاندا سەرنجی بایەخدارانی راکێشاوە، بەچەشنێك هەوڵیانداوە کە سەبارەت بە چەمك و مانا و هۆکارو کاریگەریی و هەڵوێستوەرگرتن لە ئاستیدا، سەرنج و زانیاریی و لێکدانەوەو ئەنجامگیریی و رای هەمەجۆرمان بخەنە بەردەست، بەتایبەت کە شۆڕشەکانیش تەنیا لە تەرزو شێوازێکدا خۆ نمایش ناکەن(وەك : شۆڕشی نەتەوەیی، شۆڕشی دیموکراتیی، شۆڕشی چینایەتیی، تەنانەت شۆڕشی پیشەسازیی و تەکنەلۆجیی و..هتد) و سنوورێکی تەواو کۆنکرێتیشیان نییە تاکو لەگەڵ چەمکەکانی دیکەی گۆڕانکاریی وەك " چاکسازیی"و "کودەتا"و "راپەڕین"و "یاخیبوون"..هتد تێکەڵ نەبن. دیارە شێوازەکانی ئەو گۆڕانە ریشەییە قەڵەمبازئامێزە،(بەوەی کە توندوتیژیی تێیدا بە رەگەزێکی خۆڵێلانەدراو نەبینرێت و بەشێوەی ناتوندوتیژیی بهێنرێتەدی)، وایکردووە چەمکەکان و ئەزموونەکانی وەك شۆڕشی سپی و شۆڕشی پرتەقاڵی و شۆڕشی وەنەوشەیی..هتد ببنە ئەزموونی نوێ و لەسەر خەرمانی چەند سەد ساڵەی شۆڕشەکانی دیکە کەڵەکە بن.

شارەزایانی بواری سیاسیی و کۆمەڵایەتیی، هەریەکەو بەگوێرەی بایەخ و تێگەیشتنی خۆیان لەو دیاردە سەرنجڕاکێشە، لێکدانەوەی جۆراوجۆریان بۆ شۆڕش هەبووەو قامکیان خستۆتە سەر هۆکارە سەرەکییەکانی. ئەوەی کە سەرنجی ئەو بایەخدارانەی راکێشاوە ئەوەیە کە بۆچی هەندێك لە سیستمە سیاسییەکان زیاتر لەوانی دیکە رووبەڕووی مەترسیی شۆڕش دەبنەوە؟ یان بۆچی شۆڕش لە هێندێك وڵات روودەدات و لە هێندێکی دیکە نا؟ یاخود بۆچی ناوبەناو شۆڕشەکان وەك پەتا بەخێرایی بەناوچەیەکی دیارییکراودا بڵاو دەبنەوە؟ یا چۆن شۆڕشەکان زەمینەی روودانیان بۆ خۆشدەکرێت یان رێگە لە روودانیان دەگیرێت..هتد؟، رەنگە هەرکەس کاتێك ناوی شۆڕش دەبیستێت راستەوخۆ سەرنجی بچێتە سەر دوو هۆکاری سەرکیی کە ستەمکاریی سیاسیی و نادادپەروەریی ئابووریی و کۆمەڵایەتییە، ئەو دوو هۆکارەی تاڕادەیەکی زۆر بەشێکی گەورەی شۆڕشەکانی کۆن و نوێ پێکدەهێنن. بەڵام بە وردبوونەوەی لەو بابەتە شرۆڤەکارییانەی شۆڕشناسەکان کە تاوێستا سەبارەت بە ریشەگەلی شۆڕشەکان پێشکەشیان کردووین، دەتوانین پێنج هۆکاری هەرە سەرەکیی بۆ روودانی شۆڕش بخەینە بەرچاو کە بریتین لە بوونی: **گەشەکردنی وابەستە، حکومەتێکی سەرکوتکار لەسایەی تاکێکی دەسەڵاتخوازدا، ، فەرهەنگی سیاسیی نارەزایەتییبەخش و بەرگرییخواز، داکشان و داچوونی ئابووریی، سوودوەرگرتن لە دەرفەتی کرانەوەی دەرکیی سیستمی جیهانیی.** تێهەڵکێشبوونی ئەم پێنج هۆکارە بۆتەهۆی روودانی گرنگترین شۆڕشە سەرکەوتووەکانی دنیا، بەتایبەت لەو وڵاتانەی پێشتر بە جیهانی سێیەم ناودەبرا، وەك

شۆڕشەكانی : مەكسيك (١٩١٠–١٩٢٠)، چين (١٩١١–١٩٤٩)، كوبا (١٩٥٣–١٩٥٩)، ئێران (١٩٧٧–١٩٧٩)، هەروەها نيكەراگوا (١٩٧٧–١٩٧٩).

بەو پێيەی كە ئێمە شارەزاييەكی زياترمان لەمێژووی ئێران و ئاگادارييەكی وردترمان سەبارەت بە شۆڕشی ئێران و سەرنگونی ڕژێمی شاهەنشاهیی پەهلەوی لە ساڵی ١٩٧٩دا هەيە، هەروەها لەرووی جيۆگرافييەوە نزكترين ئەزموونە لەخۆمانەوە، وادەبينين بێسوود نەبێت كە هێندێك بە درێژیی سەبارەت بەو شۆڕشەو تێهەڵكێشبوونی ئەو پێنج هۆكارەی سەرەوە تێيدا قسان بكەين.

مەبەست لە گەشەكردنی وابەستە بريتيە لەو پەرەسەندنە خێراو كوتوپڕەی نێو سنوورە دياريیكراوەكان، كە كەمتر پشت بە گەشەكردنێكی نێوخۆیی قۆناغ بە قۆناغ و هەمەلايەنە دەبەستێت و زياتر بەپاڵپشتیی و هاندان و قازانجی دەرەكیی و دەستەيەكی دياريیكراوی ناوخۆ بەڕێوەدەچێت و قەيرانی كۆمەڵايەتیی و ئابووریی وەك: هەڵتۆقينی دراو، زێدەبوونی نايەكسانیی، كەمبوونی خزمەتگوزارییە ژێرخانيەكانی وەك شوێنی نيشتەجێبوون و پەرپوتی پەروەردەو تەندروستیی..هتد، پەرەسەندنی ناڕەزايەتييەكان لەنێو چينە كۆمەڵايەتييەكانی وەك : چينی ناوەڕاستی شارەكان، كرێكاران، جووتياران و زەحمەتكێشانی شارو لادێ لێدەكەوێتەوەو گرژیی و دژوارييەكان پەرەدەسێنن.

سەبارەت بە ئێران، حكومەتی ئێران لە ساڵی ١٩٤٩ بە مشۆرەت لەگەڵ دامودەزگا تايبەتكارە ئەمەريكييەكاندا وردەكارييەكانی هەوڵ پلانی گەشەپێدانی ئابووریی دانا بۆ ماوەی حەفت ساڵان بە ئامانجی

پەرەپێدانی كشتوكاڵ و پيشەسازیی و خزمەتگوزاریی تەندروستیی و فێركاریی، پلانەكە خەرجكردنی ٢١٠٠٠ مليۆن ريالی ئێرانیی لە خۆدەگرت "نێزيكەی ٤٠ مليۆن جونەيهی ئيستەرلينی" كە حكومەت خوازيار بوو وەدەستی بهێنێت وەك بەشێك لە داهاتەكانی نەوت و قەرزی بانكی نيشتيمانیی ئێرانیی و بانكی نێودەوڵەتی بۆ بنياتنان و ئاوەدانكردنەوە، بەڵام پلانی ئابووریی نێوبراو بەهۆی كێشەی سەرمايەوە شكستيهێنا، بانكی نێودەوڵەتيش قەرزێكی سنووورداری پێشكەش بە ئێران كرد، هەروەها داهاتەكانی نەوت لە نێوان ساڵانی ١٩٥١ – ١٩٥٤ بە تەواوەتی وەستا،پاش رووخاندنی حكومەتەكەی دكتۆر موسەديق بە پلانی شا–ئەرتەش–سيا و ئێم ئای ٦،و هەروەها كۆتاييهێنان بەكێشەی نەوت بە قازانجی نيوەیی لەنێوان ئێران و كۆمپانياكانی كۆنسۆرسيۆم، و لێشاوی كۆمەكییە ماڵييەكانی ئەمەريكا بۆ ئێران هەنگاوەكانی گەشەكردن دەستيپێكردەوە، لە ساڵی ١٩٥٥ پلانێكی تری پەرەپێدانی ئابووریی بۆ ماوەی حەفت ساڵان دەستی بە كارەكانی كرد دوای ئەوەی داهاتەكانی نەوت رووی لە باشیی كردو ئەمەريكاش بەڵێنيدا قەرزێكی زۆر ببەخشێت بە ئێران بەمەبەستی جێبەجێكردنی پلانەكە كە نێزيكەی خەرجكردنی ١٠٧١ مليۆن دۆلاری لە خۆدەگرت، نەخشەكە پتر چڕ كرايەوە لەسەر فراوانكردنی بونياتی ژێرخانی گواستنەوەو گەياندن و پەرەپێدانی كشتوكاڵ، بەڵام بەرفراوانیی لە پێشكەشكردنی قەرزەكان بۆ كەرتی تايبەت و زيادەی خێرا لە خەرجكاریی حكوميدا بووە مايەی هەڵاوسانی تەنگژەی ئابووریی و كورتهێنانی تەرازووی پێدانەكان و بەرزبوونەوەی نرخ بەهۆی هەڵاوسانەوە، حكومەتيش ناچاربوو داوای

بڕگەلێکی تری قەرز بکات لە وڵاتانی دەرەوە، ئیدی ئەو لایەنانەی قەرزیان دابوو بە ئێران داوایانکرد بەرنامەگەلی جێگیریی ئابووریی جێبەجێ بکات کە کەمکردنەوەی خەرجیی لەسەر بەندەکانی پلانی پەرەپێدانیی ئابووریی لە خۆ دەگرت، لەگەڵ کەمکردنەوەی بەخشینی قەرزی بانکیی بە کەرتی تایبەت، لەگەڵ ئەمەشدا پلانی پەرەپێدانی ئابووریی دووەم هێندێك پێشکەوتنی بەخۆوە بینی، بە تایبەت لە بواری دامەزراندنی بەنداواندا ئەو وڵاتە هەر لەسەرەتای ساڵی (١٩٦٣)وە بەرەو قۆناغێکی گرنگو خەتەرناك هەنگاوی نا کە خۆی لەپیادەکردنی پرۆسەی پەرەپێدانێکی ئاڵۆز دەبینێتەوە کە تیایدا دەوڵەت رۆڵێکی گەورەو کاریگەری لە گۆڕینو دیاریکردنی شێوازی پێکهاتەی کۆمەڵایەتیی کۆمەڵگەدا یاری کرد. شایەنی باسە لەمڕووەوە پێویستە ئاماژە بەو راستیە بکرێت کە وێڕای ئەوەی محەمەد رەزاشا لە زۆربەی چاوپێکەوتن و کۆڕو کۆبوونەوەو وتارەکانیدا ئەو قسەیەی چەند بارە دەکردەوە، کە پرۆسەی کاپیتالیزەکردن و مۆدێرنیزەکردنی کۆمەڵگەی ئێرانیی لەسەر بنچینەکانی شۆڕی سپی، ئێران بەرەو (تمدن / بزرگ شارستانییەتی مەزن) دەباتو دەیکاتە پێنجەمین هێزی سیاسییو ئابووریی لە جیهاندا. کەچی ئاکامەکانی هەوڵی چەند ساڵەی سەراپا ریفۆرمو شۆڕشە سپییەکە دروست پێچەوانەی بەڵێنو راگەیاندنەکانی شا کەوتنەوەو قەیرانێکی ئابووریی و کۆمەڵایەتیی مەزنیان بۆ ئێران هێنایە گۆڕێ، کە مەترسییدارترین دیاردەکانی: دابەزینی چاوەڕواننەکراوی بەرهەمی وەرزێریی، تێکچوونو وێران بوونی گوندە کشتوکاڵییەکان، هورووژمی جووتیارانی بێ زەوی لە گوندەکانەوە بۆ شارەکان، هەڵتۆقینی خێرای شارەکانو لاوازیی

ئاستی گوزەرانی دانیشتوان، کەوتنەوەی گرانییو برسێتیی و بێکاریی، شڵەقاندنی چینە کۆمەڵایەتیەکان و بنیاتنانی ئابورییەکی لاوازی سەرمایەداریی لەسەر دارو پەردوی پەیوەندییە نیمچە دەرەبەگییەکان کە نەئەوەبوو پشت بە کشتوکاڵ ببەستێتو، نە بە ئابورییەکی پیشەسازیی تۆکمە، ئاکامێکی سەختی وا کە جگە لەهێنانە کایەی توێژێکی سەرمایەداریی مشەخۆرو وابەستە بە رژێمو، جگە لە پاراستنی بەرژەوەندییەکانی کۆمپانیا بازرگانییەکانی بێگانەو کارگە چەك بەرهەمهێنەرەکانی وڵاتە یەکگرتووەکانی ئەمەریکا قازانجی بەرچاوی گەلانی ئێرانو کۆمەڵانی خەڵکی زەحمەتکێشی وڵاتی تێدا بەدی نەدەکرا. دابەشنەکردنی سامانی نیشتمانییو داهاتی نەتەوەیی بەشێوەیەکی دادپەروەرانە لەنێوان هەرێمەکانی وڵاتو چینو توێژەکانی کۆمەڵگەی ئێرانییدا، یەکێك بوو لەو هەڵە ئابوورییە سەرەکییانەی رژێمی شاهەنشاهیی کەبەرەو ئەو چارەنووسەیان برد، لەئێرانی محەمەد رەزاشادا بەشی زۆری هەرێمەکانی وڵات لەپرۆسەی سەرمایە گوزارییو گەشەپێدان بێبەش بوون، لەم بارەیە تارانی پایتەخت بەشی شێری پچڕیبوو، بەجۆرێك ٨٪ی دانیشتووانی وڵات، ٣/١ی هەموو کارمەندانی دەوڵەتی، ٦٠٪ی کۆی خوێندکارانی ئێران، ٥٠٪ کۆی نوژدارانی وڵاتی تیادا کۆبووەوە، بەشێکی زۆری چینو توێژەکانی کۆمەڵگەو هەرێمەکانی دیکەو وڵات سوودێکی وایان لەو پرۆسانە نەدەدیت، دانیشتوانی ئێران لەگوندەکاندا ژیانێکی کولەمەرگیان بەسەر دەبرد، کە ٩٠٪ی گوندەکانی ئێران لەرووناکیی کارەبا بێبەش بوون. ٣/٢ی دانیشتووانی وڵات بێ دکتۆرو دەرمان بوون، تەنانەت لەخودی تارانی پایتەخت دا ٤٢٪ خەڵکی شوێنی

شیاویان بۆ ژیان نەبوو لەئاوو کارەباو باقی دیکەی پێویستییە خزمەتگوزارییەکان بێبەش بوون، گەندەڵیی ئیداریی، دزیی، بەرتیل خۆریی، هەژاریی، بڵاوبونەوەی سێکسفرۆشیی لە دیاردە بەربڵاوەکانی کۆمەڵگەی ئێرانیی بوو، لەئێرانی محەمەد رەزادا کە بەپێی قسەی خۆی بەرەو شارستانیەتی مەزن دەڕۆیشت، کار گەیشتبووە رادەیەك کەسانی واهەبوو لەبەر برسێتیی پاشەرۆکی ئەسپ و وڵاخیان دەقۆستەوە تابزانن داخۆ دەنکە جۆی ساغی تێداماوە!!

سەبارەت بە هۆکاری دووەم کە بوونی حکومەتێکی سەرکوتکارە لەسایەی تاکێکی دەسەڵاتخوازدا، ئەوەی هەمیشە شانەبەشانی گەشەکردنێکی وابەستە خۆی دەسەپێنێتو کاردەکات بۆ سەرکوتکردنی هێزەکانی چینی خوارەوەو کەنارخستنی چینی ناوەڕاستو پێشگیریی لە بەشدارییکردنی بژاردە ئابوورییەکان دەکات لە کاروباری سیاسییدا. ئەم جۆرە حکومەتانە دەگونجێت لە سیستمە پاشایەتییە میراتگرییە ملهوڕەکان یان دیکتاتۆرییە سەربازییەکان یاخود ئەو فەرمانڕەوا چیڕەدرێژانەی کە لەرێگەی ئامرازەکانی سەرکوتو ساختەکارییەکانی هەڵبژاردنەوە ماوەیەکی زۆر کورسی دەسەڵات قۆرخ دەکەن. گەرچی ئەم حکومەتانە دەتوانن بۆماوەیەك نەزمو وەزعی مەمەلەکەت بۆماوەیەك زامنکەنو بەوتەی هیوی نویتن :" بتوانن شۆڕشگێڕان لەزیندانیٚ بکەن، بەڵام ناتوانن خودی شۆڕش بخەنە نێو زیندان"، چونکە ئەم سیستمانە چوارچێوەی ناڕەزایەتییەکان پەرەپێدەدەنو تادێت چینو توێژە زیانلێکەوتووو ناڕازییەکان بەرفراوان دەبنو لەدەرفەتێك دەگەڕێن کە تێیدا پێکەوە

دەسەڵاتی وەختو حکومەتە ستەمکارەکەی بکەنە ئامانجو پێیدا بتەقنەوەو بۆ رووخاندنی قۆڵی لێهەڵبکەن.

ئاشکرایە کە رژێمی شاهەنشاهیی پەهلەویی رژێمێکی دیکتاتۆریی ناسیۆنالیستیی تۆتالیتێر بوو بەجۆرێك شوێنێکی بۆ ئازادییە سیاسییو دیموکراتییەکان لەئێراندا نەهێشتبووەوە، محەمەد رەزاشا لەدوای کودەتای ١٩ی ئوتی ١٩٥٢وە بەدرێژاییی ٢٥ ساڵ بەچاولێکەریی باوکی وەك دیکتاتۆرێکی کەم وێنەو بەپشت بەستن بەسوپایەکی پەرداختو هێزە جاسوسییو سەرکوتکەرەکانی کورسی دەسەڵاتی بۆخۆی مسۆگەرکردبوو، جگە لە خۆی کەس مافی دەستتێوەردانی کاروباری (شهرەبانی، ژاندارمەری، ساواك[•]، ئەرتەشی) نەبوو، بەئارەزووی خۆیو بیٚ لێپرسینەوە دەستی لەتەواوی کاروبارەکانی سیاسەتی ناوەوەو دەرەوەی وڵات دەداو خۆی بەسێبەری خودا دەزانی بێئەوەی لەبەر دەم هیچ کەسو یاسایەکدا بەرپرسیاربێت. لەئێرانی شاهەنشاهیدا دەرفەتێك بۆ ژیانی پلوڕاڵیی

[•] ساواك، کورتکراوەی (سازمان اطلاعات وأمنیت کشور / رێکخراوی هەواڵ کۆکردنەوەو ئاسایشی دەوڵەت)ە، ئەو دەزگایەی بەهاوکاریی دەزگا جاسوسییەکانی ئەمەریکاو ئینگلیز و ئیسرائیل لەسەرەتای ساڵی (١٩٥٧)دا دامەزرێنراو لەچەند بەشی جیاواز پێکهاتبوو، ئامانجی سەرەکییان کۆکردنەوەی هەواڵ و ڕاوەدونانی حیزب و گروپ و رێکخراوە ئۆپۆزسیۆنەکان و دوژمنەکانی رژێمی دیکتاتۆری پەهلەوییو شەخسی محەمەد ڕەزاشا بوو، شایەنی باسە ساواك وەك دەزگایەکی جاسوسیی جگە لەوەی لە ئیمکانییاتێکی مادی بەرفراوانی لەبەردەستدابوو نوێترین و ئامێرو شێوزای کۆنترۆڵ و سەرکوت و ئەشکەنجەی لەخزمەتدابوون، دەزگای ساواك بە هەزاران کارمەندو جاسوسی هەبوون. لەناو ئەرتەش، لە دەزگا بەڕێوەبەرایەتییەکانی حکومەت، بازاڕ، ڕۆژنامەکان، لە ئوتێلەکان، لە پۆست و تەلەگراف، تەنانەت لەنێو گروپە ئۆپۆزسیۆنەکانیش لەناو ئێران و لەدەرەوەی ئێراندا هەبوو، کارمەندانی ئەم دەزگایە بەمەبەستی دەمکوتکردنی دوژمنانی رژێمی دیکتاتۆرییو سەرکوتکردنی ئۆپۆزسیۆن لەهیچ تاوانێك نەدەپرینگانەوە.

سیاسیی و فره حیزبییدا نەبوو، ئازادی هەڵبژاردن و چاپەمەنیی نەدەبوایە قسەی لێبکرێت، ئەو یەك دوو حیزبە کارتۆنییەش کە بەناوی (مردم، ملیون، ایران نوین) دامەزرابوون زۆری نەخایەند لەساڵی ١٩٧٥دا شوێنیان بۆ سیستمی تاقەحیزبیی بەناوی (حیزب رستاخیز/ پارتی رابوون) چۆڵکرد، ئەو حیزبەی کە بەزۆر خەڵکیان ناچار دەکرد ببنە ئەندامی، هەربۆیە بەپێی نووسینی ساواك لەماوەی چەند مانگێکدا ژمارەی ئەندامەکانی گەیشتە (٢٠) ملیۆن کەس، کەچی دوای راگەیاندنی هەڵوەشاندنەوەی ساڵی ١٩٧٩ لەشەوو ڕۆژێکدا ئەندامێکی نەمایەوە.

لەئێرانی شاهنشاهیدا کەمترین نارەزایی بەتووندترین شێواز سەرکوتدەکرا، زیندانەکانی قەسری قاجار، قزڵ قەڵا، فەلەك لئەفلاك، برازجان و عادل ئاوای شیراز بەهێزە ئۆپۆزسیۆنەکانی وەك حیزبی تودەوجەبهەی میللیی، حیزبی دیموکراتی کوردستان، چریکە فیداییەکان،وموجاهدین وگروپە چەپ و مارکسیستەکان سیخناخبوون، بەپێی دانپیانانی خودی شا، لە ساڵی١٩٧٠ دا، ٣٠٠٠ گیراوی سیاسیی هەبووە. لەکاتێکدا هێندێك سەرچاوەبە (٥٠-١٠٠) هەزاریان قەبلاندووە.[•] زیندانیی سیاسیی جگەلەوەی لەمافی پارێزەرگرتن و رەخنە گرتن لە حوکمەکەی بێ بەش بوو، خاوەنی چ مافێکی ئینسانیی نەبوو، بەنوێترین ئامێرو شێوازی شکەنجە ئازار دەدران. هەروەها لەنێوان ساڵانی ١٩٧٢-١٩٧٧دا زیاتر لە ٤٠٠ کەس پاش

• ریتشارد دبلیو گوتام , القومیة فی ایران , ترجمة : فاضل الخفاجی , مراجعة : الدکتور علی محمد المیاح . بغداد , ١٩٧٨، ل٤٧٠.

دادگاییکردنێکی سەرپێی سەربازیی گوللەباران کراون، تیرۆرکردنی کەسایەتییە ئازادیخوازەکانی دژ بەڕژێم لەناوەوەو دەرەوەی ئێران ئەرکێکی سەرەکیی رێخراوی ساواك بوو، لەمڕووەوە لیژنەی نێودەوڵەتی مافپەروەران لە ژنێڤ لە راپۆرتێکیدا ساڵی ١٩٧٦ بڵاویکردەوە "ژمارەیەك بەڵگە دەیسەلمێنن کەئێران شێوازی نابەجێی بۆ شکەنجەی لاشەیی و دەروونیی بەکاردێنێت."[♦] هەروەها رێکخراوی لێبوردنی نێو دەوڵەتیی ئاشکرایکرد، کە هیچ وڵاتێکی جیهان هێندەی ئێران پێشینەیەکی خراپی لەبواری پێشێلکردنی مافی مرۆڤدا نییە. هەربۆیە ئاسایی دێتە بەرچاو کەدروشمەکانی(ئازادیی، دیموکراتیی و بەردانی گیراوە سیاسییەکان) لەپێشەوەی ئەودروشمانەدابوو کە بە درێژایی خۆپیشاندانەکانی ساڵی ١٩٧٨ لەلایەن هەزار کەسەوە بەرزدەکرایەوە.

شایەنی باسە، بۆئەوەی شۆڕش رووبدات پێویستە ناڕەزایەتییەکان پەرەبسێنن و لەچوارچێوەی هەڵمەتێکی یەکانگیر دژ بە رژێم دەربکەون. بۆئەوەش دەبێت فەرهەنگی سیاسیی بەرهەڵستکاریی و بەرگرییخوازیی شکۆفە بکات و بێئومێدیی و بێمتمانەیی لە دەسەڵاتی وەخت پەرەبسێنێت تاکو زیاترینی چین و توێژە ناڕازییەکان لەسایەی توڕەیی و بێزارییان ئامادەیی هاوکاریی پێشانبدەن و لەسایەی دروشمی هاوبەشی وەك "ئازادی"و "سەربەخۆیی"و دادپەروەریی"دا دژی ستەمکاریی دەسەڵات بێنەمەیدان. بۆئەوەش سوود لە فەرهەنگی مللیی و ئایدیۆلۆجیای وەك نەتەوایەتیی و سۆشیالیستیی و ئاینیی و

♦ أدور سابلیە , ایران مستودع البارود , ترجمة عبدالمنعم حسنین , القاهرة , ١٩٥٨ ،ل ٥٥.

تەنانەت ئەفسانە میللییەکان ..هتد وەردەگیرێت،چونکە چەندە یەکانگیریی چینو تویژە ناڕەزایەتیەکان بەهێز بێت، ئەوەندەش ئەگەری ڕوودانی شۆڕشو سەرکەوتنی لەباردەبێتو بەپێچەوانەشەوە.

لەڕاستییدا، تایبەتمەندیەکانی دیکتاتۆریی و سێکیولاریستیی و ڕۆژئاواگەرایی ڕژێمی پەهلەویی ناکۆکییەکی توندو گرژو دژواری سیاسیی و کۆمەڵایەتیی لەکۆمەڵگای ئێرانیدا هێنابووەئارا، زیندوکردنەوەی نەریتی ئیمپراتۆریی و سەپاندنی کلتوری فارسیی بەسەر کلتوری ئیسلامیی و شیعەگەرێتیدا، گۆڕینی ساڵنامەی کۆچیی بە شاهەنشاهیی، سوکایەتییکردن بەپیاوانی ئاینو بەتوندیی سەرکوتکردنی هەر ناڕەزایەتییەکیان، هاندانو بڵاوکردنەوەی لایەنە نێگەتیڤەکانی فەرهەنگی ڕۆژئاوا لەنێو کۆمەڵگەی ئێرانییدا وەك: هەڵوەشاندنەوەی بنەماکانی خێزان، بەدرەوشتیی، نۆشینی خواردنەوە کهولییەکان، بەکارهێنانی حەشیشەو ماددە سڕکەرەکان، هاندانی ڕوتکردنەوەی ئافرەتانو ڕاکێشانیان بۆ کۆڕی بەزمو خۆشیی کاربەدەستانی ڕژێم، برەوپێدانی دانسو سەمای ڕۆژئاواو کردنەوەی باڕو شوێنی رابواردنو سێکسخانەکان، هاندانی بەرەڵاییو تێکشکاندنی ڕۆحیەتی لاوانو دوورخستنەوەیان لەهەموو ڕەوشتێکی بنیاتنەرانە، ئەوانەی لە ئاکامی شکستی ریفۆرمی کشتوکاڵیی لەلادێکانەوە ڕوویان لەشارەکان کردبوو نەئەوەبوو بتوانن فەرهەنگی ساکاری لادێییانەیان بپارێزن، نە ئەوەشبوو بتوانن تێکەڵ بە فەرهەنگی ڕۆژئاواگەرایی شارەکان بن، ئەوەی تووشی نامۆییەکی سەختی کردبوون. ئەوەی لەگەڵ فەرهەنگو بەها کۆمەڵایەتییە مەزهەبیی و ساکارەکانی کۆمەڵگەی ئێرانییدا یەکیان نەدەگرتەوە،

ئەوەش ئەوانەی لە سایەی دەزگای ئاینیی زیاتر لەرژێمی شا دردۆنگ کردو بەتوندیی بۆ دژایەتیکردنی هێنانیە مەیدان. هێزە ناڕازییە ئێرانییەکانی وەك ئیسلامیی بونیادگەرا (لایەنگرانی خومەینی)، ئیسلامی رادیکاڵ (پەیڕەوانی عەلی شەریعەتی)، ئیسلامی لیبراڵ (جەماعەتی مەهدی بازرگان)، نەتەوەیی دیموکراتی(جەبهەی میلی)، مارکسیزمی کلاسیکی(حیزبی تودە)، مارکسیزمی رادیکاڵ (چریکە فیدائییەکان)و هەروەها سۆسیالیزمی ئیسلامیی(موجاهدینی خەلق)، ئەوە جگە لە نەتەوە غەیرە فارسەکانی وەك کوردو ئازەر کە لە فارسگەرایی رەگەزپەرستانەی رژێمو پێشێلکردنی مافەکانیان هەراسان بوون. هەریەك لەم هێزانەو بەگوێرەی پێکهاتەی ئایدیۆلۆجیی ودنیابینی خۆیان لە رژێم سەنگەریان گرتو ئامادەبوون لەپێناو رووخاندنی رژێمداو لەسایەی دروشمەکانی "ئیستیقلال"و "ئازادیی" و عەدالەت" رووخاندنی رژێمی پەهلەویی بکەنە ئامانجی هاوبەشو ملیۆنەها ئێرانی بە چەپو راستو لیبراڵەوە، بە کوردو ئازەریو عەرەبو فارسەوە، بە لاوو ژنو پیرو منداڵەوە بێننە سەر شەقامەکانو درێژە بە خۆپێشاندانەکان بدەن تاکو ژێرەوژوورکردنی سیستمی شاهەنشاهیی دانەمرکێنەوە. دیارە لەقۆناغی یەکەمی سەرهەڵدانی شۆڕشی ئێراندا خومەینی وەك چەترێك توانی هەموو هێزە نەیارەکانی رژێم لەپشت خۆیەوە کۆبکاتەوە (خەتی ئیمام)، ئەو خومەینیەی سەرزەنشتی شای بەوە دەکرد کە:"وڵاتی بە بێگانان فرۆشتووەو خەڵکی بێبەشو مەحرومی فەرامۆش کردووە".

دوو هۆکاری دوایی شۆڕش، واته داکشان‌و داچوونی ئابووریی‌و هەروەها کرانەوەی دەرەکیی سیستمی جیهانیی دەتوانن لەسەر ئاستی ناوخۆیی‌و دەرەکیی، دەوڵەتە سەرکوتکارەکان لاوازترو هێزە شۆڕشگێڕەکان جەسوورتر بکەن. بێگومان هەریەك لەو دوو هۆکارەش زۆر کاریگەرن بۆ خێراترکردن‌و زەمینەخۆشکردنی تەقینەوەی شۆڕش.

لەئێراندا دوو دیاردەی سەرەکیی رۆڵیان لە داکشانی ئابوورییدا بینیی، یەکەمیان گەندەڵیی دارایی‌و دووەمیشیان دابەزینی لەناکاوی نرخی نەوت لەدوای ناوەڕاستی سالآنی ١٩٧٠کاندا. لێرەدا ناکرێت باس لەو دەستبلآویی‌و پارە بەفیرۆدانەی شاهەنشاو خودی بنەماڵەی پەهلەویی‌و دەزگا بیرۆکراتییەکانی رژێم نەکرێت، کە بۆخۆی چەشنێك بوو لەتالآنیی سەروەت‌و سامانی نیشتمانیی. وەك ئاشکرایە وێرای ئەوەی دەوڵەت بەفەرمیی بودجەی ٤٠ ملیۆن دۆلاری بۆ خەرجی سالآنەی شا بڕیبووەوە، کەچی ناوبراو بیٚ هیچ لێپرسینەوەیەك مافی دەرهێنان‌و خەرجکردنی سامان‌وپارەو پولی دەوڵەتی هەبوو، خودی شا راستەوخۆ چاودێری دەرامەتی کۆمپانیای نەوتی ئێرانی دەکرد، (دەزگای خێرخوازیی پەهلەویی)• کە بە رەواڵەت وەك دەزگایەکی خێرخوازیی سەیردەکرا، ئامانجی جگە لەکۆکردنەوەی پارەو پول بۆ بنەماڵەی پەهلەویی شتێکی دیکە نەبوو. ئەودەزگایە لە ئێراندا

• ئەوەی جێگەی سەرنجە، رەزاشا پەهلەوی کە بۆخۆی لەبنەماڵەیەکی هەژار بوو، پاش ئەوەی بووە شای ئێران وەك مرۆڤێکی چاوبرسیی کەوتە هەڵپە بۆ خۆدەوڵەمەندکردن‌و تا بڵێی مرۆڤێکی رژدو دەستنوقاو بوو، محەمەد رەزای کوڕیشی هەمان ئەخلاقی باوکی بە میرات بۆ مابووەوە، کەس نەیبستبوو ئەوانە خێرخواز بن.

خاوەنی دەیەها بانك‌و کۆمپانیاو ناوچەی گەشت‌وگوزار بوو ٣٢ ملیۆن دۆلار پارەی مۆڵی هەبوو. شایەنی باسە هێندێك سەرچاوە سامانی شەخسیی محەمەد رەزاشا یان لەدەرەوەی ئێراندا بە ٣٠ ملیار فرەنك مەزەندەکردووە، کە بۆخۆی ژمارەیەکی خەیاڵیاییە. پسوڵەی پێداویستییەکانی دەربار لەکێشدا نەبوو، ئەو پارانەی کەلە بۆنەو یادە جیاوازەکاندا خەرج دەکران جێگای باوەڕ نەبوون، بۆ نموونە لە ساڵی ١٩٧٦دا، بەبۆنەی ئاهەنگی هاتنە سەرکاری کورسی شاهێتیی‌و لەساڵی ١٩٧١دا بەیادی جەژنی ٢٥٠٠ ساڵەی شاهەنشاهێتی لە ئێراندا نزیکەی ٣٠٠ملیۆن دۆلار خەرجکرا. هەروەها لاساییکردنەوەی دەوڵەتە سەرمایەدارە مەزنەکان، بە بەخشینی قەرزو بەشدارکردن لەسەرمایەگوزاریی پرۆژەو کۆمپانیا مەزنە ناودارەکان، کەبەدوای دابەزینی نرخی نەوتدا قەیرانێکی دارایی گەورەیان بۆ ئێران دروستکرد وزۆر بەخراپیی لەسەر ئابوورییە فشەڵەکەی ئێران رەنگی دایەوە. چونکە لەدوای نیوەی دووەمی ئەو دەیەیەدا، مەسەلەکە رەوتێکی تری گرتەبەر کە پەنمینی ئابووریی، کەوتنەوەی بێکاریی، وەستاندنی پرۆسە سەرمایە گوزارییەکان‌و بلآوبوونەوەی گرانیی، نالەبارترین دیاردە سەرەکییەکانی ئابووریی ئێران بوون. لەراستیدا ریفۆرمی زەوی بەو شێوازەی لەئێراندا پیادەکرا گورزێکی گەورەی لەسامانی کشتوکاڵی وەشاندو بەسەدان هەزار جوتیار کە ریفۆرم نەیدەگرتنەوە بەرەو شارەکان کۆچیان کرد، بەم شێوە هەم گوندەکان هێزی کاری خۆیان لەدەستدا کە ئاکامەکەی بە وێرانبوونی پرۆسە سەرەکییەکانی ئاودێریی‌و دابەزینی بەرهەمی کشتوکاڵیی کۆتاییهات، هەم شارەکانیش توانای لەخۆگرتنی ئەو ژمارە زۆرەی دانیشتوانی

نەبوو کە رووی تێدەکرد، هەر بۆیە ئەو توێژەی کۆمەڵ لە دژوارترین هەلومەرجدا ژیانێکی کولەمەرگیان بەسەر دەبرد، ئەمەش وای لێکردن ئامادەبن لەپێناوی هەرگۆڕانێکدا بەگەرمیی بێنە مەیدانەوە.

سەبارەت بە پەیوەندییەکانی ئێران و ئەمەریکا، لەکۆتایی ١٩٧٠کاندا تووشی ساردییەکی کتوپڕهات، بەتایبەت دوای هاتنەسەرکاری حیزبی دیموکرات لەئەمەریکا بەڕابەریی (جیمی کارتەر) مەسەلەکە رەهەندێکی نوێی گرتەخۆ. کارتەر بەراشکاویی رایگەیاند کە وڵاتە یەکگرتووەکانی ئەمەریکا ئامادە نییە چەك بەو وڵاتانە بفرۆشێ کە رژێمەکانیان مافی مرۆڤ پێشێل دەکەن و ناوی ئێرانی لەپێشەوەی ئەوڵاتانەدا برد، ئەم ئاخاوتنەی کارتەر تیشکی سەوزی بۆنەیارانی رژێمی شاهەنشاهیی لەدەرەوە وناوەوەی ئێران هەڵکرد کە بۆ رووخاندنی ئەو رژێمە وەخۆکەون. بەمەش هەر پێنج هۆکارەکە تێهەڵکێش بوون و شۆڕشیان لە ئێراندا کردە واقیع.

دیارە شۆڕشیش وەك هەر دیاردەیەکی دیکەی زیندووی سیاسیی و کۆمەڵایەتیی، بەگۆڕانی ژیان و ئاستی شارستانییەتی مرۆڤایەتیی، دەکرێت گۆڕان بەسەر تایبەتمەندییەکانیدا بێت و شێوازو چۆنێتی روودانی لە قۆناغێکەوە بۆ ئەوی دیکەی جیاواز بێت، وێڕای ئەوەی پێشبینییکردنی وردی کاتی روودانی شۆڕش فرە سەختە، بەڵام نزیکەی هەمیشە هۆکارەکانی روودانی شۆڕش بەجۆرێك چەسپاویی دەمێننەوە. هەر لێرەدا پێویستە ئاماژە بەو راستییەش بدرێت، کە چەندە ناکۆکیی نێوان چینە کۆمەڵایەتییەکانی کۆمەڵگایەك توندتر بێت، چەندە بۆشایی نێوان دەسەڵات و خەڵك مەزنتر بێت، چەندە ئارەزووی چینەکانی خوارەوە بۆ گۆڕان بەجۆشتر بێت، چەندە کەلێنی

نێوان مۆرەکانی چینی فەرمانڕەوا بەرینتربێت، چەندە ئەگەری یەکخستن و رێکخستنی ناڕازییان دژ بە سیستم لەبارتربێت، چەندە ئامانجی شۆڕشکردن و سەرکەوتنی مژدەبەخشتربێت، چەندە دەسەڵات لە رێگرتن لە گەشەکردنی ئاست و مەودای ناڕەزایەتییەکان دەستەوەستانتربێت، چەندە رێبەرایەتیی گروپە شۆڕشگێڕییەکان بەتوانا و لێهاتووتربێت، چەندە هێزە سەرکوتکارەکان لەسەرەتای کرێوەی شۆڕشدا لاوازو راڕاو دەستەپاچەتر بێت، چەندە لەرزە دەرەکییەکان و کاریگەریی رووداوە هەرێمییەکان لەسەر دەسەڵاتە خۆجێییەکە راتەکێنەرتربێت، چەندە دەوڵەت و دەستگاکانی حکومەت لەبەرچاوی خەڵکی بێمتمانەتر بێت، چەندە دەسەڵات لەبەرامبەر خواستەکانی خەڵکدا گوێنەبیستتربێت، هێندەش ئەگەری قەومانی شۆڕش چاوەڕوانکراوتر دەبێت.

هەرلێرەشدا، دەکرێت ئاماژە بەو شۆڕشانە بدرێت کە زەمینەی هەڵوەشاندنەوەی یەکێتیی سۆڤێتیان رەخساندو لەکۆتایی هەشتاکان و سەرەتای نەوەتەکاندا گۆڕانکارییەکی گەورەیان لە سیستمی جیهانیی بەگشتیی و لە ئەوروپای رۆژهەڵات بەتایبەتیی هێنایەکایەوە، ئەوەی کە بەهێزیی یەکێتیی هێزە بەهەڵستکارەکان و زێدەبوونی ناکۆکییەکانی نێو دەسەڵات و بێلایەنی سوپا و هێزە چەکدارەکان و هۆشیاریی دیموکراتیی جەماوەر رۆڵی مەزنیان لە سەرکەوتنیدا گێڕا. ئەوەی بەسەرکەوتنی بەرەی دیموکراتی لیبراڵ لەبەرامبەر سیستمە کۆمۆنیستە تۆتالیتارییەکان کۆتاییهات، و بیرمەندانێکی هێنایەسەر ئەو باوەڕەی کە "مێژوو کۆتاییهاتووە"و ئیدی سەردەمی شۆڕشەکان پێچرانەوە. لەڕاستییدا، گەشەکردنی هۆشیاریی دیموکراتیی و هێزە

مەدەنییەکان وایکرد کە چیدی شۆڕشگێڕان لەپێناوی ئازادیی و دادپەروەرییدا وێڵی گەڕان بەدوای وەشاندنی گورزی گورجکڕ وتوندوتیژیی نەبن و بەدوای میکانیزمی ناتوندوتیژدا بگەڕێن بۆ بەدیهێنانی خەونەکانیان. لەم نێوەشدا بیرمەندان کەوتنە پەی دۆزینەوەو داهێنانی تیۆرەکانی ناتوندوتیژیی لەپێناوی گۆڕانکاریی و گواستنەوە لە قۆناغی دیکتاتۆریی و ستەمکارییەوە بۆ دیموکراتیی و ئازادیی..

جێگای سەرنجە ساڵی پار رۆژهەڵاتی ناوەڕاستیش یەکێك لە گرنگترین و مەترسییدارترین قۆناغەکانی مێژوویی خۆی دەستپێکرد، قۆناغی رابوونی جەماوەریی و رامالینی سیستەمە دیکتاتۆرییە بنەماڵەییەکان و هەوڵدان بۆ ئاواکردنی سیستمێك کە کار بۆ هێنانەکایەی ئازادیی و دادپەروەریی بکات، ئەوەی ناوی "بەهاری عەرەبیی" لێنرا. ئێمە لە وتارێکماندا بەناونیشانی "گەلان خوازیارن کە سیستمی خۆیان ئاوا بکەن" کە لە ٢٢ی فێبرایەری ٢٠١١دا لە یەکێك لە سایتە کوردییەکاندا بڵاومانکردۆتەوە نووسیومانە:"

"ئاشکرایە ئەمڕۆ رۆژهەڵاتی ناوەڕاستو هەموو ئەو وڵاتانەی دەیان ساڵە سیستمی ستەمکارو گەندەڵکارو دژ بە مافی مرۆڤی تێدا سەپێنراوە، وەك حەتمییەتی مێژوویی دیموکراتیزەبوون کەوتوونەتە بەر باهۆزو شەپۆلێکی گۆڕانکاریی گەورە، گۆڕانکارییەك، داینەمۆکەی نەوەیەکی نوێیەو خولیای بنیاتنانی سیستمێکی هاوچەرخی هەیە کە پایەکانی ئازادیی، دادپەروەریی و مافی مرۆڤە، ئەو نەوەیەی کە لە ئاکامی جیهانگیریی و تەکنەلۆژیای هاوچەرخدا چیدی وەك نەوەکانی پێشوو ئەسیری کەلتورێکی ملکەچیی و جەبرییەتی دەستبەرداربوونی مافە سیاسیی و کۆمەڵایەتییەکانی نییەو لەسۆنگەی بارگاویی

بوونی بە کەلتوریی جیهانی دیموکراسیی و ئازادەوە خرۆشاوەو کەوتۆتە خۆ لەپێناو وەرچەرخان و قەڵەمبازێکی مێژووییداو خوازیارە کۆتایی بە قۆناغێکی داڕزاو لە بوونی تەرزە سیستمێکی سیاسیی و کۆمەڵایەتیی ستۆك و ئێکسپایەر بهێنێت کە بناغەکەی لەسەر زۆرداریی، جەردەساڵاریی و چەواشەکاریی دامەزراوەو دەیەوێت سیتمێکی نوێ و ئاوا بکات و پەردە لەسەر قۆناغێکی مێژوویی نوێ هەڵبداتەوە.

ئەوەی لەگۆڕێدایە تەنیا راپەڕینێکی رەمەکیی و شۆڕشێکی خۆجێی سونەتیی داخراو نییە، بەڵکو وەرچەرخانێکی جیهانیی هاوچەرخەو فاکتەرەکانی قووڵاییەکی مێژووییان هەیە. ئەوەی دەستپێکردنی وەك هەر رووداوێکی تری مێژوویی لەئاکامی هۆکارێکی راستەوخۆ هاتەکایەوە کە خۆسووتاندنی (محەمەد بوعزیزی) تونسیی بوو وەك نارەزایەتییەك دژی ئەو زللەیەی لەلایەن (پۆلیس) ێکەوە لێیدرا، ئەو زللەیەی جیهانێکی گرتێبەردا، نەك هەربووە هۆی راپەڕاندنی نەوەی نوێ و راونانی سەرۆکە دیکتاتۆرە پاوانخوازە ستەمکارەکەی تونس، بەڵکو بووە سەرەتای وەرچەرخانێکی مێژوویی لە ناوچەکە بەتایبەت و لە جیهانیش بەگشتیی. ئەو شەپۆلی وەرچەرخانەی بەخێرایی پەڕییەوە بۆ میسرو سەرۆکە سکرابە ملهوڕەکەی ئەوێشی رامالیی و ئێستا رووی لە لیبیاو یەمەن و ئێران و بەحرەین و ئەرمینیاو چین کردووەو هاکە لەو وڵاتانەش سیستەمە ستەمکارو جەردەساڵارەکانی لە ریشەوە گۆڕیی و سیمبولەکانی خیستنە زبڵدانی مێژووەوە."

سەبارەت بە رەوشی باشووری کوردستانیش کە لەدوای رووداوەکانی ١٧ی شوبات/فێبرایەری پارەوە رووبەڕووی دۆخێکی ناجێگیرتر بۆتەوەو دیالێکتێك خۆی سەپاندووە داخوا گەلی کوردیش لەم پارچەیەی کوردستاندا دەتوانێت پەی گەلانی عەرەب لەتونس و میسرو لیبیا و یەمەن و سوریا بکەوێت و "شۆڕش دژ بە ستەمکارانی بکات"، یان وەك هێندێك دەڵێن "کوردستان تونس و میسر نییەو کورد

لەبەهاری ساڵی ١٩٩١دا بەراپەڕینەکەی قۆناغێك پێش بەهاری عەرەبیی کەوتووە"!! بێئەوەی درك بەوە بکەن کە شۆڕشەکانی بەهاری عەرەبیی دژ بە ستەمکاریی خۆماڵییە نەك داگیرکاریی دەرەکیی، هەروەها وڵاتێکی وەك چین بە یەك گوژمە شۆڕشی نەتەوایەتیی و کۆمەڵایەتیی خۆی تەیکرد. ئەمەش بۆخۆی مشتومڕێکە دەکرێت وردتر قسەی لەبارەوە بکرێت.

بە سەرنجێکی مێژوویی لە ڕەوتی سەدەو نیوێکی گەشەکردنی سیاسیی وکۆمەڵایەتیی کۆمەڵگای کوردیی، دەگەینە ئەو دەرئەنجامەی کە کۆمەڵگای کوردیی نەك هەر گەشەکردنێکی پێکەوەپەیوەست و پلەبەپلەی تەی نەکردووە (evolution)، بەڵکو لەئاکامی چەندین هۆکاری جیۆپۆلۆتیکی و سیاسیی و کۆمەڵایەتیی بەدۆخێکی ئەوپەڕی ناسروشتیی و ناجێگیرییدا تێپەڕیوەو فرە بە سستیی لەگەڵ چەرخی مێژوودا چۆتە پێش، ئەوەی کۆمەڵێك تایبەتمەندیی بۆ کورد وەك تاك و وەك کۆمەڵ هێناوەتەئارا، کە زادەی ئەو پەرەسەندنە ناسروشتییەن. ئەوەش وایکردووە مێژووی گەلی کورد مێژوویەکی بەتاڵ بێت لەو تەرزە شۆڕشانەی (Revolution) کە گەلانێکی وەك فەرەنسیی، یان ئەمریکیی یاخود وەك روسیی لەمێژووی خۆیاندا ئەنجامیان داون. ئەوەش بە شۆڕشی کوردستان ناودەبرێت کە لەڕاستییدا جووڵانەوەی چەکدارانەی کوردە دژی ستەمی دەوڵەتانی داگیرکەر، هێندەی هەژانێکی کاتیی نابەرامبەرو کاردانەوەی خۆجێی رەمەکیی و شەڕوشۆڕ بووە (Revolt) هێندە بزاڤێکی جەماوەریی یەکانگیریی خاوەن پرنسیپ و بەرنامەی راستیینەی شۆڕشگێڕانە نەبووە. رەنگە ئەوەی کە شۆڕشەکانی کورد لەماوەی سەدەی بیستەمدا نزیکەی

تەواویان خۆجێ بوون، بە نەمانی سەرکردەکانیان بەزیون، هەمیشە لە ناکۆکیی و براکوژییدا چەقیون، بەڵگەیەك بێت بۆ ئەم بۆچوونەی ئێمە. هێشتا لەوەش روونتر، کە تەواوی تێکڕای ئەزموونە دەسەڵاتدارییە کوردییەکانی سەدەی بیستەم : حوکمڕانییەتی شێخ مەحموود لە باشووری کوردستان ١٩١٩-١٩٢٤،کۆماری کوردستان لە مەهاباد ١٩٤٦، حکومەتی هەرێمی کوردستانی ئێستا ١٩٩٢-؟ ، لەئاکامی خەباتێکی قۆناغ بەقۆناغی سەرکەوتووەوە نەهاتۆتە ئاراو هەر هەموویان هەلومەرجێکی دەرەکیی زەمینەی هەڵتۆقینی بۆ رەخساندوون بێئەوەی بناغەیەکی پتەوو تۆکمەیان بۆ داڕێژرابێت. پایەی توێژی رووناکبیری کورد ئەوەندە لەرزۆك بووە ئەو توێژەی کزۆڵەی ناچارکردووە دەست بەداوێنی سەرەکخێڵ و شێخەکانەوە بگرن و بەوەش مێنتەڵیتەی خێڵ بەهەموو نەرێنییەکانییەوە (ساکاریی، پەرتیی و ناکۆکیی، توندوتیژیی، خۆبەکەمزانیی، شەڕەخۆریی، هەڵاواردنی ژنان، خەساویی زهنیی، خۆسەنتەریی..هتد) بۆتە بەشێك لە سەرخانی شۆڕشەکان و وایکردووە لەکاتی بەدەستەوەگرتنی دەسەڵاتیشدا نەتوانن وەرچەرخانی رادیکاڵ لەکۆمەڵگادا بێننەئارا. هەربۆیە کاتێك بەراوردکاریی لەنێوان بەهاو دەستکەوتە بنیاتنەرەکانی مێژووی ١٥٠ ساڵی شۆڕشی چەکداریی کوردستان لەگەڵ وێرانکاراییی و عەقڵکوژیی و خوێنی بەناهەقڕژاوی سەدەها هەزار ئینسان دەکەین، بەرداوردکارییەکی فرە ناهاوسەنگ دەبێت، ئەمەشە کە ئەنتۆنیۆ گرامشی ناوی لێناوە "سستە شۆڕش / passive revolution ".

هەربۆیە ئێمە، وێڕای ئەوەی کۆمەڵگای کوردیی بە کۆمەڵگایەکی ستەملێدراو دەزانین و بەردەوام رەخنەی ئەوەمان لە دەسەڵاتدارانی

سوننەتیی کورد گرتووە کە نەیانتوانیوە پاش راپەڕینەکەی بەهاری ١٩٩١ لەباشووری کوردستاندا سیستمێکی دامەزراوەیی نیشتمانیی هاوچەرخ دابمەزرێنن‌و کار بۆ بەرقەرارکردنی ئازادییەکان‌و دادپەروەریی کۆمەڵایەتیی بکەن‌و بەوەش ستەمکارییەکی خۆماڵییان هێناوەتەئارا. دیارە هیچ شتێکیش لەوە باشتر نییە کە خانوویەکی وێران لەبناغەوە تێکدەیت‌و سەرلەنوێ بە نوێترین مۆدێل‌و جوانترین دیزاینی وەخت دروستیبکەیتەوە، بەڵام ئایا ئەم مەسەلەیە بۆ کوردو لەم قۆناغەی ئێستایداو بە تەرزی خۆماڵیی(شەڕۆشۆڕ) کردەنییە؟!!ئایا هەمان ئامرازی توندوتیژیی کە لەشۆڕشی نەتەوەییدا گۆرانی بەباڵادا دەچڕرێت، دەکرێت بۆ شۆڕشی دیموکراتیش پەنای بۆ ببرێت؟!! ئێمە بڕوامان وایە کە گەلی کورد لە باشووری کوردستان لەم هەلومەرجەی ئێستایدا بە تەرزە کوردییەکەی شۆڕش (هەژان‌و شەڕۆشۆڕو سووتاندنی تەڕوشك پێکەوە) ناتوانێت بەئاکامێکی بنیاتنەرو ئایندەیەکی باشتر لەوەی کە هەیە بگات. شایەنی باسە، پێدەچێت هەستکردن بەمە وایکردبێت ئێستا زۆربەی هێزە بەرهەڵستکارەکان، بە بەشێك لە هێزەکانی نێو دەسەڵاتیشەوە، خوازیاری ئەوەبن لەڕێگەی گرتنەبەری ئاکاری مەدەنیی‌و گەشەکردنی هێمنی ئەزموونەکەوە، هەڵە بونیادییە مەزنەکانی پێشوو راستبکەنەوە، لەو بارەیەشەوە زیاتر چەمکەکانی "چاکسازیی"، گۆڕانی ریشەیی"، "چاکسازیی هەمەلایەنە"، "وەرچەرخانی گشتگیرو هێمنانە" هاتونەتەگۆڕێ. دیارە لەم رووەوە چەندە ئەرکێکی گەورەی خەڵکی ناڕازیی‌و هێزە ئۆپۆزسیۆنەکانە، پشت لە تەرزە سوننەتییە کوردییەکەی شۆڕش بکەن‌و رێدۆزی ناتوندوتیژیی‌و مەدەنیی

هاوچەرخ بۆ گۆڕانکاریی بێننەئارا، دە هێندەش زیاتر ئەرکی سەرشانی حیزبە دەسەڵاتدارەکانە بۆ رێگرتن لە بە بنبەستگەیشتن، هەنگاوی جیدیی بنێن‌و تەنیا گرەو لەسەر رێگرتن لە بڵاوبوونەوەو پەیدابوونی هێزێکی بەهێزو مەزنی سەرتاسەریی ئۆپۆزسیۆن‌و هەروەها پەرەپێدانی توانای سەرکوتکردن لەرێگەی هێزی چەکداری تۆکمەو "فیداییەکانەوە!" نەکەن، چونکە بێباکیی فاکتەرەکانی شۆڕش دەخولقێنێت‌و بەهێزتری دەکات‌و ئەو هەڕەشانەشی لە بەغداوە دەکرێن، بەتایبەت سەبارەت بە ئەگەری بڕینی ١٧٪ی بودجە، دەگونجێت داکشانی ئابووری لە کوردستاندا بێنێتەئارا، و ئەگەر ئەوە رووبدات دەگونجێت شۆڕشێك بخاتە سەر راستەڕێ‌و گەر بە تەرزە کوردییەکەشی بقەومێت، گرێنتییەك بۆ نەسووتانی تەڕو وشك پێکەوە نامێنێت، بەتایبەت کە دوای کشانەوەی هێزەکانی ئەمریکیی‌و سنگدەرپەڕاندنی مالیکیی‌و ئاڵۆزبوونی هەلومەرجەکەی عێراقی(هیواو ئاشتیی!!)و گرژبوونی پەیوەندیی هەرێمیی‌و نێودەوڵەتیی، زۆر چاوەڕواندەکرێت گرژیی‌و ئاڵۆزیی بەهۆی گۆڕانکاریی هاوکێشە سیاسییەکانەوە بێتەئارا. ئەو راستییەش گرنگە لێرەدا بیخەینەبەرچاو کە چاکسازیی گشتگیرو هێمنانە لە باشووری کوردستان پێویستی بە رێبەرایەتییەکی سیاسیی مۆدێرن هەیەو بە دەسەڵاتداران‌و مێنتەڵیتەی سوننەتی بەڕێوەناچێت. بەهاری عەرەبیش دەشێت هاندەرێکی دەرەکیی بێت بۆ گوڕانکاریی، بەڵام کورد گەر بە باشیی لە نەورۆزی کوردیی خۆی تێبگات‌و بەدیدێکی نوێتر تێیبڕوانێت، ("چەکوشەکەی کاوە" کە چەکوشی ئاسنگەرە لە بنەڕەتدا بۆ تەعدیلۆ فشارە نەك رووخان. هەربۆیە پێویستە گەشەپێدانی فەرهەنگی دیموکراتیی‌و

ئاكاری مەدەنیی بكاتە ئامراز، هەروەها لەبری لەناوبردنی "زوحاك" كە من وە سیمبولێك بۆ هەر دەسەڵاتێكی رەهای نادادپەروەرو نادیموكراتی دادەنێم، دەبێت چارەسەركردنی نەخۆشییەكەی و نەهێشتنی دوو ماری شانەكانی كە من وەك هێماگەلێك بۆ ستەمی سیاسیی و قۆرخكاریی ئابووریی و گەندەڵیی دەبینم، بكرێتە ئامانج)، دەتوانێت لەسایەیدا نوێببێتەوە.

خوێنەری ئازیز، ئەم كتێبەی بەردەستت، كۆڵینەوەیەكی رۆشنبیرو نووسەری بیرمەندی عەرەب "عەزمی بشارە"یە كە لەبنەڕەتدا بەزمانی عەرەبیی و بەناونیشانی"في الثورة و القابلية للثورة" نووسراوەو بەدواداچونێكی مێژوویی و هزریی چەمك و پراكتیكی شۆڕشە، هەربۆیە بە گرنگمان زانی لەگەڵ برای بەڕێز كاك بەرزانی مەلاتەها بیكەین بە كوردیی تاكو خوێنەرانی كوردزمان سوودی لێببینن و كەلێنێكی گەورەی بواری شۆڕشناسیی لە كتێبخانەی كوردییدا پێ پڕ بكەینەوە، شایەنی باسە، هەوڵماندداوە لەكاتی وەرگێڕانەكەدا لەهەر كوێ پێویست بە روونكردنەوە بكات لە پەراوێزداو بەجیا لە پەراوێزەكانی نووسەر كە بەژمارەن، روونكردنەوە بدەین . شایەنی باسە، چ خودی بابەتەكەو چ شێوازی نووسەری ئەم بابەتە بۆخۆی لەڕووی زمان و دەربڕینەوە هێندێك ئاڵۆزەو زۆر جار لەتەنیا دێڕێكدا چەند بیرۆكەیەكی پێكەوە گرێداوە، لەو بڕوایەشداین كە خودی نووسەر لە بنەڕەتدا بابەتەكەی بۆ بژاردە نووسیبێت. هەربۆیە وەك هەر تێكستێكی دیكەی هزریی، خوێنەری ئازیز پێویستە بەجۆرێك ئارامییەوە لەگەڵی بڕوا. دواجار هیوادارین ئەم بەرهەمە شوێنی خۆی بگرێت و سوود بەخوێنەرانی بگەیەنێت لەگەڵ رێزمدا.

د.یاسین سەردەشتیی

زانكۆی سلێمانی

سەبارەت بە چەمكی شۆڕش

ئەرستۆ، لە كتێبی "سیاسەت"دا، دەڵێت كە تەواوی شێوازەكانی حوكمڕانێتیی، شایەنی ئەوەن شۆڕشیان لەدژ بكرێت، لەوانەش هەردوو جۆرە حوكمڕانێتییە سەرەكییەكە كە: ئۆلیگاركی و دیموكراتین، هەروەها ئەوەی ئەو بە سیستمی حوكمڕانێتیی هاوسەنگ یا دەستووریی یاخود ئەریستۆكراتی ناوی دەنێت، ئەو سێ زاراوەیەی كە نزیكەی لای ئەو، هاومانان. ئەرستۆ وایبینیوە كە لە ئۆلیگاركی و دیموكراتییدا رەگەزگەلێكی دادپەروەریی هەن، بەڵام هەریەك لەو دووانە مەترسیی شۆڕشیان لەسەرە، كاتێك بەشی هەریەك لە دەسەڵاتدارن یاخود گەل لە حوكمڕانێتیی، لەگەڵ بۆچوونی پێشوویان لەبارەیەوە ناگونجێت. پێویستە سەبارەت بەم چەمكەی " بۆچوونی پێشوو"ی ئەرستۆ ئەوە زێدە بكەین، كە هەروەها دەزانین كە ئەوە ئەو بۆچوونەیە كە خودی سیستمە هێناویەتییە بوون.

ئەرستۆ، شۆڕشەكان دەكات بە دوو جۆرەوە: یەكێكیان دەبێتە هۆی گۆڕینی ئەو دەستوورەی كە هەیەو لە سیستمێكیی حوكمڕانێتیەوە بۆ سیستمێكی دیكەی دەگوێزێتەوە، جۆرەكەی دیكەشیان، گۆڕینی فەرمانڕەواكانە لە چوارچێوەی بونیادی ئەو سیستمەی كە هەیە.[*١]

---

[1] Aristotle, Politics, Translated by Benjamin Jowett with introduction, Analysis, and Index by H W. C Davis, (Dover Publication Inc., Mineola, NY: 2000) P188.

ئەم سەرچاوەیە هەمان چاپی ئۆكسفۆردی پێشووە كە ساڵی ١٩٠٥ بڵاوكراوەتەوە.

دەگونجێت ئەم دابەشکردنە ئەرستۆییە، بنەمای ئەو جیاوازییە هاوچەرخانە بێت، کە پاشتر لەنێوان **شۆڕش** لەلایەك‌و **چاکسازیی‌و کودەتا** لەلایەکی دیکەوە، ئاماژەیان بۆ دەکەین. هەر لێرەشدا ئاماژە بۆ ئەوە دەکرێت، کە ئەرستۆ پێیوایە، گواستنەوە لە سیستمێکەوە بۆ ئەوی دی پرۆسەیەکی بازنەییە، یاخود چەندبارەبوونەوەیەکی نیمچە حەتمییە، ئەوەش بەو مانایە دێت، کە نابێتەهۆی شتێکی نوێ، واتە بەشێك نییە لە پرۆسەیەکی گەشەکردن‌و پێشکەوتن.

پێدەچێت، دیموکراتی لای ئەرستۆ، کەمتر لە ئۆلیگارکی، تووشی مەترسیی شۆڕش ببێتەوە، چونکە ململانێیەکان لە سیستمی ئۆلیگارکیدا، لەنێوان گەل‌و چینی فەرمانڕەوادا، یاخود لەنێو خودی چینی فەرمارِەوادا دەبێت، بەڵام لە دیموکراتییدا، دەشێت ململانێ تەنیا لەگەڵ چینی فەرمانڕەوادا بێت،و لەنێو خودی گەلدا ململانێیەکی

* ئەرستۆ بەرژەوەندیی‌و خێری گشتیی بە بنەمای جیاکەرەوە دادەنێت لەنێوان فەرمانڕەوایەتیی باش‌و فەرمانڕەوایەتیی بەددا. ئەو پێی وایە خەڵکی لەبەر هۆکاری زۆر جیدیی شۆڕش بەرپا دەکەن، گرنگترین هۆکاریش لای ئەرستۆ بریتیە لەو نادادپەروەریی‌و نایەکسانییەی لە کاتی پراکتیزەکردنی سیستمە سیاسییەکاندا،بەتایبەت ئۆلیگارکی، لەنێوان کەمینەیەکی قۆرخکاری سیاسیی‌و ئابووریی دەسەڵاتدارو زۆرینەی خەڵکی بێدەسەڵات‌و هەژاردا، دێتەئارا. ئەوەی هەستێکی گشتیی لای چینە بێدەسەڵاتە هەژارەکان دەورووژێنێت کە کەمینە قۆرخکارەکە بە سەرچاوەی تێکڕای نەهامەتییەکانی خۆی و بێحورمەتییپێکردن‌و بێبەشکردنی لە جیاوکەکان لەقەڵەم بدات‌و لەدەرفەتی گونجاودا لێی بێتەدەست‌و قلْپیکاتەوە.

ئەوتۆ نییە.[2] ئەوەش وێناکردنێکی نامۆی واقیعێکی جیاوازە. لەڕاستییدا، ئەرستۆ، سەبارەت بە ئاستی شوناسی گەل لە دیموکراتیدا، دان بە هەماهەنگییدا دەنێت، ئەوەش ئەوەمان وەبیردەخاتەوە، کە دیموکراتی "پۆلس/شار"ە یۆنانییەکان، تەنیا دیموکراتییەکی جەماوەریی بووە، بەڵام پاشتر ئەو دێتەوەو ئەو جیاوازییانەی کە لەسەر ئاستی ئەوەی ناوی دەنێت " race / رەگەز "، دەکاتە یەکێك لە هۆکارەکانی ململانێ، ئەوەش کاتێك لە تەنیا دەوڵەتێکدا رەگەزەکان جۆراوجۆر دەبن. ئەو، لە مێژووی شارو نشینگە یۆنانییەکانی سەر کەنارەکانی رۆژهەڵاتی دەریای ناوەڕاست، چەندین نموونە دێنێتەوە.[3]

جەماوەر، ئەوکاتە لەسایەی ئۆلیگارکیدا شۆڕش بەرپادەکات، کاتێك ئەوەی بە بیردادێت، کە بەشێوەیەکی دادپەروەرانە مامەڵەی لەگەڵدا ناکرێت. ئەو لەبەرئەوە ئەوەی بەبیردادێت، چونکە هەستێکی پێشینەی سەبارەت بە یەکسانیی خۆی هەیە،و بەوەش گریمانەی ئەوە دەکات، دەبێت تاکەکانی بەشێوەیەکی یەکسان مامەڵەیان لەتەکدا بکرێت. بەڵام لە دیموکراتیدا، ئەشراف‌و خانەدانەکان رادەپەڕن، چونکە هەستێکی ئەوتۆیان لاهەیە، کە ئەوان لەوانی دیکە جیاوازن، لەکاتێکدا ئەوان بەشێکی یەکسانیان هەیە لەگەڵ ئەوانەدا کە لە دانایی‌و لێهاتووییدا لەوان شیاوترن. لە هەردوو حاڵەتەکەدا مەرجێك خۆی دەردەخات، ئەویش ئەوەیە وەکیەکیی لەنێوان مرۆڤدا لە چوارچێوەی

[2] هەمان سەرچاوە، ل ١٩٠.

[3] هەمان سەرچاوە، ل ١٩٤.

کۆمەڵێکی دیارییکراودا[4]، پاساو بۆ یەکسانیی دێنێتەوە، نەبوونی وەکیەکییش رەتیدەکاتەوەو هەڵیدەوەشێنێتەوە. گریمانەی وەکیەکیی، هەوڵی بنیاتنانی سیستمێکی دیموکراتی دەبزوێنێ، یاخود وادەکات سیستمێکی دیموکراتی کە هەیە، پەسەند بکرێت. هەر ئەمەشە، پەیوەندیی لەنێوان دامەزراندنی کۆمەڵێك‌و پەیوەندییپێوەکردن‌و بوونە ئەندامی وەکیەك تێیدا، لەگەڵ بیرۆکەی دیموکراتیدا رووندەکاتەوە، هەروەها ئەوەی لەگەڵ بیرۆکەی نیشتیمانییدا، بۆ سەردەمە هاوچەرخەکان گواستراوەتەوە. ئەوەی لەگەڵ خۆیدا، ئەو بنەما مەعنەوییەشی گواستەوە، کە لەسەر وەکیەکیی لەڕێگەی ئەندامێتیی لە کۆمەڵێکدا، وەك شوناسێك[5] لە چوارچێوەی گروپێکی وێناکراودا بنیاتنرابوو، واتە شوناسی نیشتیمانیی یاخود نەتەوەیی.

شۆڕشی فەرەنسیی، هەر بەتەنیا شۆڕشێکی دیموکراتی نەبوو، بەڵکو نیشیمانییش بوو. ئەوەش بەڕێکەوت نییە، چونکە دیموکراتییە هاوچەرخەکان، لەڕێگەی هۆشیاریی نەتەوەیەك سەبارەت بە سەرەوەریی خۆی وەك نەتەوەو لەرێگەی مافەکانی هاوڵاتییانەوە دامەزراون، لەبەرامبەر نۆرمەکەی پێشوو، کە تێیدا جیاوکەکانی

---

[4] لێرەدا بنەمای سیاسەتەکانی شوناس دەبینینەوە.

[5] لێرەدا ئاماژە بۆ ئەوە دەکەین کە شوناس لە بنەڕەتدا وەك چەمکێکی فەلسەفیی‌و تەنانەت لە لۆجیکی شەکلییدا واتە وەکیەکیی بەپێچەوانەی جیاوازیی‌و ناکۆکیی. لە عەرەبییدا (هوية) بەواتای ئەوەی بۆخۆی خۆیەتی، واتە شتێك یەکسان بێت بە خۆی، بەڵام ماناکە لە نێو بیرۆکەی کۆمەڵ وەك شوناسێك ونبووە، لەگەڵ ئەوەی کە بیرۆکەی ئینتیما بۆ کۆمەڵێك، بیرۆکەی یەکسانیی ئەو کۆمەڵە تاکە پەیوەستە بەو کۆمەڵەوە هەڵدەگرن بەو سیفەتەی کە ئەمە کۆیاندەکاتەوە.

خانەدانە ئەریستۆکراتەکان/کەمینە لەلایەك‌و نەبوونی مافەکانی رەعییەت لەلایەکی ترەوە، نەتەوەی بەهیچ مانایەك پێکنەدەهێنا. هاوکات لەگەڵ ئەمەدا چەسپاندنی هەستی نەتەوەیی، بڵاوبوونەوەی زمانی نەتەوەیی، پەراوێزخستنی زمان‌و زاراوە خۆجێییەکان، یەکخستنی سیستمی فێرکردن‌و کارگێڕیی، نەهێشتنی سەربەخۆیی هەرێمیی‌و خۆجێیی کڵێساکان، تێکوپێکدانی دامەزراوە نوێنەرایەتییەکان کە سروشتی دەرەبەگایەتییان هەبوو، گشتگیرکردنی سەربازگیریی بەزۆرو سرودی نیشتیمانیی...چەندین شتی دیکە پەرەیانگرت، کە دواتر بوونە تایبەتمەندیی جیاکەرەوەی جووڵانەوە نەتەوەییەکان. هەربۆیە شۆڕشەکانی سالانی ١٨٢٠-١٨٤٨، پەیوەستبوون بە پرۆسەی پەرەپێدانی هەستی نیشتیمانیی‌و خەمڵینی خودی نەتەوایەتیی، وەك ئەوەی لە حاڵەتەکانی وەك: یۆنان، پۆڵەندا، ئێرلەندا، هەنگاریا، سربیا‌و پروسیا‌و ئەوانی دیکەدا روویاندا، واتە شوناسی شۆڕشە دیموکراتییەکان، بەشدارییکرد لە خەمڵینی نەتەوایەتیی وەك کۆمەڵێك کە هەڵگری مافە سیاسییەکان بن، یان بەپێچەوانەوە، هەندێکجار وایدەکرد جووڵانەوە نیشتیمانییەکان رێگەی دیموکراتی بگرنەبەرو خاوەنداریی لێبکەن. بە بڕوای ئێمە، شۆڕشە دیموکراتییە عەرەبییەکان، ئەو دەمە لە بنیاتنانی دامەزراوە دیموکراتییەکاندا سەرکەوتوودەبن، کە بەشداریی لە خەمڵینی شوناسی نیشتیمانییدا بکەن، ئەوەی تاکو ئێستا لەو قەوارانەدا کەبە دەوڵەتی هەرێمیی دانرابوون، بایەخی رەوایەتیی تەواوی خۆی نەبووە. ئەگەر بەڕاستیی قەوارە دیموکراتییەکان بەرپابن، ئەوە لەسەر حسابی نەتەوایەتیی عەرەبیی نابێت، بەڵکو چەمکەکەی خۆی دەگۆڕێت‌و

دەبێتە شوناسێکی کەلتووریی و بەشدارییەکی ویژدانیی و بەرژەوەندیی سیاسیی و ئابووریی، کە شوناسی نیشتیمانیی کامڵ دەکات، ئەوەی بەبڕوای ئێمە گۆڕانێکی گرنگە. گرفتەکە لەوەدایە، کە لەو وڵاتانەی تێیدا شۆڕش ناتوانێت خولیای ئازادیی بگۆڕێت بۆ دیموکراتی، دەشێت قەوارە نیشتیمانییەکان هەرەسبێنن، بەتایبەت، ئەگەر ئەو دەوڵەتە چەند شوناسێکی تێدابێت، ئەوەی ناتوانێت نەتەوەیەکی نیشتیمانیی پێکبهێنێت. ئەمەش ئەوەیە کە پاش داگیرکاریی ئەمریکیی لەعێراق روویدا.* هەربۆیە پێویستە لەو جیاوازییەی نێوان خولیابوون بۆ ئازادیی و پرۆسەی بنیاتنانی دیموکراتی پاش شۆڕش، لەگەڵ سەرکەوتن لە بنیاتنانی دامەزراوە نیشتیمانییە دیموکراتییەکان لەسایەی شوناسێکی عەرەبیی گشتگیری ئەم دەوڵەتانە تێبگەین، وەك

* لە وڵاتانی دواکەوتووی فرە ئیتنییدا، بەهۆی لاوازی ستراکچەری سیاسیی و کۆمەڵایەتیی و ئابووریی و فەرهەنگییەوە،بنیاتنای شوناسێکی نیشتیمانیی گەر مەحاڵ نەبێت ئەوە یەکجار سەختە. ئەوەش مەترسیی سەر شۆڕشەکان و کەوتنەوەی جەنگی ناوخۆو دەستپێکردنەوەی خولێکی دیکەی ستەمکاریی دی دێنێتەئارا، پاش ئەوەی کە بەرهەمی شۆڕشەکە، لەلایەن پێکهاتەیەکی دیارییکراوە قۆرخدەکرێت و ناچاردەبێت لەرێگەی توندوتیژییەوە ئەوانی دیکەی لێ بێبەش بکات و خراپتر لە دەسەڵاتە ژێرەوژوورکراوەکەی پێشوو درێژە بە قۆرخکاریی خۆیی و بێدەنگیی و سەرکوتکردنی ئەوانی دیکە بدات، هەرئەمەشە هۆکاری سەرەکیی شکستخواردنی شۆڕشەکان لەهێنانەکایەی سیستمێکی ئازادو دادپەروەردا. ئەوساکەش خەڵکی ئەو پەیندە دووبارە دەکەنەوە کە دەڵێت"هەزار رەحمەت لە کفن دژ".

مەرجێك بۆ بەردەوامبوونی ئەم دەوڵەتانە وەك قەوارەگەلێك، پاش هەرەسهێنانی ئەو سیستمەی کە هەیە.

بەگشتیی، ئەرستۆ وادەبینێت، کە تەنانەت ستەمکارەکانیش، لەئاکامی ئەو توانایەی کە هەیانە لە مۆبێلیزەکردن و کۆکردنەوەی هەژاران دژی دەوڵەمەندان یاخود خانەدانەکان، دەگەنە دەسەڵات، و ئۆلیگارکی دەگۆڕن بۆ ستەمکاریی. زۆربەی جار ستەمکاریی بانگەشەی هەستی خەڵکی بۆ یەکسانیی دەکات، بەڵام یەکسانیی وەك مەحکوم نەك حاکم. هەربۆیە، بەگوێرەی ئەرستۆ، حوکمی ستەمکاریی بریتیە لە پێکهاتەیەك لەنێوان دیموکراتی و ئۆلیگارکیدا بەشێوە پەڕگرەکەیان،[6] واتە خراپترینی هەردووکیان لەخۆیدا کۆدەکاتەوە. هەربۆیە، بەگشتیی، دیماگۆجی پێش ماوەکانی ملهوڕیی و ستەمکاریی دەکەوێت. بەگشتیی، دیماگۆجییەکان، بۆ خۆیان خەڵکی دژی دەوڵەمەندان و بژاردە هاندەدەن و بانگەشەی یەکسانیی بە گوێی هەستی گشتییدا دەدەن. دیماگۆجست ئەوەیە کە دەبێتە دەسەڵاتدارێکی ملهوڕو بەناوی هەژارانەوە حوکمڕانێتیی دەکات.* هانا

[6] Aristotle

* مەرج نییە ئەم "دیماگۆجیە/ گەوجاندن"ە تەنیا تایبەت بێت بە شۆڕشە چینایەتییەکان، بەڵکو شۆڕشە چەکدارییە نەتەوەییە رزگاریخوازەکانی مێژووش زۆرجار بەمە کۆتاییان هاتووە، چونکە پاش رزگارکردنی خاکی نەتەوەیی، دەستەیەکی قۆخکار بەناوی رەوایەتیی شۆڕشگێڕانەوە، لەسەر هەمان داروپەردوی دەسەڵاتەداگیرکارەکەی پێشووو زۆر جار بەهەمان ئاکاریش، درێژە بە قۆرخکاریی و ستەمکاریی دەدەن. لەم رووەشەوە جووڵانەوە نەتەوەییەکانی ناوچەی رۆژهەڵاتی ناوەڕاست و جیهانی سێیەم لەسەدەی بیستەم و دامەزراندنی

ئارێندت دەڵێت، کە ملهوڕەکانی چاخەکانی کۆن –بەهەمان شێوەی ئەوەکانی قۆناغی هاوچەرخ– گەیشتوونەتە دەسەڵات، ئەویش بە پاڵپشتیی رەشەخەڵك و هەژاران. گومانی تێدا نییە، کە هانا ئاردنێت، ئەمەی لەژێر کاریگەریی دەسەڵاتگرتنەدەستی رێبەرایەتییە فاشییەکان و نازییەکانی نیوەی یەکەمی سەدەی بیستەمدا نووسیوە. ئەو وای دەبینێت، کە دەرفەتی مەزنی ئەم رێبەرایەتییانە بۆ پاراستنی دەسەڵات و فەرمانڕەوایەتییان، لە خواست و ویستی خەڵکەوە بۆ یەکسانیی لە ژیانی کۆمەڵایەتییدا هەڵدەقوڵێت. هەرچەندە ئەم گشتگیرییەی ئەو، وەك گشتگیریی، دروست نییە، بەڵام تائێستا، سەبارەت بە زۆربەی ئەو حاڵەتانە راستە، کە تێیاندا، رەوایەتیی ستەمکاریی، لە هێنانەئاراو دابینکردنی رەوشێکی کۆمەڵایەتیی یەکسان بۆ خەڵك سەرچاوەدەگرێت. ئەم یەکسانییەی، کە زۆربەی جار، لەسەر یەکسانیی لە هەژاریی یاخود پلەیەکی تۆزێك بەرزتر لە هەژاریی رادەوستێت. هەروەها، هێشتا زامنکردنی پێویستییە سەرەکییەکانیان، یەك لە هەرە هۆکارە سەرەکییەکانی مانەوەی ملهوڕیی و ستەمکارییە، جگەلەوەی، نەبوونی سەرچاوەی ئەم "رەوایەتیی"ە، لەرێگەی

ئەو دیکاتۆرییانەی بەهاری عەرەبیی وا خەریکی درووێنەکردن و هاڕینانە باشترین نموونەیە. هەروەك شاعیر دەڵێت:

خوێنی هەزاران لاوانمان رژا   بۆ دادپەروەریی و ئازادیی ئینسان
کەچی ئاکامی خەبات و خوێنمان   بوو بە خۆراکی ماری شانەکان .

برسییکردنەوە،[*] بەهۆی لیبراڵەکردنی ئابوورییەوە، یەك لەو هۆکارانەیە کە زەمینە بۆ شۆڕش دژی ستەمکاریی خۆشدەکات.[7]

لەوانەیە بەسوودبێت لێرەدا ئاماژە بەوە بدەین، کە دیموکراتی، وادەکات یەکسانیی لەنێوان خەڵکدا، لە تەنیا کارو روویەکەوە، بگۆڕێت بۆ یەکسانیی لەسەرجەم کارو رووەکاندا، لەکاتێکدا ئۆلیگارکی وادەکات، نایەکسانیی نێوان خەڵکی، لە کاروبارێکدا، بۆ نایەکسانیی لە تێکڕای کاروبارەکاندا، بگۆڕێت. هەربۆیە زۆربەی جار یەکێکیان دەبێتەهۆی هێنانەکەی ئەوی دیکە. بەڵام ئەریستۆکراتی، کە ئەرستۆ بەلایەوە باشە، بە هەندێك نایەکسانییەوە مامەڵە لەگەڵ خەڵکدا دەکات، لەبەرئەوەی لە چەند کاروروویەکەوە نایەکسانن، هەروەها بەجۆرێك لە یەکسانییشەوە مامەڵەیان دەکات، چونکە لەهەندێك کاروو رووی دیکەوە یەکسانن، تێکڕای ئەوەش بەگوێرەی پێویستیی و شیاوییەوە بەڕێوەدەچێت. لێرەشەوەیە کە ئەهلی "فەزیلەت[•]/ virtue " و " شایستەیی/ merit " فەرمانڕەوایەتیی دەکەن، بەڵام ئەوان دەزانن کە بە شتێك لە دەسەڵاتدران جیاوازن، و لە زۆر شتی دیکەدا لەگەڵیاندا

[*] فەتح عەلی شای قاجار لەسەرەمەرگیدا ئامۆژگاری ناسرەدینی کوڕی دەکردو پێی وت:" ئەگەر دەتەوێت زۆرترین ماوە حوکم بکەیت هەوڵبدە رەعیەتەکەت نەفام و برسیی بن"! راستە ئەو ئامۆژگارییەی وایکرد ناسرەدین نزیك بەنیو سەدە حوکم بکات، بەڵام دواتر بە دەستی لاوێکی شۆڕشگێڕ کوژرا.

[7] حنة ارندت، في الثورة، ترجمة: عطا عبدالوهاب، ط١، (بيروت: المنظمة العربية للترجمة، ٢٠٠٨)، ص ٨٥–٨٦ .

[•] فەزیلەت بەواتای ئاستێکی بەرزی چاکەکاریی دێت، کە لەکۆندا لە دانایی، دادپەروەریی، پاکیی، ئازایی و میانەڕەوییدا کۆکراوەتەوە.

یەکسانن، هەر لەسەر ئەو بنەمایەش مامەڵەیان لەگەڵدا دەکەن، ئەم بڕە دادپەروەرییەش لەدیدی بیرمەندێکی یۆنانیی پێش هەزاران ساڵ، بنەمای دەستووره باشەکانە.

ئایا دیارییکردنێکی زانستیی بۆ چەمکی (الثورة/شۆڕش) هەیە؟

ئەوەی دەتوانین بیڵێین ئەوەیە، کە چەندین هەوڵ هەن ئەستەمە بگەنە ئاستی پێناسەیەکی زانستیی، وشەکە بۆخۆی، لە بەکارهێنانی رۆژانەی زماندا هاتووە. تەنانەت لە نووسینە مێژووییەکانیشدا، وەك ناوێك لە ژمارەیەك دیاردەی جیاواز لەرووی توندییەوە نراوە، کە سەبارەت بە هەر جووڵانەوەیەکی چەکداریی- یان تەنانەت ناچەکدارییش- کە دژی رژێمێکە لە رژێمەکان، تادەگاتە رووخاندنی رژێمێك و گۆڕینی بە یەکێکی دی، ئەوەی وادەکات بە زەحمەت وردکاریی لە زاراوەکەدا بکرێت. لە زمانی عەرەبیی خۆیدا، زاراوەکە بۆ وەسفی چەندین جووڵانەوەی جەماوەریی جۆراوجۆری وەك "شۆڕشی زنجەکان"* و "شۆڕشی قەرامیتەکان"* بەکارهاتووە. ئەوەی ئەو

* شۆڕشی زنجەکان، ئەو شۆڕشەیە کە لەلایەن عەلی کوڕی محەمەدەوە (٨٨٣ زاینی مردووە) رێبەریایەتیی کراوە، ناوبراو کە بەچەند پشتێك دەگەڕێتەوە سەر ئیمامی عەلی کوڕی ئەبی تاڵیب، دوای بەربوونی لە زیندانی بەغدا،چووە بەحرەین و لەوێ جووڵانەوەی خۆی دژی دەوڵەتی عەباسیی دەستپێکرد، پاشتر رووی لە بەسرە کردو سوودی لە بوونی قولەڕەشە کۆیلەکانی ئەوێ کردو شۆرشێکی مەزنی بەرپاکرد کە گرنگرتین بنەماکانی ئازادکردنی کۆیلەکان و مافی موڵکداریی و چەسپاندنی یەکسانیی و دادپەروەریی بوو، ئەمانە دەوڵەتێکیان

عەرەبانەی سەدەی بیستەمیش بەکاریانهێناوە، کە شۆڕشەکانی قۆناغە هاوچەرخەکەیان کاریلێکردوون بۆ تێگەیشتنی رابردوو بە چەمکەکانی هەنوکە، لە هەوڵێکدا بۆ پەیوەستبوون بە میرات وکەلەپورێکی شۆڕشگێڕانەی گریمانەکراو کە وەك بزاڤی بەردەوامی چینە چەوساوەکان دەنووسرێتەوە. هەروەك چۆن شۆڕشەکانی زنج و قەرامیتەکان هەن، ئاوهاش شۆڕشەکانی عومەر موختار (١٨٦٢-١٩٣١)و شۆڕشی ئەلڕیف، بە رێبەرایەتیی موحەمەدی کوڕی عەبدولکەریم خەتابی (١٨٨٢-١٩٦٣)، هەروەها شۆڕشی جەزائیرو شۆڕشی فەلەستینیی و شۆڕشی ٢٣ی یۆلیۆی ١٩٥٢ بەرێبەرایەتیی جەمال عبەدولناسڕ (١٩١٩-١٩٧٠)، هەروەها شۆڕشی ١٤ی یۆلیۆی

دامەزراند ناوچەیەکی بەرفراوانی لە باشووری عێراق و کەنداو گرتەوەو بیست ساڵ شەڕی دەوڵەتی خەلافەتیانکرد کە دواتر لەهەزار دەردەسەریی و دواتی کوشتنی زیاتر لە نیوملیۆن مرۆڤ، خەلیفە مەعتەمیدی عەباسیی بەسەیاندا زاڵبوو.

* قرمتییەکان یەکێکن لە مەترسییدارترین و ناودارترین و گرنگترین گروپەکانی ئیسماعیلییە باتینییە شیعەکان لەمێژووی ئیسلامییدا کە لەلایەن حەمدان قرمتی خەڵکی ئەنباتی عێراقەوە رێبەرایەتیی دەکرا، زۆربەی ئەوانەی سەر بەم گروپە بوون بریتیبوون لە کرێکارو پیشەگەرەکان، وەك دەوترێت گروپەکە وەك رەوتێکی شۆڕشگێڕی ئیشتیراکی داوای هاوبەشییکردنی لە ماڵ و ساماندا کردووە، جگەلەوەی دوورکەوتنەوە لە سێرمۆنیای ئاینیی و هزری خودانەناسیی و مادیگەرایانە، هەروەها چێژگەرایی خراونەتە پاڵ ئەم رەوتە. ئەمانە سەرەتا لە کوفە دەرکەوتن، دواتر لە یەمەن و بەحرەین و یەمامە بڵاوبوونەتەوەو دەوڵەتەکانیان لەچەندین بۆنەدا پەلاماری دەوڵەتی عەباسیی و فاتمیان داوەو چەندین کاری وەك کوشتنی حاجییەکان و گواستنەوەی بەردە رەشەکەی کەعبەو چەندین کاری دیکەیان ئەنجامداوە.

١٩٥٨به ڕێبەرایەتی عەبدولکەریم قاسم (١٩١٤-١٩٦٣) هەن. ئەوەش هەمان ڕێبازی شۆڕشگێڕیی سەدەی نۆزدەیەمی ئەوروپییەکانە کە وشەی "شۆڕش" یان لە یاخیبوونەکەی سپارتاکۆس "شۆڕشی کۆیلەکان" لە ڕۆمای کۆن، ناوە. هەروەها ڕێبازی چەپی ئەڵمانیی، هەر لە کارل مارکسەوە، جووڵانەوە ئاینییەکەی بەڕێبەرایەتیی تۆماس مۆنتسەر تەقییەوە بەناوی "شۆڕشی جووتیاران" ناوبردووە. لەکاتێکدا مێژوونووسە ئەوروپییەکان، ئەم جووڵانەوەیان لە چوارچێوەی چەمکی "چاکسازیی"، یاخود ئەو جووڵانەوە ئاینییە ڕزگارییخوازانە دادەنا کە دەرئەنجامی ئەم جووڵانەوەیە بوو، بەو چەشنەی کە پرۆسەیەکی خاوەن ڕەهەندو دیاردەگەلێکی جۆراوجۆر لە جووڵانەوە ئاینیی و کۆمەڵایەتیی و ناڕەزایەتییخوازو شۆڕشگێڕەکان دەگرێتەخۆ. ئەوەی کە دەشێت ئاماژە بۆ جیاوازیی لەنێوان ڕێبازی بیرمەندو ڕێبازی مێژوونووسدا بکات.

بەڵام بەکارهێنانی ئەم چەمکە(واتە شۆڕش) لە وەسفی یاخیبوونە جەماوەرییەکاندا، لە قۆناغێکی درەنگوەختدا هات، کە بەهۆی کاریگەریی ئایدیۆلۆجییە شۆڕشگێڕییەکانی سەدەی بیستەمەوە بوو. دەتوانین بایەخی شۆڕشی فەرنسیی، شۆڕشی ئۆکتۆبەر، هەروەها شۆڕشی چین و کوبا لە نیوەی دووەمی سەدەی بیستەمدا، بێنینە بەرچاو، پاشتر وەرچەرخانی چەمکی شۆڕش دژی دیکتاتۆرییەکان و نفوزی ئەمریکیی، کە لە ئەمریکای لاتینییەوە هاتبوو، بۆ چەمکێکی سەرەکیی لە لاهوتی سیاسییدا، کە بەگشتیی تایبەت بوو بە ڕۆشنبیرە چەپەکان لە جیهانی سێیەمدا.

بەڵام کۆنە مێژوونووسەکانی عەرەب، ئەوانە وشەی "شۆڕش"یان بەکارنەهێناوە، بەڵکو وشەگەلێکی وەك "**خروج**/ دەرچوون•" و" **فتنة**/ئاژاوە"* یان بەکارهێناوە، ئەوان وتوویانە " **ثورة الزنج**/ئاژاوەی زنج"و "**خروج القرامطة**/ یاخیبوونی قەرامیتەکان". لەڕاستییدا، ئاژاوە، ئەو ململانێ ئەهلییەیە کە لەڕێگەی توندوتیژییەوە هاوسەنگی سیاسیی کۆمەڵایەتیی لەنێو کۆمەڵە ئەهلییەکاندا دەستکاریی دەکات. دەگونجێت ئەوەش پەیوەستبێت بە چەمکە ئیسلامییکەوە بۆ یەکێتیی کۆمەڵ و جێگیرییەکەی، کە ئەویش بۆخۆی، بە بزۆزی "تەمصیر/شارسازیی"یەوە پەیوەستە، کە بەمانای بنیاتنانی شارە جێگیرەکان و پلانەکانی لەبەرامبەر شێوازی کۆمەڵایەتیی سەحرانشینی

• وشەی "دەرچوون یان چوونەدەر" لە زمانی کوردییدا زۆر بەکەمیی بۆ شۆڕش و وەستان بەدژی دەسەڵات دێت، بەڵام لەهێندێك چەمکی وەك "لەدین دەرچوون"، "لە یاسادەرچوون"، "لەخەت دەرچوون" وەك پاشگرێك بۆ یاخیبوون و دژوەستانەوە و پێشێلکردن دێت. پێشتر لای خۆشمان کاتێك کەسێك دژی دەسەڵات دەوەستاو ڕووی لەشۆڕش دەکردو دەچووە چیا، پێیان دەوت "چۆتە دەرەوە". ئەوەشی لەو تێکستانەی سەرەوەدا هاتووە پەیوەندیی بە زمانی عەرەبییەوەیە نەك کوردیی.

* یەکەمین فیتنە لەمێژووی ئیسلامییدا ٢٥ساڵ دوای مردنی پێغەمبەر هەڵگیرسا، واتە ساڵی ٦٥٦ی زاینی کە کوشتنی عوسمانی خەلیفەی سێیەمی راشیدی لێکەوتەوە. دووەمین فیتنە ساڵی ٦٨٠ هەڵگیرساو چەندین ساڵی خایاند تا دەوڵەتی ئەمەویی تێدا جێگیربوو، سێیەمیش بریتیبوو لە شۆڕشی عەباسییەکان (٧٤٧-٧٥٠ز) کە دەوڵەتی ئەمەویی رووخاند، چوارەمینیان لەساڵی ٨١٠ی زاینی لەنێوان هەردوو کوڕەکەی هارون ئەلرەشیدی عەباسیی، واتە ئەمین و مەئمون، هەڵگیرساو تاکو سەرکەوتنی تەواوی مەئمون لە ٨١٤ بەردەوام بوو.

کۆچەریی ئەعرابیی دابەش‌و پشێوئاسا. هەربۆیە چەمکی مێژوونووسە عەرەبەکان، بۆ ئەوەی مێژوونووسە هاوچەرخەکان بە "شۆڕش" وەسفی دەکەن، سەر بۆ ئەو چوارچێوەیە دادەنەوێنێت، کە حوکمی ئاکامەکەی دەکات، ئەوەش بریتییە لە دانانی (**الخروج على الجماعة**/ لەکۆمەڵدەرچوون) وەك کەمکردنەوەی بنیاتنان. لەکۆمەڵدەرچوون یان دەرچوون لە ئوممەت، بنەمای لۆمەکردنی خەواریجەکانە، سەبارەت بە یاخییبوون لە سوڵتانێکی ستەمکار، جیاوازیی لەبارەوە هەیە، هەندێك وەك دەرچوون لە ئوممەتیان داناوە، هەندێکیش بە کارێکی رەوایان لەقەڵەمداوە، بگرە لە هەندێك حاڵەتدا وەك ئەرکێك دانراوە.

نزیکترین وشە لە چەمکی شۆڕشی هاوچەرخەوە بریتییە لە "الخروج/ دەرچوون" بەواتەی لەماڵدەرچوون‌و چوونەدەرەوە لەپێناوی داواکردنی مافدا. لێرەدا سەرەتا دەرچوون بریتی نییە لە دەرچوون لە بازنەی ئوممەت، تەنانەت یاخییبوون لە سوڵتانیش نییە، بەڵکو "دەرچوونە بۆ"، دەرچوونە بۆ لای خەڵك لەپێناو داواکردنی مافدا. ئەوەی دەرچوونە بۆ نێو فەزای گشتیی، لەم حاڵەتەدا لەپێناو داواکردنی هێنانەدی ماف یان رەتکردنەوەی ستەم.[8] ئەوەش یەکەم دەرچوونە لە ماڵەوە بۆ سەرشەقام یاخود بۆ مەیدان‌و ناوەندی شار، ئەوەش واتای تێپەڕین‌و جێهێشتنی سەبرو ئارامیی‌و ناڕەزایەتیی‌و بێزاریی لە فەزای تایبەتدا، و گواستنەوە بۆ فەزای گشتیی. جیاوازیی

[8] هەروەك ئەوەی کە چوونەدەر لەلای کۆمەڵی (تەبلیغ‌و دەعوە) ئەم سەردەمەماندا هەیە، ئەوان زاراوەی چوونەدەریان بۆ شەڕو جیهاد بەکارهێناوە، بەمانایەکی نوێ کە چوونەدەرە بۆ بانگەشەو گەیاندنی پەیام.

لەنێوان رەخنەو بێزارییدەربڕین، یان لەنێوان گلەیی‌و شکایەت، لەگەڵ کاری سیاسییدا، هەروەك جیاوازییە لەنێوان دانیشتن‌و چوونەدەرەوەدا. هەروەها دووەم ئەوە بۆخۆی دەرچوونە لە بنەماکانی گەمەکەو هەروەها ئەو یاسایانەشی کە بەڕێوەدەچن، بگرە دژی ئەو رەوایەتییەشی کە هەیە. دەرچوون، مانای هێزو توندیی هەڵدەگرێت، چونکە ژمارەیەك لەو یاساو رێسایانە پێشێلدەکات کە هەن، هەروەها ئەو بنیات‌و ئامرازانەش پێشێلدەکات، کە ئەو یاساو رێسایانە دەپارێزن. لەبەرئەوەی دەرچوون لەو رەوایەتییەی کە هەیە، لەپێناو داواکردنی بەدیهاتنی مافێکە، کە چیدی بەدیهاتنی لەنێو ئەو سیستمەی کە هەیە، مومکین نییە، یاخود بۆ لابردنی ستەمێکە، کە لابردنی لەنێو ئەو سیستمەی کە هەیە، و بەو ئامرازانەی کە دابینکراوە، چیدی مومکین نییە. ئەوەش ئەو لێکچوون‌و هاوشێوەییەیە، کە لەنێوان دەرچوون بەمانا بەکارهێنراوەکەی لە مێژووی ئیسلامیی، و هەروەها شۆڕش بەمانا هاوچەرخەکەیدا هەیە.

"دەرچوون"و "زاڵبوون" تیۆرێك نییە لە شۆڕش

سەبارەت بە "دەرچوون"، سەرسوڕمانێك هەیە کە خراوەتە پاڵ ئەبی زەڕڕی غەففاری (ساڵی ٣٢ی کۆچیی مردووە) کە دەڵێت :" سەرمسوڕماوە لەوەی کە لەماڵەکەیدا ژەمەنانێك نابینێتەوە، ئەوە چۆنە ناچێتەدەرەوە بۆسەر خەڵك‌و شمشێرەکەی لەکالان دەرکێشێت!!"بەڵام چەمکی "دەرچوون" لەو دەمەوە مانایەکی هێمایی جیاوازی

گرتۆتەخۆ، کە هێندێك لە چوونەدەرەوەکەی ئەبی زەڕی تێدایە. کە تێیدا چوونەدەرەوە، بریتیە لە یاخیبوونی چەکداریی دژی دەسەڵاتی وەخت، وەك دەرچوونێك لە رەوایەتیی و چوونەدەرەوە بۆ فەزای گشتیی، بەتایبەت کاتێك چوونەدەرەوە دەبێتە بزاوتێکی گۆڕان لە کۆمەڵگایەکی دابەشبوو لەنێوان رەعییەت و دەوڵەتێکی سوڵتانییدا.

دەگونجێت "التغلب/زاڵبوون"، ئەو چەمکەی کە زانایانی ئاینیی وەك دەروازەیەك بەکاریانهێناوە بۆ بەخشینی رەوایەتیی واقیعیی بە دەسەڵات، لە چوارچێوەی خەلافەتی ئیسلامییدا، و ئەوەی زانایان و مێژوونووسانی وەك ئەلماوەردی* (٣٦٤–٤٥٠ ك) و تەنانەت ئیبن خەلدونیش* (٧٣٢–٨٠٨ك) هەوڵی تیۆریزەکردنیان داوە، ئەو چەمکە

* ناوی عەلی کوڕی محەمەد کوڕی حەبیبە، نازناوی ئەبولحەسەنە، خەڵکی بەسرەیە و لە بنەماڵەیەك بووە کە بازرگانیان بە گوڵاوەوە کردووە، لەسەر دەستی ئەبی قاسمی سەیمەری زانستە ئاینییەکانی خوێندووە و پۆستی قەزای لە سەردەمی هەردوو خەلیفە ئەلقادرو ئەلقائیم بیئەمریلادا وەرگرتووە،گرنگترین کتێبەکانی" نصیحة الملوك"و"الاحكام السلطانية و الولايات الدينية"یە، لای ئەلماوەردی، دەسەڵات بەخششێکی یەزدانیە و سوڵتان تەنیا لەبەردەم خودادا بەرپرسیارە و دەسەڵاتدار شوانە و خەڵکیش مێگەل، لای ئەو باشترین دەسەڵات پاشایەتی رەهایە لەسەر بنەمای ئاینیی و دادپەروەریی کە لەرووی سەربازییەوە بەهێزو لەرووی سامانیشەوە دەوڵەمەند بێت. قۆناغەکانی دەوڵەتیشی کردووە بە سێ بەشەوە: دامەزراندن بە توندوتیژیی، قۆناغی هێمنی و نەرمیی، قۆناغی ملهوڕیی و گەندەڵکاریی.

* ناوی عەبدولڕەحمان کوڕی محەمەدە، لەتونس لەدایکبووە و لەبنەماڵەیەکی حەزرەمەوتییە، جگە خوێندنی زانستی ئاینی، چەندین ئەرك و پۆستی راوێژکاریی و قەزایی و دپلۆماسیی بینیوە، بەشدارییەکی مەزنی لە گەشەکردنی

بێت کە لەبەرامبەر چوونەدەرەوەدایە. ئەوەی لەرێگای رەوایەتیپێدانییەوە، بەشێوەیەکی سوڵتانیی ئەنجامدراوە، بە بەخشینی رەوایەتیی بە پرۆسەی بەدەستەوەگرتنی دەسەڵات لەبەرامبەر پێشاندانی تەرەفداریی و ملکەچیی بۆ خەلیفە. زاڵبوون ئەو کارە پێشینەیە کە لەچوونەدەرەوەی سەرچاوەدەگرێت، ئەوەی هەروەها ئاکامێکی چاوەڕوانکراویشێتی، بەشێوەیەك کە دووانەیەکی هەمیشەیی لێپێکهاتووە (چوونەدەرەوە/زاڵبوون)، لە دیالێکت و ململانێی تایبەت بەو رژێمەی لەگۆڕێدایە چ بەرهەڵستکاریی و وەلائو ملکەچییەکی تێدا نییە. هەربۆیە ئیبن خەلدون، بەو رێچکەیەدا رۆیشتووە، کە ئەودەوڵەتە نوێیەی(رووداوەکە)، کە زادەی چوونەدەرەوەیە، بە "**دولة الخروج**/دەوڵەتی دەرچوون" یان "**دولة الخوارج**/دەوڵەتی دەرچووان" وەسفکردووە، ئەوەی کە ئەو مەبەستی

هزری سیاسییدا کردووە، نەك تەنیا سەبارەت بە لێکدانەوەی عەقڵانیی بۆ پەرەسەندنی خیلافەت و سیستمی دەسەڵاتدارێتیی لەمێژووی ئیسلامییدا، بەڵکو لە رەتکردنەوەی زۆر لە وشکەڕاو بۆچوونە چەقبەستووەکانی پێش خۆی. ئەو سیستمە رەهاکان بەلادەرو ستەمکار دەزانێت بەجۆرێك دەسەڵاتدارەکانیان بەهۆی چاوبرسێتیی و چێژگەرایی بێسنووریانەوە تووشی داڕزان دەبنەوە، ئەو رەزامەندیی خەڵك لە دەسەڵات بە بنەمای جێگیریی سیاسیی دادەنێت و واقیعبینانە لە گەشەکردنی دەوڵەت و گواستنەوەی لە دۆخی کۆچەرییەوە بۆ شارستانیی کۆڵیوەتەوە، بەناوبانگترین کتێبی ئیبن خەلدون ئەوەیە کە بە "المقدمة" ناودەبرێت.

لێی تاقمی خەوارجەکان نەبووە،[9] ئەوانەی کە لە ڕووداوی "تحکیم/داوەری" یە بەناوبانگەکەی مێژووی ئیسلامیی نێوان عەمری کوڕی عاص‌و ئەبی موسای ئەشعەریدا ناسراون. دەگونجێت ئیبن خەلدون، بۆچوونەکەی خۆی لەسەر بۆچوونی بەدرەددین کوڕی جەماعە (٦٣٩-٧٣٣ ك) بنیاتنانبێت، ئەوەی کە لە قاهیرەی مەملوکیی ژیاوەو هەر لەوێش بەر لە لەدایکبوونی ئیبن خەلدون بە ساڵێك، کۆچی دوایی کردووە. ئەو لەکتێبەکەی خۆیدا " تحریر الاحکام فی تدبیر اهل الاسلام/ دەرکردنی بڕیارگەلێك بۆ بەڕێوەچوونی خەڵکی وڵاتی ئیسلام" دەڵێت :" ئەگەر کات بەسەر ئیمامێکدا تێپەڕی‌و یەکێك ڕووبەڕووی بووەوە کە ئەهلی ئیمامەت نییەو ئەو کەسە توانی بە هێزو سەربازەکانی‌و بێ هیچ بەیعەت‌و بەدواداهاتنێك، خەڵك ملکەچ بکات، بەیعەتەکەی دەبەسترێت‌و ملکەچبوون بۆی پێویستە بۆئەوەی موسوڵمانان ڕێکبخات‌و قسەیان بکاتە یەك، لەراستییدا، ئەوەشی لێ ناکرێت بە عەیبە، کە نەزان بێت یان فاسق.

[9] نەیارەکانی خەواریج باس لەوە دەکەن کە ئەم ناوەیان لەبەر ئەوە پێوە لکاوە لەبەرئەوەی بانگەشە بۆ چوونەدەر دژبە ئیمامە دادپەروەرەکان دەکەن، نەك لەبەر ئەوەی دژی پاڵپشتییکەرانی عەلی چوونەتەدەر، ئەوانەی بە ئاکامی داوەرییەکەی نێوان عەمری کوڕی عاس‌و ئەبی موسای ئەشعەری رازیی نەبوون. بەڵام ئەو خەواریجانەی کە خۆیان بە کۆمەڵی بڕوادار ناولێناوە بە شۆڕشەکانیان‌و پەسەندنەکردنی دەسەڵاتی دەوڵەت لە هەرێمەکان ناسراون، بەوەی رەوایەتییان بە چوونەدەر دژبە حاکمی ستەمکار داوە، سنووری چوونەدەریشیان دژی فەرمانڕەوای ستەمکار بە ٤٠ پیاو داناوەو ئەوەیان پێ بەس بووە بۆ شۆڕش دژی ئەو فەرمانڕەوایانە.

ئەگەر کەسێك بەهێزو زاڵبوون خۆی بەسەر ئیمامەتدا سەپاندو دواتر کەسێکی دیکە هات‌و بەهێزو لەرێگەی سەربازەکانییەوە ئەوەی یەکەمی لادا، ئەوەکەی دووەمیان بۆتە ئیمام، بەهۆی ئەوەی کە لە بەرژەوەندیی موسوڵمانان‌و یەکخستنی قسەیاندا پێشکەشی کردووە."[10]

هەروەها ئیبن تەیمیەش[*] (٦٦١-٧٤٤ ك) لەم لێکدانەوە واقیعییەی ئەو نزیکدەبێتەوە، ئەو پێیوابوو، کە قۆناغی خیلافەتی راشیدی، لەڕاستییدا، درێژەوەبووی قۆناغی پێغەمبەرایەتییە، ئەوەشی لەو قۆناغەوە بەشێوەیەکی کرداریی هەیە، موڵك‌و خاوەنێتییە نەك خیلافەت، ئەو موڵکەی کە بە "الملك العضوض/ خاوەنێتییەك کە

[10] وەرگیراوە لە: محمد فتحي عثمان، من اصول الفكر الاسلامي، دراسة لحقوق الانسان و لوضع نهاية الدولة و الامامة في ضوء شريعة الاسلام و تراثه الناريخي والفقهي، (بيروت: موسسة الرسالة، ١٩٨٤)، ص ٤٣٨.

[*] ناوی ئەحمەد کوڕی عەبدولحەلیم کوڕی عەبدولسەلامە، نازناوی ئەبولعەباس تەقییەدینە، خەڵکی حەڕانەو دوای ٥ساڵ لە داگیرکردنی بەغداد لەسەدەستی تەتار لەدایکبووە.لەسەردەستی باوکی خوێندوویەتی. لەسەردەمێکی ئاڵۆزو پڕ ئاشووبی پەلاماری مەغۆل‌و خاچهەڵگرەکاندا بۆ ناوچەکە ژیاوە هەربۆیە لەترسی ئاژاوەو ئاشوبی زیاتر دژی ئەوە بووە شۆڕش دژ بە دەسەڵاتداران بکرێت. ئەرکەکانی دەوڵەت لای ئەو : دارایی، بەدیهێنانی دادپەروەریی، جیهادکردن، پەروەردەکردنی تاکەکانی کۆمەڵ بۆ هونەی پیشەو کارکردن، ئابووریی، پەروەردەی ئاینیی‌و رەوشتیی(بڵاوکردنەوەی چاکەکاریی‌و ریچگرتن لە خراپەکاریی). لە بۆچوونە سیاسییەکانی : هەڵبژاردنی فەرمانڕەوایان نەك دامەزراندنیان، دانانی کەسی شیاو بۆ شوێنی شیاو، پێداگرتن لەسەر دادپەروەریی‌و ئەرکی ئەخلاقیی دەوڵەت.

ستەمی تێدا بێت " دەناسرێت. فوقەهاو زانایانی ئاینیی ئەو قۆناغە، ئەوەندە دەربەستی یەکێتیی ئومەتو پەرۆشی ئیمامەت بوون، دژ بە بەردەوامیی دابەشبوونەکان بوون، تەنانەت گەر باجەکەشی پاساوهێنانەوە بێت بۆ سوڵتانێکی ستەمکار.

فەقیهە موسوڵمانەکان، لەو رووەوە فیقهێکیان پێشکەشدەکرد، کە پەیوەندیی بە واقیعەکەوە نەبوو، ئەوان دەیانوت کە خیلافەت بەشورا لەنێوان ئەهلی حەلو عەقدا دەچەسپێت، ئەوەی لەهەندێك حاڵەتدا ببووە وتەگەلێکی رەخنەیی دژی واقیعی خیلافەت کە ببووە موڵكو خاوەنایەتیی. تاکو ئەو کاتەی ئیمامی ئینو حەنبەل (١٦٤-٢٤١ ك) لە سەدەی سێیەمی کۆچیی هاتو پاساوی بۆ خیلافەت بە زاڵبوون هێنایەوە(کاتی خۆی مەبەست لەوە نەبوو پاساو بۆ میرایەتی لەچوارچێوەی خیلافەتدا بێنێتەوە، ئەوەی لەسەردەمی ئەودا نەبوو)و وتی:" ئەوی زاڵبوو بووە خەلیفەو ناوی ئەمیری موسوڵمانانی لێنرا، بۆ هیچ کەس حەڵاڵ نییە کە بڕوای بە خوداو رۆژی دوایی هەبێت رەتیکاتەوەو بە ئیمامی خۆی نەزانێت، جا ئەو زاڵبووە پیاوچاك یان پیاوخراپ بێت، ئیدی ئەوە میری موسوڵمانانە."[11] هەروەها

[11] ئەبو یەعلای ئەلفەرا لەوکتێبەیدا کە هاوکاتی کتێبەکەی ئەلماوەردییە لەوی وەرگرتووە، ئەوەی کە زۆر کەس لێی وەرگرتووە،جگەلە ئاماژەکردنێکی زۆر بۆ حەنبەلییەکان: ابو یعلی محمد بن الحسین الفراء الحنبلي، الاحکام السلطانیة، صححه و علق علیه محمد حامد الفقی، (بیروت: منشورات محمد علي بیضون لنشر کنب السنة و الجماعة، دار الکتب العلمیة، لاتاریخ)، ص ٢٠.
هەروەها ئەبو یەعلا لە هەمان لاپەڕەدا دەڵێت کە ئیبن ئالحەنبەل هەروەها شتی دژبەیەکی وتووە.

حەنابیلەکانی قۆناغی دوایش، وەك ئەبی یەعلای فەرا (٣٨٠-٤٥٨ ك) روونیانکردۆتەوە بەوتەی :" مەبەست لە زاڵبوون لێرەدا ئەو زاڵبوونەیە کە بەیعەتی بەدواداديێت، ئەوەی وا لە زاڵبوو دەکات ببێتە خەلیفە، نەك خودی زاڵبوونەکە بۆ خۆی."[12] لەڕاستییدا، زۆربەی جار بەیعەت دەبێتە بەشێك لە زاڵبوون، هەروەك لە حاڵەتی راپرسین سەبارەت بە سەرۆك کۆمار لە قۆناغی هاوچەرخدا روودەدات، کاتێك کەسێك لە رێگەی کودەتاو بەشێوەیەکی نادیموکراتیك دەگاتە دەسەڵات، ئاکامی راپرسینەکە رەوایی دەستووریی پێدەبەخشێت. ئەوەی سەنجڕاکێشە ئەوەیە، کە میدیای فەرمیی، تەنانەت لە حاڵەتی راپرسیی لەسەر خولێکی نوێ بۆ سەرۆك لە وڵاتە عەرەبییە نادیموکراتییەکاندا، راپرسییەکە بە "موبایەعە" ناودەنێن، وەك هەوڵێك بۆ بەدەستهێنانی سیمبولگەرایی ئیسلامیی لە "رەوایەتیی" حوکمدا.

ئەبولحەسەنی عەلی کوڕی محەمەد ئەلماوەردی ئەلشافیعی (٣٦٤-٤٥٠ ك)، لە سەدەی پێنجەمی کۆچییدا، سەبارەت بە مەسەلەی "زاڵبوون"، بەدوای واقیعییەتی ئیبنولحەنبەلدا چووە، بۆئەوەی لە کتێبی "الاحکام السلطانیة" دا پاساو بۆ چەند شێوەیەکی گەیشتنە دەسەڵات لەو قۆناغەدا بێنێتەوە کە بە سەردەمی دووەمی عەبباسیی ناودەبرێت، وەك "امارة الاضطرار و الاستیلاء / میرایەتیی ناچاریی و دەسبەسەرداگرتن" (مەبەستی کرداریی ئەو لێرەدا سەڵتەنەت یاخود میرایەتیی بۆیهییەکان بوو لەسایەی خیلافەتی عەباسییدا)، لەپاڵ وەلیعەهدی ئیمامی پێشوو، واتە میراتیی،و دەستنیشانکردنی لەلایەن

[12] هەمان سەرچاوە، ل ٢٤.

ئەهلی حەل‌و عەقدەوە. میری بۆیهیی نازناوی "امیر الامراء / میری میران" هەڵگرتبوو کە دواتر لەلای هێندێکی دیکەیان بۆ نازناوی سوڵتان پەرەیسەند، بەڵام هێشتا ئەوە خەلیفە بوو کە رەوایەتیی دەبەخشییە ئەو میرانە. فیقهی ئەلماوەردی کەوتبووە نێوان واقیعی میرایەتیی دەسەتبەسەرداگرتنی بۆیهییەکان‌و نێوان خیلافەتی رەوای عەباسییەکانەوە، بۆ پاراستنی ئیمامەت وەك بەخشەری رەوایەتیی لەحاڵەتی لێکدانەوەی چاوپۆشییکارانە لەگەڵیدا.

ئەوەش بەشێوەیەکی بەهێزتر لەلای ئەشاعیرەکان* دەبینینەوە، بەتایبەت، کوڕی موجاهیدی بەسڕی (٣٧٠ ك مردووە) کە هاوزەمانی ئەبی حەسەن ئەلئەشعەری بوو، کە ئەویش ئەشعەرییەکی مالیکییەو تەنانەت ئەوانەشی قەدەغەکردووە کە هاوشێوەی وەك ئەلماوەردی رێگەپێیداوە، ئەوەی کە دواتر بە واقیعییەتی سیاسیی ناسراوە، کە بریتییە لە وەستانەوەو دەرچوون لە دەسەڵاتی ئیمامە فاسق‌و ستەمکارەکان. ئەوەش رەنگدانەوەی جێگیریی "کۆمەڵی ئیسلامیی"و یەکێتییەکەیەتی لەو دەستەواژەیەدا دەردەکەوێت کە دەڵێت: " سوڵتانێکی ستەمکار باشترە لە ئاژاوەیەکی بەردەوام‌و پایەدار." ئیبن حەزم ئەلزاهری (٣٨٤-٤٥٦ ك)،دژ بەمە وەستایەوە، ئەوەی کە نموونەی بە دەرچوون‌و وەستانەوەی ئیمامەکان هێنابووەوە، لەوانە

* بە ئەهلی سونەت‌و جەماعەتیش ناسراون‌و بەرجەستەی نێوەندگەرایی ئیسلامیی دەکەن، دامەزرێنەری ئەم رەوتە ئەبولحەسەن عەلی کوڕی ئیسماعیلی ئەشعەرییە، خەڵکی بەسرەیەو پێشتر هەڵگری هزری مەعتەزیلەکان بووە، دواتر هەوڵی داوە لەنێوان عەقڵانییەتی موعتەزیلەو مەزهەبی تێکستگەراکاندا، رەوتە نێوەندگەراکەی خۆی بێنێتەئاراو جۆرە یەکبوونێك دروستکات.

سەحابە هەرە بەرێزەکان دژی موعاویە، هەروەها وەستانەوەی حەسەنی بەسری‌و تابیعینە مەزنەکان بەخۆیان‌و شمشێرەکانیانەوە دژی حەجاج.[13] بەڵام وتاری واقیعییەتی سیاسیی، کە بەرجەستەی ناوەندگیریی دەزگای ئاینیی دەکات لەنێوان تێکست‌و دەوڵەتدا، لەلای ئەو فوقەها لێکدەرەوانە لەبڵاوبوونەوە بەردەوام بوو، ئەوانەی کە پاساوی دەسەڵاتی وەختیان بە لێکدانەوەو مانا بۆ دۆزینەوەی تێکست دەهێنایەوە. ئەوەی لەلای ئەبی عزی شرۆڤەکاری "العقيدة الطحاوية"، و تەنانەت لای ئیبن تەیمیەش دەیبینینەوە.

لێرەدا پێویستە لەسەرمان، لەنێوان هەڵوێستی (**السلفي الظاهري** و **الموقف التأويلي**/سەلەفیی رووخساریی‌و هەڵوێستی لێکدانەوەیی مانایی) جیاوازیی بکەین، هەروەك بە گشتیی لەو قۆناغەدا باو بووە. بەتایبەت ئەو قۆناغەی فکری ئەشعەریی تێدا بڵاوبووە. ئەوەی یەکەمیان، دواجار لەگەڵ حوکمداری فاسقدا چاوپۆشیی نەکردووە، لایەنگریی لەوەش کردووە کە شەڕ دژی ئەوانە نەکرێت کە لە دەسەڵاتی ئەو حاکمە فاسقە دەرچوون، بگرە هێندێکجار وەستانیان لەدژی ئەو حاکمە پێ لەپێشتر بووە، لەگەڵ ئاگادارکردنەوە سەبارەت بەو پەشێویی‌و نالەبارییەی کە لەو دەسەڵات دەرچوونە دەکەوێتەوە. بەڵام بەگشتیی بەلای رەتکردنەوەی ئاژاوەدا کەوتۆتەوە، هەروەها بەشێوەیەکی تایبەت دەرچوون‌و وەستانەوەیان لە دژی دەسەڵاتی

[13] بۆ چارەسەرکردنی ئەم بابەتە بڕوانە: حاکم المطيري، الحرية او الطوفان: دراسة موضوعية للخطاب السياسي الشرعي و مراحله التأريخية،ط٢، (عمان : المؤسسة العربية للدراسات والنشر، ٢٠٠٨)، ص ١٦٣-١٦٤.

حوکمداران لەپێناو پاراستنی یەکێتیی ئۆمەتدا، رەتکردۆتەوە. بەڵام وتاری لێکدانەوەیی، لایەنگریی لە رەتکردنەوەی دەرچوون‌و وەستانەوە لەدژی فەرمانڕەوایان کردووە، هەروەها پاساویهێناوەتەوە بۆ هەر سیستمێك لەرێگەی زاڵبوون‌و بە کۆدەنگی ئوممەت دامەزرابێت. کۆدەنگیی رای دژ رەتدەکاتەوە، بەوەش چ بەرهەڵستکارییەك نامێنێت، واتە کەمینەك لەبەرامبەر زۆرینەدا، بەڵکو تێکڕای دەنگەکانە، هەر رایەکی دیکە دەرچوونە لەو کۆدەنگییە. ئەو لە کۆدەنگی دەرچوونە، روویەکی دیکەی دەرچوون‌و دژوەستانەوەی سیاسییە، ئەوەی کە خۆی لە خۆیدا، خراپەکاریی‌و ئاژاوەگێڕییەو ستەمێکە وێنەی نییە.

سەنجڕاکێش ئەوەیە، کە سەلەفییەکانی سەردەمی ئێستا، تەنیا لایەنێکیان لە وتاری دامەزرێنەرەکانی وەك ئیبن حەنبەل‌و ئیبن تەیمیە وەرگرتووە، ئەوەش رێگرتنە لە دەرچوون‌و وەستانەوە دژی سوڵتان. کاتێك رەوتێکی سەلەفیی رەخنەیی هاتەئارا، ئەوانە سونەتێکی دەوڵەمەندیان لای باوکانی سەلەفیی لە فوقەهاکاندا بینیەوە کە پاساو بۆ دەرچوون‌و وەستانەوە دژبە فەرمانڕەوای ستەمکار دێنێتەوە. بەڵام بە وردکردنەوەی سەرنج ئەوە دەردەکەوێت، ئەوەی دەرچوون‌و وەستانەوە دژبە فەرمانڕەوایەکی ستەمکار حەرامدەکات، لەڕاستییدا ئەو زۆربەی جار دەرچوون لە دەسەڵاتی سوڵتانێك حەرامدەکات کە خودی خۆی لەدەسەڵاتی ئەوەی پێش خۆی دەرچووەو بەزاڵبوون رەوایەتیی خۆی بەدەستهێناوە کە بۆتە کۆدەنگیی، بەوەش دەرچوون لەدەسەڵاتی ئەو دەرچوونە لە کۆدەنگیی. لێرەشەوە ئەو وتارە لەسەر ترادسیۆنێك راوەستاوە کە دەسکەنەی کردووە، ئەو پاساوی شەرعیی بۆ دەرچوون لەدەسەڵاتی فەرمانڕەوای وەخت دژی ئەوەی پێشوو

دەدۆزێتەوە، بەڵام پاساوی چوونەدەر دژی ئەو فەرمانڕەوایە رەتدەکاتەوە، لە نێو تێکستەکانیشدا پاساوی حەرامکردنی بۆ دەدۆزێتەوە.

ئیبن تەیمیە، بڕوای وابوو، کە ئیمامەت لەسەر دوو بنەما وەستاوە کە: "هێزو ئەمانەتە"، ئەوەش بە پشتبەستن بە چەند تێکستێکی قورئانیی کە تێیدا پێش ئەمانەت، باس لە هێز کراوە وەك " ان خیر من استأجرت القوی الامین"(سورەتی قیسەس:٢٦)، هەروەها وتەی فەرمانڕەوای میسر بۆ یوسف " انك الیوم لدینا مکین أمین" (یوسف:٥٤) ئەو ئاماژەی بە وتەیەکی بەناوبانگی ئیبن حەنبەل داوە کە هێزی بە زێدە بایەخدارتر لە چاکەکاری زانیوە کاتێك بژارە لەنێوان هەردوولایاندا بکرێت: " بەڵام خراپەکاری بەهێز، هێزەکەی بۆ موسوڵمانانەو خراپەکەشی بۆ خۆیەتی، بەڵام چاکەکاری لاواز، ئەوا چاکەکەی بۆ خۆیەتی‌و لاوازییەکەشی بۆ موسوڵمانانە." لێرەشەوە ئیبن تەیمیە، سیفەتی فەرمانڕەوایەتییکردنی لە دوو سیفەتدا کۆکردۆتەوە کە هێزو ئەمانەتە، ئەو لێرەدا لە زانایانی ئەهلی سوننەت‌و خەڵکی دیکەش جیاوازە، ئەوانەی بە درێژیی باسیان لە سیفاتە جۆراوجۆرەکانی ئیمام کردووە، یاخود رێگەگەلێکی دیارییکراویان بۆ دەسەڵاتگرتنەدەست دیارییکردووەو لەنێویاندا باسیان لە بەزۆر دسەڵاتگرتنەدەست نەکردووە، بەڵام دوای دەستبەسەرداگرتن، بەیعەتیان کردۆتە تەواوکارییەکی شەرعیی حوکم، بەوەش کۆدەنگیی ئوممەتیان هێناوەتەئارا، دەرچوونیش لەو شەرعییەتە دەرچوونە لە کۆدەنگیی، لەلای ئیبن تەیمیە، توانا، بنەمای فەرمانڕەوایەتییکردنی واقیعییە، لەکاتێکدا ئەمانەت، مەرجێکی

رەوایەتیی فەرمانڕەوایەتییکردنە. دیارە ئیبن تەیمیەش رایەکی هەیە کە رێگە بە دەرچوون لەدەسەڵاتی هەر فەرمانڕەوایەك دەدات، بەمەرجی پابەندبوون بە شەریعەتی ئیسلامییەوە، ئەو بەشێوەیەکی گشتیی لۆمەی دەرچوون و وەستانەوەی دژبە دەسەڵات نەکردووە ئەگەر وەستانەوەیە دەرچوون نەبێت لە شەریعەت، لەگەڵ جەختکردنەوە لەوەی کە دەگونجێت ئەو دەرچوون و وەستانەوەیە خراپەکارییەکی مەزنتر لەو خراپەکارییەو ستەمەی فەرمانڕەوای وەخت بەدوای خۆیدا بهێنێت. ئەمەش بۆتە بنەماو پشتپێبەستنی هەموو ئەو جوولانەوە ئیسلامییانەی کە رێگەیان بە دەرچوون لە دەسەڵاتی فەرمانڕەوای موسوڵمان داوە ئەگەر ئەو فەرمانڕەوایە مورتەد بوو یاخود گەر حوکمەکەی پێچەوانەی شەریعەت بوو، لەمەشدا ئاسانکاریی زێدەتریانکرد بە پشتبەستن بە لێکدانەوەگەلێکی کراوەتر سەبارەت بە هەڵوێستی ئیبن تەیمیە لە رەواییدان بە دەرچوون لە دەسەڵاتی فەرمانڕوایانی تەتار، لەسۆنگەی ئەوەوە کە ئەوان لەنێو خۆیاندا بە رێبازێك حوکمدەکەن کە بە "ئەلیاسق" یان "ئەلیاسە" ناودەبرێت نەك بە شەریعەتی ئیسلامیی، هەرچەندە ئەوان شایەتومانیش بە خواو پێغەمبەریش دێنن.

لەواقیعدا، ئیبن تەیمیە، بەگشتیی، شۆڕشی دژبە فەرمانڕەوا ستەمکارەکان رەتدەکردەوە، ئەو پێی وابوو" ئەوەی ناسراوە لە ئاینزای ئەهلی سوننەت ئەوەیە کە وانابینن خەڵك لە دەسەڵاتی ئیمامەکان دەربچن و بە شمشێر شەڕیانبکەن، ئەگەر ستەمیشیان لێبوەشێتەوە، هەروەك فەرمودە دروستە زۆرو زەوەندەکانی پێغەمبەریش(د.خ) بەڵگەن بۆ ئەوە...لەبەرئەوەی خراپەکاریی شەڕو

ئاژاوەگێڕیی، مەزنترە لەو خراپەکارییەی زادەی ستەمی ئەو فەرمانڕەوا ستەمکارانەیە، تاوێستا نەمانزانیوە تاقمێك لەدژی سوڵتان وەستابنەوەو لەدەسەڵاتی دەرچووبن، بێئەوەی دەرچوون و وەستانەوەکەیان ئەوەندەی گەندەڵیی نەهێنابێتەئارا کە مەزنتر بێت لەو گەندەڵییەی لایبردووە..."* هەروەها ئیبن تەیمیە، کاتێك مەبەستیبووە مشتومڕ لەگەڵ شیعەکاندا بکات، سەبارەت بە جەختکردنەوە لە ملکەچیی بۆ فەرمانڕەوا، لە بێفەرمانییکردنی خواداوەندا نەبێت، نووسیویەتی:" وتەی ئەهلی سوننەت هەواڵێکی راستگۆو وتەیەکی دانایانەیە، وتەی رافیزەش هەواڵێکی درۆزنانەو وتەیەکی پوچە، ئەهلی سوننەت دەڵێن میرو سوڵتان و خەلیفەی خاوەن دەسەڵاتی وەخت توانای کاری مەبەستداری فەمانڕەوایەتییکردنی هەیە، هەروەها ئیمامی نوێژکردن ئەوەیە کە نوێژ بە خەڵکی دەکات، ئەوانیش ئەویان

* زۆرینەی شۆڕش و راپەڕینە کۆمەڵایەتییەکان لەمێژوودا زادەی نادادپەروەریی و ستەمکارییەکی درێژخایەنن، ئەو نادادپەروەرییەی دەبێتە هۆی قووڵبوونەوەی کینەو رقێکی ئەستووری زۆرینە بێبەش و هەژارەکانی کۆمەڵگا بە چەشنێك تەقینەوەی ئەوپەڕی توندوتیژیی بەدوای خۆیدا دێنێت کە کۆنترۆڵکردنی مەحاڵە یاخود یەکجار ئەستەمە، هەربۆیە یەکەمین ئامانجی شۆڕشگێرەکان، سەرو ژن و ماڵوسامانی دەسەڵاتداران بووەو دواتریش پەلامار روو لە چینە باڵادەستەکان دەکات و بەرەخوار دێت، بێئەوەی ئەزموونی پێشینەو میکانیزمێکی دروست و گونجاوی دابەشکردنەوەی ئەو سامان و موڵکانەیان هەبێت و لەسنوورێکدا پەلامارەکان رابگیرێن و زەمینە بۆ ئاشتیی و ئاسایش و هێمنیی بڕەخسێننەوە. ئەمەش وادەکات پشێوییەکی مەزن و ناجێگیرییەکی درێژخایەن و توندوتیژییەکی هەمەلایەنە بێتەگۆڕێ کە ستەمکاریی پێشوویان لەبیربەرێتەوە. رەنگە شۆڕشی مەزدەکییەکان لەمێژووی ئێرانی کۆندا باشترین نموونە بێت لەمبارەیەوە.

به ئیمامیان قبوڵە، ئیمامی نوێژکردن شایەنی ئەوە نییە کە ئیمام بێت گەربێتو نوێژ بە کەس نەکات، بەڵام واچاکترە ببێتە ئیمام، جیاوازیش لەنێوان ئیمامو لەنێوان واچاکترە بێتە ئیمام، لە گێلۆکەکانیش شاراوە نییە. هەروەها دەڵێن هاوکاریی سەبارەت بە چاکەو خواپەرستیی دەکرێت نەك سەبارەت بە خراپەو دوژمنکاریی، هەروەها ملکەچیی ئیمام لە ملکەچییکردن بۆ خودا نەك بێفەرمانیی دەکرێت، نابێت بەشمشێرەوە دژی ئیمام بوەستن ، فەرموودەکانی پێغەمبەر (د.خ) بەڵگەن بۆ ئەوە. هەروەك لە هەردوو سەحیحەکەدا هاتوون. لە ئیبن عەباسەوە – رەزای خوای لێبێت – پێغەمبەر (د.خ) فەرموویەتی: ئەوەی شتێکی لە میرەکەی بینی کە پێیناخۆشە، سەبری لێبگرێت، چ کەسێك لە خەڵکی نییە لە دەسەڵاتی سوڵتان دەرچووبێتو لەسەر ئەوە مردبێت، تەنیا مردنێکی هاوشێوەی قۆناغی جاهلییەت مردووە، خەڵکی لە وەستان دژبە سوڵتانو لە کۆمەڵ دەرچوون وریاکردۆتەوە، فەرمانیداوە سەبارەت بەو کارانەی ئەمیر کە جێگەی پێناخۆشییە ئارامبگرن، ئەوەشی تایبەت نەکردووە بە سوڵتانێك یان میرێك یاخود کۆمەڵێکی تایبەت."[14]

بەڵام ئیبن تەیمیە، ئیمام بە سەرچاوەی رەوایەتیی نابێنێت، بەڵکو کارکردن بە شەریعەت. ئەو وتوویەتی تەنیا فەرمودەیەك کە وەستان دژی دەسەڵاتی ئیمام قەدەغە دەکات، فەرمودەکەی کەوسەری کوڕی حەکیمە لە نافیعەوە، ئەوەش فەرمودەیەکی دانراوە. بەڵام ئەو فەرمودە

[14] شیخ الاسلام ابوالعباس احمد ابن تیمیة، " مختصر منهاج السنة"، اختصره الشیخ عبدالله الغنیمان، الجزء الاول، (المدینة المنورة: ١٤١٠هجري)، ص ٧٤-٧٥.

دروستانەی سەبارەت بە شەڕکردن دژی دەرچووان هەن، باس لە شەڕکردنی دەرچووان دەکات لەسەر شەریعەت نەك ئیمام. ئەو وتوویەتی:" ئەما شەڕکردن دژی کەسێك کە تەنیا لە دەسەڵاتی ئیمامێکی دیارییکراو دەرچووە، سەبارەت بەوە لە تێکستەکاندا فەرمانێك نییە." تەنانەت ئیبن تەیمیە، وەستانی دژ بە ئیمامێکی دادپەروەریش بەهۆی گومانو لێکدانەوەوە، پاساوداوە، هەروەك دەرچوونو وەستانەوەکەی موعاویەی کوڕی سوفیان دژی عەلی کوڕی ئەبی تاڵیب.[15] ئەم هەڵوێستەی ئیبن تەیمیە، پاساودانە بۆ دەرچوونو وەستانەوانەی لە حاڵەتی مێژووی ئیسلامییدا روویانداوە، ئەوەی واقیعی دەوڵەتی ئیسلامیی پاش موعاویەی پێکدەهێنا.[•] ئەو لێرەدا لەڕووی کردارییەوە میرایەتیی دەستبەسەرداگرتن پاساودەدات. دەرچوونو یاخیبوون ئەگەر میرایەتییەکی هەبووش رەتبکاتەوە، ئەوا پاساو بۆ دامەزراندنی غەیری ئەو دەکات، پاش ئەوەی بەهێز لێی رادەپەڕێت. ئاشکرایە کە پاساودانەکە بە کاریگەرییەکی گەڕانەوەییە، ئەوەی بەهۆی ئاکامەوە حوکمی بەسەردا دەدات، ئەوەی ئاشکرایە ئەوەیە، ئیبن تەیمیە، دەرچوونی موعاویەی لەدەسەڵاتی عەلی کوڕی ئەبی تاڵیب ریسوادەکرد گەر بهاتایەو ئەوەی دواییان سەرکەوتبایە،

[15] احمد ابن تیمیة، مجموع الفتاوي، جمع و ترتیب : عبدالرحمن بن محمد بن قاسم، ج ٤، (المدینة المنورة: مجمع الملك فهد لطباعة مصحف الشریف، ١٤٢٥ هجري/ ٢٠٠٤م)، ص ص ٤٥٠-٤٥٢.

• شایەنی باسە موعتەزیلەکان کە بەرجەستەی عەقڵانییەتی مێژووی ئیسلامیی دەکەن لایەنگریی دەرچوونو شۆڕش بوون دژی ئیمامی ستەمکار بەمەرجێك هێزی دەرچوو باڵادەست بێتو ئەلتەرناتیڤیشی لە ئیمامی شۆڕشگێڕ ئامادەو ساز بێت.

هەرچەندە ئیبن تەیمیە لە واقیعێکی دیکەدا ژیاوە. ئەوەی بایەخی ئەو بووە بریتیەلە پاراستنی ئەو یەکێتییە ئیسلامییەی کە بەگوێرەی شەریعەتی خودا بەڕێوەچووە.

گەر دەربڕینێکی دروست بێت، فیقهی سیاسیی سوننی پێش ئیبن تەیمیە، زیاتر پراگماتیی بووە، بەوەی کە بەشێوەیەکی بەردەوام لەپاڵ هەڵبژاردنی ئەهلی حەل‌و عەقد بۆ ولایەتی عەهد، واتە جێنشین، دانیناوە بەدەسەڵاگەشیتن لە ڕێگەی زاڵبوونەوە. ئەوە ئەلجوینی* (٤١٩– ٤٧٨ ك) بوو کە ئیمامەتی زاڵبووی پاساودا، تەنانەت گەر مەرجەکانی ئیمامەتیشی تێدانەبێت، مادامەکی زاڵبووە، ئەوەی ناوی "والی" لێنا، ئەوەی لەسەر والییەکان کردە مەرج کە راوێژ بە زانایان بکەن. ئیبن قودامە (٥٤١–٦٢٠ ك) لەکتێبی "الکافی فی تفسیر ئیبن حەنبەل"دا، دەڵێت:" ئەوەی ئیمامەتی چەسپا، دەرچوون لەدەسەڵات‌و شەڕکردن لەدژی حەرامە، ئەوەی کۆدەنگیی موسوڵمانانی لەسەر چەسپا، وەك ئیمامەتی ئەبی بەکری سددیق، یاخود بە پەیمانی ئەو ئیمامەی پێش خۆی هات وەك پەیمانی ئەبی بەکر بۆ عومەر، یاخود

* ناوی عەبدولمەلیکی کوڕی عەبدوڵڵای کوڕی یوسفە، خەڵکی جوینی نیسابورە، چۆتە بەغدا لە خوێندنگای نیزامییە خوێندوویەتی، خاوەنی چەندین کتێبە کە گرنگترینیان لەبواری کاروباری سیاسییدا بەناوی " غیاث الامم فی تیاث الظلم"ە. ئەو بنەمایانەی کە لەلای ئەلجوینی بۆ فەرمانڕەوایەتیی ئیسلامیی پێویستن ئەوەیە کە: فەرمانڕەوا دەسەڵات‌و هێزی خۆی لە خەڵکەوە وەربگرێت، بە پێی شەرع فەرمانڕەوایەتیی بکات، ملهوڕو تاکڕەو نەبێت، ئازادی تاك‌و موڵك‌و خەڵك بپارێزێت، فەرمانڕەوا خاوەنی زاست‌و ئاینپەروەریی‌و ئازایەتیی‌و پێگەیشتوویی عەقڵ بێت‌و نافەرمانی خودا نەکات.

بەفشارخستنە سەر خەڵك تاکو ملکەچی دەبن‌و بە ئیمامی بانگ دەکەن، وەك عەبدولمەلیکی کوڕی مەروان. لێرەدا هاوتەریبی دەرچوون‌و ئیمامەتی زاڵبووندا بەروونی دەردەکەوێت. ئیبن قودامە، دەرچوون‌و وەستان دژی ئیمارەتی دەستبەسەرداگرتن‌و زاڵبوون حەرام دەکات. ئەوەی یەحیا کوڕی شەرەف ئەلنەوەویش (٦٣١–٦٧٦ك) دانیپێداناوە بەچەشنێك گەیشتۆتە ئەوپەڕی راشکاویی بەوەی پاساوی بۆ ملکەچیی بە فشاری ئەو حوکمە هێناوەتەوە، واتە پاساودان بە ملکەچی ستەم بە ستەم، بەشێوەیەك کە ستەمی مەزنتر لای ئەلبەنانی (١١٦٣–١٢٠٦ك) چوونەدەرە لەدژی فەرمانڕەوا، ئەوەی کە هاوسەردەمی شێخ محەمەد کوڕی عەبدولوەهابە* (١١١٥–١٢٠٦ك)، هەروەها ئەو راشکاویەی لەم وتەیەدا وێنادەبێت کە دەڵێت:" ئەوەی فشارو توندی لەسەر خەڵك زێدە بوو ملکەچیی بۆی دەبێتە ئەرك"، ئەم

* محەمەد کوڕی عەبدولوەهاب ساڵی ١٧٠٣ زاینی لە نەجدی نیمچە دوورگەی عەرەب لەدایکبووە، لەسەردەستی زانایانی مەکەو مەدینە خوێندوویەتیی. ناوبراو لەسەر بنەمای فیکری ڕەوتی سەلەفی ئیمامەکانی ئیبن حەنبەل‌و ئیبن تەیمیەو ئیبن قیەمی ئەلجۆزیە ڕەوتەکەی خۆی پێشخستووە کە گەڕانەوەیە بۆ تێکست‌و بنەماکانی ئایین‌و پاککردنەوەی لەو خەوشانەی پێوەی پەیوەستبووە. کوڕی عەبدولوەهاب لەنەجد دەوڵەتێکی دامەزراندو دژی دەوڵەتی عوسمانیی کەوتە شەڕەوە، بانگەشەی بۆ گەڕانەوەی خیلافەت دەکرد بۆ عەرەب‌و قوڕەیشییەکان. ڕەوتەکەی دژی "قیاس/پێودانگ" و " رأی/ را" و "تأویل/لێکدانەوەیی مانایی" بوو. ڕەوتی وەهابیی بەهۆی ساکاریی‌و دواکەوتوویی‌و خێڵەکییبوونی ژینگەی لەدایکبوونییەوە، ڕەوتێکی چەقبەستوو‌و دژەعەقڵانیی‌و نامەدەنیی‌و دڕ بوو، ئەوەش ڕێگەی لە بڵاوبوونەوەی گرت لەدەرەوەی ناوچەکەی خۆی.

دیڕەی بۆ موعاویە دەگەڕێنرێتەوە، بەمەش شارەزایانی مالکیی مشتومڕەکانی خۆیان سەبارەت بە ئیمامەت تایبەتکردووە. هەروەها ئەم دەربڕینە لە پەراوێزی زۆربەی شرۆڤەکارییەکاندا دەبینین وەك "حاشیە البنانی علی شرح الزرقانی"، هەروەها "حاشیە الدسوقی علی الشرح الکبیر"،و زۆر لەوانەی تر.

ئەمەش سوننەتێکە کە کوڕی عەبدولوەهاب پشتی پێ بەستووە، بەڵام بە ڕەهایی دەرچوونو یاخییبوونی لە دەسەڵاتی فەرمانڕەواکان حەرامکردووە، ئاکاری ئەو لەهەمبەر موسوڵماناندا زیاتر هاوشێوەی ئاکاری پەیامبەرێك یان خاوەن پەیامێك بوو وەك لەوەی زانایەکی ئاینیی یان رابەرێکی سیاسیی بێت. لێرەوە، لەبەرئەوەی ئەو لەسەر راستییەکی رەها بوو- بەبۆچوونی خۆی- هەربۆیە تەنانەت هەوڵینەدا پاساو بۆ بەکارهێنانی هێز بدات، بەڵکو بەکاریهێنا و تەنانەت دەرچوونو یاخییبوونی لە دەسەڵاتی فەرمانڕەوای هەرێمەکانیش حەرامکرد: " ئەرکی ملکەچیی بۆ دەسەڵاتی ئیمامەکانی موسوڵمانان دەبینم، چاکەکارو خراپەکاریان، مادامەکی فەرمان بە بێفەرمانی خودا نەکەن. ئەوەی خەلافەتی گرتەدەستو خەڵك لەسەری کۆدەنگ بوو و پێی رازییبوونو بەشمشێرەکەی بەسەریاندا زاڵبوو تا ئەوەی بووە خەلیفە، ملکەچبوون بۆی واجبەو دەرچوونو یاخییبوون لەدەسەڵاتیشی حەرامە.[16] وێڕای ئەوەی، ئەو لەدژی فەرمانڕەوایانی

[16] عبدالرحمن بن محمد بن قاسم، الدرر السنية في الاجوبة النجدية، مجموعة رسائل و مسائل علماء نجد الاعلام من عصر الشيخ محمد بن عبدالوهاب الى عصرنا هذا، ج١، ط٦، ١٤٦٧هجري/١٩٩٦م،ص ٣٣.

وەخت وەستا، کەچی عەبدولوەهاب تەنانەت مافی رەخنەو ئامۆژگاری ئاشکرای والییەکانیشی لەسایەی ئەو حوکمداریٽییەی کە پشتگیریی کرد، حەرامکرد،و فەرمانیدا ئامۆژگارییکردن بەشێوەیەکی نهێنیی بێت، هەروەها ملکەچیی بۆ فەرمانڕەوا کردە کارێکی رەها.

هەڵوێستی ملکەچیی بۆ فەرمانڕەوا، بۆ هەڵوێستێکی کۆنەپارێزی گشتیی گۆڕا، بەچەشنێك وای لە زۆر لە سەلەفییەکانی دەرچووی قوتابخانەی فقهیی نەجدی "الموحدون/ یەکتاخوازەکان" یان "وەهابییەکان" کرد، هەڵوێستێکی دژ بە شۆڕشە عەرەبییەکان، یاخود گومانئامێزو لەباشترین حاڵەتەکاندا هەڵوێستێکی نەرێییان لەو شۆڕشانە گرتەبەر. هەڵوێستی فەرمیی دژبەری پاشایەتیی سعودییش بۆ ئەو شۆڕشانە، ئەم سوننەتەی لەچوارچێوەی سیاسەتە پراگماتییە کۆنەپارێزە سیاسییو کۆمەڵایەتییەکانی پاشایەتییەکە ئیستیغلال کرد، وپاساوی جێگیریی دەوڵەتانێکی دا کە نە ئەوەیە دیموکراتی بن یان ئەوەی ئیسلامیی بنو شۆڕشی دژیان رەتکردەوە.

هێزە کۆنەپارێزەکانی لایەنگری هەر سیستمێکی وەخت، هەر دەرچوونو وەستانەوەیەك وەك ئاژاوە وێنا دەکەن. ئاژاوەش ماناگەلێکی نەرێیی هەڵدەگرێت وەك پشێویی کۆمەڵایەتییو حاڵەتی دوژمنایەتیی توندوتیژو بەردەوام لەنێوان چەندین کۆمەڵ لە دانیشتووان، ئەوەی لەم سەردەمەی ئێستادا بەمانای جەنگی ناوخۆ دێت. ئەوەش لە ئێستادا هەروەها لەلایەن هێزە کۆنەپارێزەکاندا (بەواتای پارێزگارییی لە سیستمی وەخت) دەکرێت، ئەوەی کە هەر شۆڕشێك بە ئاژاوەیەك دادەنێت...فەرهەنگی سیاسیی سیستمە عەرەبییەکان کە رووبەڕووی راپەڕین یان شۆڕش یاخود جوڵانەوە

ناڕازییەکان بوونەتەوە، پڕن لە چەمکەکانی ئاژاوە، بەواتا ئەوەی کە شۆڕش وەك ئاژاوە وێنا دەکەن، هەروەها نموونەی بەوشێوەیەی سەبارەت بە هەوڵگەلێکی فیعلی تێدایە کە شۆڕش وەك ئاژاوە وێنا بکات، یان تەنانەت بۆ ئاژاوەی بگۆڕێت.

لەسایەی دوالیزمی (**الخروج والغلبة**/دەرچوون‌و زاڵبوون)دا، ئەستەمە بگەیتە هەر شێوەیەك لە شێوەکانی تیۆری شۆڕش. هزری ئیسلامیی زانستی ئاینیی پاساو بۆ پەسەندکردنی سوڵتانی ستەمکار دێنێتەوە، دەرچوون‌و وەستانەوەش ڕەتدەکاتەوە کە هاوشێوەی شۆڕشە چەکدارییەکانی دژبە سیستمە لە قۆناغی ئێستاماندا. هەروەها پاساو بۆ دەرچوون‌و وەستان لەدژی ڕژێمێك دێنێتەوە کە شەریعەت جێبەجێ ناکات یان فەرمان بە بێفەرمانی خودا دەکات، بەڵام ئەوەی بەربڵاوە، پاساودانی ڕژێمی وەختە، بە دەرچوون‌و یاخیبوونیشەوە گەر ئەو دەرچوون‌و یاخیبوونە بۆخۆی ببێتەهۆی هێنانەکایەی ڕێژمێکی پایەدار، واتە گەر زاڵبوو. ئێمە لەبەرامبەر دەسەڵاتێکی بزۆز نین– بەرهەڵستکارو دەسەڵاتدار – بەرهەڵستکار، کە لەچوارچێوەی سیستمەکەدا کێشەو دژبەرییەکانی چارەسەربکات، یاخود لە حاڵەتی چارەسەرنەکردنیدا بێتە شۆڕش دژی سیستم کە زانستی ڕەخنەیی‌و پاساوئامێزی خۆی بەرهەمبێنێت، تەنانەت لەکاتی پاساودانی دەرچوون‌و یاخیبوونیشدا، ئێمە لەبەردەم هیچ جۆرێك لە تیۆرەکانی شۆڕشدا نین.

چەمکی "شۆڕش"

بەگوێرەی "**لسان العرب**"، چەمکی "الثورة/شۆڕش" لە " ثار الشیء، ثورا، ثُورا، ثورانا، تثور: هاج/ هەژا. الثائر بەواتای تووڕە...المثاورة: الوثبة[17]/ قەڵەمبازو رابوون...هاتووە. دەوترێت "اهدأ **حتی تسکن هذه الثورة**/هێمنبە تا ئەو شۆڕشە دادەمرکێت"، واتە هەژان. "الثورة/شۆڕش" لەزمانی عەرەبییدا مانای "الهیج/هەژان"ە. کە بێگومان مانای تووڕەیی دەگەیەنێت. بێگومان سەرچاوەی "هوجە عرابی/هەژانی عەرابی"، کە دواتر بە "ثورة عرابی/شۆڕشی عەرابی" ناسێنرا، لە لای عەرەب ئەم نزیکییە هێماییە دەگەیەنێت. بەمەش مانای شۆڕش بەچەمکە عەرەبییکەی واتاو ڕەهەندێکی تووڕەو یاخیی‌و هەژاوی گرتۆتەخۆ•، هەمیشە ئەوە بە بیردا نایەت کاتێك ناوی شۆڕش

---

[17] با ئەوە بیربێنینەوە کە ڕاپەڕینەکەی ساڵی ١٩٤٨ لە عێراق ناوی "الوثبة/قەڵەمباز"ی لێنراوە.

• شایەنی باسە، لە زمانی کوردییشدا، سەرەتا چەمکە عەرەبییەکان بۆ جووڵانەوە ناڕازاییە سیاسییەکان لەجیاتی چەمکی (شۆڕش) بەکارهاتووە، بە تێڕوانینێك لە ڕۆژنامە کوردییەکانی نیوەی یەکەمی سەدەی بیستەم،چەمکەکانی وەك: "انقلاب گێران (تێگەیشتنی ڕاستی، ژ٦٥،پ٧ کانوونی دووەم ١٩١٩)، " اختلال، اختلالچی، هیجان" (بانگی کوردستان، ١٩٢٢) بەکارهاتووە، ڕەنگەی چەمکی "انقلاب" وەك ئاکام‌و "اختلال" وەك هۆکار دروستترین زاراوە بن بۆ تەعبیرکردن لە شۆڕش. لەڕاستییدا، نزیك بە ناوەڕاستی سەدەی بیستەم بوو کە چەمکی "شۆڕش" لەزمانی کوردییدا، لەسایەی کاریگەریی بیری چەپگەرایی مانا هاوچەرخەکەی خۆی وەرگرت، دەنا پێشتر هەر بەمانای هەژان‌و ئاژاوەو هەراوهوریای توندوتیژو

لە دیاردەیەکی کۆمەڵایەتیی-سیاسیی دەنرێت. بەڵام ڕەهەندە تۆڕییە هەڵچووەکەی هێشتا لە چەمکی شۆڕش لە فەرهەنگی عەرەبییدا دەبینرێت، هەروەها لەکاتی بەکارهێنانە سەرپێییەکەشیدا. ئەوەی لێرەدا ئامادەیە ئەوەیە کە لاوانی میسر لەسەرەتادا ناویان لێنا " ائتلاف شباب ثورة الغضب/ هاوپەیمانی لاوانی شۆڕشی تووڕەیی". لەبەرئەوە تۆفیق ئەلحەکیم (١٨٩٨-١٩٨٧) لە کتێبەکەیدا " ثورة الشباب" هەوڵیداوە جیاوازیی لەنێوان شۆڕش و هەژاندا بکات و لە هەوڵێکی چەمکئامێزدا شۆڕش لە هەژان جیابکاتەوە، وشەکە ریشەکەی خۆی جێدەهێڵێت بەرەو چەمکەکەی ملی ڕێ دەگرێت: "جیاوازیی نێوان شۆڕش و هەژان ئەوەیە کە هەژان تەڕو وشك پێکەوە دەسووتێنێت، وەك ڕەشەبا تەڕو وشك لەریشە هەڵدەکێشێت...بەڵام شۆڕش سوودبەخشەکە دەهێڵێتەوە و هێزی لێوەردەگرێت...تەنیا

خوێناویی هاتووە کە دوورنییە ریشەکەی هەمان "شوریدن" بێت کە لەزمانی فارسییدا هەیە. لەم بارەیەوە، مستەفا پاشا یاملکی لە ژمارە٦ی بانگی کوردستاندا، لە ١٨ ئەیلولی ١٩٢٢، شیعرێکی بڵاوکردۆتەوە کە دەڵێت:

دەترسم ئەی وەتەن بمرم نەبینم بەختیاری تۆ
هومای پەهلەوی کەی بێ بەسەر تۆدا بنیشێتۆ
هەموو قەومێ بەدەوڵەت بوون کەچی کوردان لەگەڵ یەکتر
خەریکی شۆڕشن یاڕەب وەکو گورگان لەگەڵ یەکتر

هەروەها مەلاحەسەنی شاهۆ لەساڵی ١٩٢٧دا وتویەتی:

سەرچاوەی ئەم چەشمەی خوێنە لە چە لایە؟
چی بێ ئەبێ ئەم شۆڕش و غەوغایە، لە ئەقتار؟

بێکەڵکە پەرپوتەکەش لەناودەبات، ئەوەی لەمپەر دەخاتە بەردەم چالاکیی..."[18]

لێرەوە، وشەی شۆڕش بە جووڵانەوەیەکی خێرای هەڵچوونەوە پەیوەست دەبێت، کە کاری ڕابوون دەگرێتەخۆ، وەك "الوثبة/ڕابوون"، " الانتفاضة/ڕاپەڕین" و "الهبة/ هەڵکوتانەسەر". هەروەها هەر لێرەشەوە خەڵکی بۆ هێماکردن سەبارەت بە ڕاپەڕینی شارەکان وشەی "قومة/هەڵسان"• یان بەکارهێناوە، بۆ نموونە دەوترێت" قومة حلب/هەڵسانی حەڵەب" ساڵی ١٨٥٠ دژی سەربازگیریی و هەژاریی، ئەوەی کە تێیدا هەژاران پەلاماری گەڕەکە دەوڵەمەندەکانیان دا، ئەوەی کە لە ناوچەکانی دیکەی شارەکانی وڵاتەکەماندا بە شۆڕش ناودەبرێت. هەروەها بە شۆڕشە جوتیارییەکان دەوترا "العامیات" وەك ئەوەکەی کیسرەوان بەرێبەرایەتیی تانیۆس شاهین لە چیای لوبنان هەڵگیرسا، دواتر ئەوەکەی چیای دروز، لەکاتێکدا بە ڕاپەڕینی شارەکان دەوترا"هەڵسان" وەك هەڵسانەکەی حەڵەب لە ساڵی ١٨٥٠، ئەوەی لە جۆری نموونەی "شۆڕش"ی شارەکانی سەدەی نۆزدەیەمە.[19]

---

[18] توفیق الحکیم، ثورة الشباب، (القاهرة، مکتبة مصر، ١٩٨٨)، ص ١١.

• هەر سەبارەت بەم هەڵسانە، کادرێکی پێشکەوتووی شاخ لە یەکێك لە گوندەکانی کوردستان، لە وتارێکی حەماسییدا بۆ جەمعێك لە جووتیارانی زەحمەتکێش وتبووی:" بادیکتاتۆرەکان باش بزانن کە ئیرادەی گەلان تێکناشکێنرێت، چونکە سروشتی گەل وەك هێن وایە کە هەڵسا بە ئاسانیی نانیشێتەوە"!!

[19] سەبارەت بەم چەمکانە بڕوانە: عبدالکریم غرابیة، "سوریة: القرن التاسع عشر ١٨٤٠-١٨٧٦" (محاضرات)، (القاهرة: معهد الدراسات العربیة العالیة، ١٩٦١-١٩٦٢) ص ص ٨٢-٨٦ .

هەروەها توندوتیژییە جەماوەرییەکان مەیلی هێرشکردنەسەر دوکانوماڵەکانی کەمینە ئاینییەکانیشی دەگرتەوە.

عەبدوڵڵا ئەلعەروی لەکتێبی " تەواوی مێژووی مەغریب"دا، باس لە چەند تاقمێکی جیهادیی دەکات، کە لەنیوەی دووەمی سەدەی نۆزدەیەمدا لەنێوان تونسو جەزائیرو لیبیادا لەهاتوچۆدابوون، ئاماژەش بەوەدەدا کە ناوچە نێوخۆییەکانی مەغریب، بۆماوەیەکی درێژخایەن بەداگیرنەکراوی مابوونەوە. ئەو جووڵانەوەکەی محەمەد عەبدولکەریم خەتابی وەك جەنگێکی جیهادیی دەبینێت، و ناوی "جەنگی ئەلریف"ی لێدەنێت.[•] هەروەها ئاماژە بە جووڵانەوە خێڵەکییەکانی پێشوو دەکات کە ناوی شۆڕشی لێنراوە، وەك "شۆڕشی ئیبن غەزاهم" لە تونس (١٨٦٤)، یان "شۆڕشی میقرانی" لە جەزائیر (١٨٧١)، ئەو مامەڵەکردن لەگەڵیاو لەگەڵ جووڵانەوەکەی عەبدولکەریم خەتابی بەشێوە هەنوکەییەکەی وەك ئەوەی شۆڕشێك بێ لە سەدەی بیستەم لەقەڵەم دەدات کە زادەی گرتنەبەری ڕەوتێکی نوێیە

[•] ئەم شۆڕشە لەساڵی ١٩٢٠دا لە مەغریب لەلایەن رابەری ناوچەی ئەلڕیفەوە دژی دەسەڵاتی داگیرکەی ئیسپانیی هەڵگیرسا، سەرەتا توانی سەرکەوتن بەدەست بێنێتو حکومەتێکی نیشتیمانی دابمەزرێنێت، بەڵام دواتر فەرەنسییەکان هاوکاریی ئیسپانییەکانیان کردو لە شەڕێکی خوێناویی درێژخایەندا کە سێ ساڵی خایاند، توانیان دەسەڵاتەکەی میر عەبدولکەرم خەتابی تێکبشکێننو میر ناچاربوو خۆی بدات بەدەستی هێزەکانی فەرنساوە، ئەوانیش میریان بۆ یەکێك لە دوورگەکانی ئۆقیانووسی ئارام دوورخستەوەو پاش ٢٠ ساڵ ئازادیان کرد، پاشتر میر لە ساڵی ١٩٤٧دا، رووی لە میسر کردو لەوێ مایەوە تا ساڵی ١٩٦٣دا کۆچی دوایی کرد.

بۆی:" لەباوەشگرتنی شۆڕشی ئەلڕیف لەلایەن جووڵانەوەی سۆشیالیستی جیهانییەوە بەرگێگی ئەوتۆی بەبەرداکرد، کە زیاتر لە شۆڕشەکانی ئاسیاو ئەمریکای لاتینی نزیککردەوە، لەکاتێکدا نووسەرە مەغریبییەکان جەخت لەوە دەکەنەوە، کە هاوکاتیی لەنێوان خۆبەدەستەوەدانی رێبەری ئەلڕیفی (١٩٢٦)و سەرەتای ناڕەزایەتییەکان دژی دەستبەسەرداگرتنی هێزی کۆڵۆنیالی بۆ هەرێمەکانی مکناسو تادلا...وایکرد شۆڕشی ئەلڕیف ببێتە ڕووداوێکی هاوچەرخ لە جەرگەی سەدەی بیستەمدا. ئایا ئەمە راستە؟ ئایا لێکدانەوە لەگەڵ ڕەوتی گەشەکردنە مێژووییەکەدا دەگوزەرێت یاخود بەهۆی ئامرازی زۆر زیرەکانە کار بۆ بەلاڕێدابردنی دەکات؟ ئەگەر ئەمە بەڕاستیی دروست بێت، ئایا مانایەك بۆ جیاوازیی لەنێوان خۆڕاگریی هەرەمەکیی و نیشتیمانپەروەریی هاوچەرخدا دەمێنێتەوە.؟" هەربۆیە ئەلعەروی پێیوایە کە شۆڕشی ئەلڕیف بخرێتە چوارچێوە سوننەتییەکەیەوە، وێڕای ئەوەی کە چەندین تایبەتمەندیی هاوچەرخی تێدایە. مەبەستی ئەو لە سوننەتی "چوارچێوە خۆجێیە چیاییەکەی ئەلریف"ە[20]، کە هەمیشە دژی داگیرکەران لە شۆڕشێکی بەردەوامدا بووە.

ئێمە وادەبینین کە پرسیارەکانی ئەلعەروی لەشوێنی خۆیدایەو ئەوەی دەیڵێت هەموو ئەو شۆڕشانەی سەدەی بیستەم دەگرێتەوە کە

[20] عبدالله العروي، مجمل تأريخ المغرب، (الدار البيضاء– بيروت: المركز الثقافي العربي، ٢٠٠٧)، ص ٦٠٢.

مانای هاوچەرخی چەمکی شۆڕشیان پێوەلکاندون، لەکاتێکدا ئەوانە لەوکاتەدا زیاتر لەمانا زمانییەکەیەوە(واتە هەژان) نزیکبوون.

بەڵام ئەوەی تێگەیشتنی ئەستەمە، ئەو پرسیارە گوماناوییانەن، کە لە میدیاکاندا سەبارەت بە شۆڕشە عەرەبییەکانی ئێستا بەربڵاون، ئەوەی بەشێوەیەکی تایبەت ئەو ڕۆشنبیرانە دەیورووژێنن، کە ڕۆژانێك بەر لە ئێستا چەپ بوونو هێشتا هێندێك لەچەمکە چەپەکانیان لای خۆیان پاراستووە، ئەوانە بەهەر هۆیەك بێت، وانابینن کە شۆڕشە عەرەبییەکان شایەنی ئەوەبن چەمکی شۆڕشیان بخرێتەسەر، لەبەرئەوەی نازانن، یان خۆیان لە مانای ئەم چەمکە عەرەبییە تاڕادەیەك ساکارە لادەدەن، ئەوەی شۆڕشە عەرەبییەکان لەڕووی سیاسییو شارستانییەوە تێیدەپەڕێنێت. هەروەها ئەوانە تەنیا هێندێك شۆڕشی دیارییکراوی وەك شۆڕشی ئۆکتۆبەرو شۆڕشی فەرەنسیی دەزانن، شۆڕشە عەرەبییەکان لە شۆڕشی فەرەنسیی نزیکترن، وێڕای ئەوەی ئەوان لەشۆڕشی فەرەنسیی جەماوەرییترن، بەڵام لەو کەمتر دابەشبوونیان پێوەدیارە.

تێکڕای نەرێیو ئەرێییەکانی جووڵانەوەی گۆڕانی ئێستا لە نیشتیمانی عەرەبییدا، لە "**عدم نخبويتها**/بژاردەیی نەبوونییەوە" سەرچاوە دەگرێت، واتە دەرچوونی بەشێکی زۆر فراوان لە گەل بۆ نێو فەزای گشتیی، واتە بۆ نێو سیاسەت. هەروەها بەشداریی جەماوەریی عەرەبیی لەو شۆڕشانەدا بەشدارییەکی فراوانە بە بەراورد بە هەر شۆڕشێکی ناسراوی دیکە لە مێژوودا. لەلایەن هێندێك لە ڕۆشنبیرانیشەوە هەڵوێستێکی نەرێیی لە شۆڕشە عەرەبییەکان هەن. ئەوانە هەڵوێستی نەرێیی خۆیان سەبارەت بە جووڵانەوەی گەل

بەئاشکرا دەرنابڕن، بەڵکو شۆڕشەکان دەکەنە چەمکێکی نموونەیی باڵا (تەنانەت شاعیرییش)، یان چەمکێکی سۆسیۆلۆجیی دیارییکراوی پێشینەو جووڵانەوەی گۆڕانی جەماوەری عەرەبیی بەگوێرەی ئەم چەمکە دادگایی دەکەن کە دروستکراوی خەیاڵی خۆیانەو "ئیلهام"ی شۆڕشەکانی دیکەیە.

شۆڕش، کودەتا، چاکسازیی

وێڕای ئەوە، بەهۆی هەموو ئەمەشەوە، پێویستە لانیکەم هەوڵی وردکاریی سنووری چەمکی هاوچەرخ لە بواری سیاسییدا بدرێت، بەجۆرێك نەبێتە دیارییکردنێکی ئایدیۆلۆجی، کە شۆڕش بکاتە کارێکی ئەرێنیی یان نموونەیی باڵا، یان بیکاتە ئاژاوەو پشێوییو مەترسییەك بۆسەر گەلانو مرۆڤایەتیی. **مەبەست لە شۆڕش بریتیەلە جووڵانەوەیەکی جەماوەریی بەرفراوان لەدەرەوەی ئەوبونیادە دەستوورییەی کە هەیە، یاخود لەدەرەوەی ڕەوایەتیی، کە ئامانجی خۆی لە گۆڕینی سیستمی حوکمداریی وەخت لە دەوڵەتدا دەبینێتەوە.** بەم مانایە، شۆڕش بریتیەلە جووڵانەوەیەك بۆ گۆڕان لە ڕەوایەتیی سیاسیی وەخت، کە دانی پێدا نانێتو دەیگۆڕێت بە ڕەوایەتییەکی نوێ.

ئەم پێناسەیە، شۆڕش لە (**الانقلاب العسكري**/ کودەتای سەربازیی) جیادەکاتەوە بەعەرەبیی سەردەمەکەمان، چونکە ئەوەی دواییان ڕەنگدانەوەی جووڵانێکی جەماوەریی ناکاتە پێویست، بەڵام ئەگەرەکە

به كراوەیی جێدەهێڵێت كه كودەتایەكی سەربازیی پێكبێت و لەلایەن جەماوەرەوە پشتگیریی لێبكرێت و ئامانجی گۆڕینی سیستمی حوكم بێت. هەروەها شۆڕش لە (**الانتفاضة الاحتجاجية الشعبية**/راپەڕینی ناڕەزایەتیی جەماوەریی) یان (**التمردات**/یاخیبوون)ە جۆربەجۆرەكان جیادەكاتەوە لەحاڵەتێكدا كە مەسەلەی گۆڕینی سیستمی وەخت نەێنێتە بەر باس.

دژبەرییەكی زمانیی لەنێوان هەردوو چەمكی "كودەتا"و "شۆڕش"دا هەیە. هەروەك لەڕێگەی گەڕانەوە بۆ لیسان ئەلعەرەب دەركەوت كە مانای شۆڕش بە عەرەبیی هەمان ماناو هێمای "revolution" هەڵناگرێت*، تائەوكاتەی بەودواییە بۆتە چەمكێكی گەشەسەندوو، بەڵام ئەم چەمكە بۆخۆی لەمێژووی عەرەبییدا مانای "revolution"ی نەدەگەیاند، نە بە گوێرەی بنەما زانستییەكەی، نە بە گوێرەی رەهەندی فەرهەنگیی و كۆمەڵایەتیی و سیاسیی، بەڵكو هەر مانا دیارییكراوە پێشووەكەی خۆی بەدەستەوە دەدا كە " هەژان"و "هەڵكوتانەسەر"ە. ئەوەی نامۆیە ئەوەیە كە چەمكی "انقلاب/ژێرەرو ژوور یان كودەتا" بەمانای گۆڕین، تەنانەت لە بنەما زمانییەكەیەوە، لە چەمكی بەكارهاتووی شۆڕش لەم سەردەمەماندا نزیكترە.

ئەوەی لێرەدا سەرنجڕاكێشە ئەوەیە كە توركان و فارسەكان چەمكی "انقلاب"ی عەرەبییان بۆ دەربڕین سەبارەت بە "شۆڕش" بە هێما

* لە زمانی ئینگلیزییدا وشەی (revolt) پڕبەپێستی وشەی "الثورة"ی عەرەبیی و "شۆڕش"ی كوردییە، بەمانا زمانییە سەرەتاییەكەی.(واتە هەژان و راپەڕینی توندوتیژی خەڵكی ناڕازیی دژ بە سەركوتكارانی)

كۆمەڵایەتیی و سیاسییەكەی كە مانای گۆڕینی ریشەیی و گواستنەوەیە لە دۆخێكەوە بۆ دۆخێكی دیكە (بۆ نموونە لە حوكمی سوڵتانییەوە بۆ حوكمی دەستووریی) بەكارهێناوە، دەوترێت:" انقلاب دەستوری" بەواتای شۆڕشی دەستووریی، هەروەها "انقلابی اسلامی" بەواتای شۆڕشی ئیسلامیی. فارس و تورك، چەمكی "انقلاب"ی عەرەبییان وەرگرتووە بۆ هێماكردن بۆ شۆڕش، لەبەرئەوەی كە زیاتر لە چەمكی "الثورة" كە حاڵەتی توڕەیی و هەژان دەگەیەنێت، مانای گۆڕینی سیستمی سیاسیی دەگەیەنێت. لەوەدەچێت فارس و تورك، چەمكی "انقلاب" یان لە شوێن و بەمانایەكی گونجاو بەكارهێنابێت، لەكاتێكدا عەرەب ئەم چەمكەی بەمانا هەندەكییەكەیەوە بەكارهێناوە و لە "كودەتای سەربازییدا"! كورتیانكردۆتەوە، بەوەش وەك چەمكێكی نەرێیی، چۆتەنێو عەرەبیی هاوچەرخەوە، لەبەرئەوەی مانای ژێرەوژووركردنی سیستمی فەرمانڕەوایەتیی دەگەیاند بەو چەشنەی كە لەنیوەی دووەمی سەدەی بیستەمدا بڵاوبوو، كە ئەویش كودەتای سەربازییە.

لەوەی رابورد ئەنجامگیریی دەكەین، كە كاتێك ئێمە دەستدەكەین بەوەی شۆڕش لە زاراوە یان وشەیەكەوە، كە دیاردەگەلێكی جۆراوجۆر یان هاوشێوە وەسفدەكات، بەبێ وردكارییەكی زانستیی بگۆڕین بۆ چەمكێك حوكمی بەرهەمهێنانی هزرەكان بكات، یان رۆڵ لە بنیاتنانی دركبینییەكانیدا بكات، ئەوە دەبێتە ئەركی ئێمە كە لە نزیكترین دیاردەكان لێیەوە جیای بكەینەوە. ئەوەی بریتییە لەو دیاردە تایبەتمەندانەی سیستمە سیاسییەكان یان ئەو جووڵانەوانەی دەبنەهۆی ئەوە. لە دیدگای سۆسیۆلۆجییەوە، دیاردەیەكی

کۆمەڵایەتیی کە پەیوەندیی بە گۆڕینی سیستمی سیاسییەوە لەرێی کارێکی کۆمەڵایەتییەوە هەیە، ئەوەیە کە بەتەنیا دوور لەوانی دیکە نییە. لێرەوەیە کە شۆڕش لە چاکسازیی (Reform or Reformation)و هەروەها کودەتای سەربازیی و جووڵانەوە یاخیبوون و ڕاپەڕین و هەراکان، جیادەکەینەوە. ئەوانەی دیاردەگەلێکی تێکهەڵکێشن و دەشێت یەکێکیان ببێتەهۆی ڕوودانی ئەوی دیکە، لەوانەیە یاخیبوونێکی جەماوەریی ببێتە هۆی ڕوودانی کودەتایەك لە سیستمێکدا، هەروەها دەشێت یاخیبوونێك ببێتەهۆی چاکسازیی لە سیستمێکدا، هەروەها پێچەوانەکەشی ڕاستە.

هزری چاکسازیی، لە جووڵانەوەی چاکسازیی ئاینیی پرۆتستانتی لە سەدەی شازدەیەمدا هاتووە. هەروەك زانراوە، جووڵانەوەی چاکسازیی ئاینیی لەو کاتەدا بووەهۆی ململانێ و جەنگێکی مەزن لە نێو ئەورووپای کریستیانیی کاسۆلیکیدا، و ئیمپراتۆریی ڕۆمانیی پیرۆزی بەرتەسك کردەوەو هەردوو دەسەڵاتی پاپا و ئیمپراتۆری ناچارکرد دان بە کڵێسا نەتەوەییە نوێکان و پەرتبووەکاندا بنێت، دیارترینی ئەم جەنگانە، بریتیبوو لە جەنگی سەد ساڵەو جەنگی دە ساڵە. مەبەست لە چاکسازیی ئاینیی لەکاتی خۆیدا، بریتیبوو لە چاکسازیی کڵێساو ڕاستکردنەوەی دیدگای ئەو دەزگایە سەبارەت بە پەیوەندیی نێوان خوداو تاکی بڕوادار، چاکسازیی، جەختی لە یەکسانیی نێوان تاکەکان لەبەردەم خواوەندا کردەوە، بەچەشنێك کە هیچ کەس بۆی نەبێت خۆی وەك نێوەند لەنێوان خوداو بڕوادارانـدا قوتبکاتەوە، ئەوەی پێگەی ئاینیی و کۆمەڵایەتیی ئەکلیرۆسی ڕەتکردەوەو پەیوەندییەکانی نێوان دەوڵەت و کڵێساشی لەرزاند.

پاش ئەوە، زاراوەی چاکسازیی گەڕایەوەو بەتەواویی بەرەو جیهانی سیاسەت گواسترایەوە، لەگەڵ جووڵانەوەی سۆشیالیستی دیموکراتی و جووڵانەوەی کرێکاریی لە ئەورووپا و دەرکەوتنی بژارەکانی لەنێوان چاکسازیی و شۆڕشدا، ئەوەی ناونیشانی وتارێکە کە ڕۆزا لۆکسمبۆرگ (١٨٧١-١٩١٩) لە وەڵامێکیدا بۆ هەڵوێستەکانی ئێدوارد بێرنشتاین (١٨٥٠-١٩٣٢) نووسیویەتی. وتارەکە لە ساڵی ١٩٠٠دا بەناونیشانی " شۆڕش یان چاکسازیی کۆمەڵایەتیی/ Sozial-Reform oder Revolution"بڵاوکراوەتەوە. بێرنشتاین کە لە لەندەن لەگەڵ مارکس و ئەنجلزدا سەروکاری هەبوو، لەنێوان ساڵانی ١٨٩٦و ١٨٩٨دا زنجیرەیەك وتاری بەناونیشانی "پرسگەلێگی سۆشیالیستی" بڵاوکردەوە، پاش ئەوەی کتێبی "بنەماکانی سۆشیالیستی و ئەرکەکانی سۆشیالیستی دیموکراتی" لەساڵی ١٨٩٩دا، بڵاوکردەوە. ئەم وتارانە، دەرکەی مشتومڕێکی لەبارەی (Revisionism / پێداچوونەوە یان ڕیڤیژنیزم) کردەوە، کە لەمێژووی سۆشیالیستیدا بەناوبانگە (ئەوەی لەلایەن شیوعییەکان و خانەی پێشکەوتن لە مۆسکۆ وەك سەرزەنشێك بە "التحريفيه/ لادانگەرایی" وەرگێڕاوە). ئەم مشتومڕە بەرجەستەی قەیرانێك دەکات کە جووڵانەوەی کرێکاریی تووشی ببوو، ئەوەی خۆی لە چەقبەستنی خولیا مێژووییەکەدا دەبینیەوە بۆ زێدەبوونی توندیی جەمسەرگەری کۆمەڵایەتیی و ئابووریی لەنێوان دوو چیندا: چینی سەرمایەداریی و چینی کرێکاری پیشەسازیی، هەروەها پەرەگرتنی چینی ناوەڕاست لەچوارچێوەی سیستمی سەرمایەدارییدا، و ئەگەری گۆڕینی پلەبەپلە، لەچوارچێوەی سیستمی سەرمایەداریی وەختدا، لەپێناو لەخۆگرتنی

داواكارییە سەندیكاییەكانو مافە كرێكارییەكان(سۆشیالیستیەكان)، ئەوەی ڕێگایەكە، لەو شۆڕشانە بێوەیترە كە دەرفەتی ڕوودانیان لە سیستمە سەمایەدارییە پێشكەوتووەكاندا كەمبووەوە، بەپێچەوانەی پێشبینییەكانی كارل ماركسەوە. ئەمەش بۆچوونی ئێدوارد بێرنشتاین بوو دژی كارل كاوتسكی(Karl Kautsky)و ئۆگست بایبێل (August Bibel)و كارل لیبنخت (Karl Liebknect) و باقی دیكەی ڕێبەرایەتیی مێژوویی سۆشیالیستی دیموكراتی ئەڵمانیی. ئەم ئیشكالیەتە-بەشێوەیەكی گشتیی- بووەهۆی هاندانی پەرتبوونەكانی نێو جوولانەوە كرێكارییەكان بۆ پارتە كۆمۆنیستەكانو سۆشیال دیموكراتەكانی دیكە. ئەو مشتومڕەی كە لەنێو ڕێكخراوی پارتە كرێكارییەكاندا (ئەنتەرناسیۆنالیستی دووەم) وروژێنراو بێرنشتاین ڕێبەرایەتیی كرد، پاشتر كاوتسكی بەدوایداهاتو پاش چەند ساڵێك لە جنێوفرۆشییە بەناوبانگەكانی خۆی دژبە لینین گلا، لەكاتێكدا لینین لە ڕێبەرایەتییكردنی بلۆكی دژبەر وەستا، و ئەنتەرناسیۆنالیستی دووەمی (كۆمێنترن) لەساڵی ١٩١٩دا، دامەزراند. لێرەوە ئەو ڕووبەڕووبوونەوەیەی نێوان چاكسازییخوازەكان(سۆشیالیستەكان بەهەموو جۆرەكانیانەوە)و شۆڕشگێڕەكان (كۆمۆنیستەكان بەهەموو شێوەكانیانەوە) هاتەكایەوە.

هیچ پاساوێك نییە بۆ ڕووبەڕووبوونەوەی نێوان چەمكی چاكسازییو شۆڕش، وەك ئەوەی دوو شتی دژبەیەك بن، تەنیا ئەو ناكۆكییەی نێو ماركسیزم نەبێت، ئەوەی لەم سەردەمەی ئێستاماندا بۆتە مشتومڕێكی لاوەكیی، ئیدی شۆڕشگێڕ، وەك دوایی دەردەكەوێت، پێویستە چاكسازییخواز بێتو دواجاریش ڕێبەرایەتیی چاكسازیی

بكات، چاكسازییخوازیش دەشێت ڕێبەرایەتیی وەرچەرخانێكی شۆڕشگێڕانە بكات. بەڵام ئەو شۆڕشگێڕەی تەواوی ئەوشتانە ڕەتدەكاتەوە كە هەنو چاكسازیشی قبووڵ نیە، ئەوە زۆربەی جار بەرەو ئایدیۆلۆجییەكی توتالیتارو بەرەو ستەمكارییەكی نوێ ملدەنێت، یاخود ڕوودەكاتە گرتنەبەری هەڵوێستێكی كۆنەپارێزی دژ بە شۆڕش كە ڕوویەكی دیكەی پوچگەراییە. لەسەدەی نۆزدەیەمدا، لە ئەورووپا، ئەلتەرناتیڤێكی دیكە هەبوو، ئەو ئەلتەرناتیڤەش ڕەوتی ئەنارشیستی بوو كە بە ناوی تیۆرسینە شۆڕشگێڕە پرۆفیشناڵەكەیەوە، میخائیل باكۆنین (١٨١٤-١٨٧٦)، پەیوەستبوو. لێرەدا شۆڕشی ڕووت دەبینینەوە، ئەوەی دەبێتەهۆی بژارەی ڕەتكردنەوەی هەر سیستمێك لە فەرمانڕەوایەتییدا بەوپێیەی سیستمێكی سەركوتكارە.

لەوانەشە چاكسازیی جۆرە خەڵەتاندنو چەواشەكارییەك بێت بۆ پاراستنی حوكم، هەروەك لە هێندێك لە وڵاتانی عەرەبییدا هەیە، كە تێیدا چاكسازیی بۆ هەڵمژینی ناڕەزایەتیی جەماوەر بەڕێوەدەچێت،و جگەلە هێندێك دامەزراوەی لاوەكیی لەدەرەوەی بڕیارسازیی، زیاتر تێپەڕناكات، یاخود جەوهەرێكی وتارئامێزی هەیە بۆ تێپەڕاندی قەیرانێك. بەڵام چاكسازیی، گەر ڕیشەیی بێت،هەردەبێت ببێتەهۆی پرۆسەی گۆڕانكاریی.

هەر چاكسازییەكی جیددیی، لە بنەڕەتدا بیرۆكەی جۆرە گەڕانەوەیەكە بۆ ڕیشەیەكی بنەڕەتیی، یاخود بۆ بنەماكان،و دانانی ڕێساو ترادسیۆنەكانی وەخت تەنیا وەك لێكدانەوەگەلێك بۆ ئەم بنەمایانە. كاتێك ئەم ڕێساو ترادسیۆنانەی زادەی بنەماكانن، تا ئەو

رادەیە تووشی چەقبەستوویی دەبن کە بەبۆچوونی چاکسازییخوازەکان لەگەڵ ریشەو بنەماکاندا دژو ناکۆکە، بەوەش واپێویست دەکات کە رەتبکرێنەوەو بگەڕێنەوە بۆ بنەماکان لەپێناو سوننەتێکی نوێ لەو بنەمایانەوە. واتە هەر چاکسازییەك –بەجۆرە مانایەك– جۆرێك لە بونیادگەرایی دەگرێتەخۆی، لەبەرئەوەی بنەماکان تێناپەڕێنێت، بەڵکو ئەو هەلومەرجەی کە هەیە، بەو پاساوەی ئەو رەوشەی هەیە لەگەڵ تێگەیشتنێکی رەپ و راستدا بۆ بنەماکان ناگونجێت.

ئەمە بەسەر جووڵانەوەکانی چاکسازیی ئاینیی پرۆتستانتیدا جێبەجێدەکرێت، هەروەها بەسەر جووڵانەوەی چاکسازیی ئیسلامییش لە سەدەی نۆزدەیەمدا. هەروەها، دەگونجێت، بەشێوەیەکی ناڕاستەوخۆ بەسەر سیاسەتیشدا جێبەجێبکرێت. چاکسازیی سیاسیی، ئەو بنەمایانە رەتناکاتەوە کە سیستەمەکە لەسەری راوەستاوە، بەڵکو چاکسازیی، بونیادە سیاسییە پەککەوتووەکان، بە لێکدانەوەیەکی هەڵە بۆ بنەماکان لەقەڵەمدەدات. لێرەشەوە، ئەو بۆ قۆناغی دامەزراندن و راگەیاندنی دەوڵەت، یاخود بۆ یەکەمین بەرنامەی پارتی فەرمانڕەوا دەگەڕێتەوە، بۆئەوەی روونیبکاتەوە کە سیستەمەکە لەو بنەمایانە لایداوە کە بۆی دانراوە. ئەوەی وەك باوە رووبەرووی هزرێکی پاساوخوازانە یان زانینێك دەبێتەوە کە بەرگریی لە بونیادە دامەزراوەکان دەکات وەك ئەوەی کە بنەما بێت. بۆ نموونە، لە دۆخی جووڵانەوەی سۆشیالیستیدا، جووڵانەوەکانی چاکسازیی لە رەوتی سۆشیالیستیدا، شۆڕشە پرۆلیتارییەکان تەنیا وەك ئامرازێك لەقەڵەم دەدات و ناکرێت بکرێنە بت، قەیدی نییە بۆ بنەماکانی هزری سۆشیالیستی وەرچەرخێت کە خۆی لە دادپەروەریی کۆمەڵایەتیی

دەبینێتەوە، و ئەوە ببینێت ئیمکانی ئەوە هەیە کە بگاتە ئەوەی کە بەشێوەیەکی دیکە غەیری شۆڕش لەگەڵیدا بگونجێت، ئەوەی کە لەگەڵ دەستکەوتە هاوچەرخەکانی دیکەی وەك مافە مەدەنییەکان و شتی دیکە ناکۆك نییە.

بەڵام شۆڕش وادەبینێت، کە لەچوارچێوەی سیستمی وەختدا چاکسازیی مومکین نییە، بەڵکو پێویستە سیستەمەکە بەتەواویی بگۆڕێت و سیستمێکی نوێ لەسەر بنەماگەلێکی تازە دابمەزرێت. ئەمەش لەڕاستییدا جیاکارییەکی پێناسەیی، زاراوەیییە، واتا هەڵقولاوی پێناسەی ئێمەیە بۆ وشەکە وەك چەمکێك. ئەم پێناسەیەش سەبارەت بە تەتەڵەکردنی دیاردەکان هاوکاریمان دەکات. بەڵام ماناکە تەنیا لەڕاستییدا بەم شێوەیە نییە، چونکە شۆڕش، وەك بینیمان، ئامانجی گۆڕینێکی ریشەییەو ئەم دروشمەش بەرزدەکاتەوە. بەڵام ئەویش بە پرۆسەی چاکسازیی کۆتاییدێت کە وەك شتێکی تەواو نوێ دەیبینێت، هەروەها وەك بەشێك لەو سیستمی وەختەی دەبینێت کە لەگەڵ بنەما گریمانەکانی سیستەمەکەدا ناکۆك نییە. ئیدی لێرەدا، بۆ خۆبەدوورگرتن لە ناکۆکییەکانی چەمکەکەو بۆ رزگارکردنی شیاوییەکەی، ئەوانەی دەستیان بە پێناسەی شۆڕشەوە وەك پێناسەیەکی ناکۆك بە چاکسازییدا گرتووە، پەنا دەبەنە بەر ئەو گوتەیەی: " ئەو شۆڕشەی ببێتەهۆی چاکسازیی سیستەمەکە، شۆڕشێکی تەواو نییە، یاخود شۆڕشێکی راستیینە نییە، هەروەها لەوانەیە بەکاریگەرییەکی کۆنەپەرستانە حوکمی بەسەردا بدرێت بەوەی کە هەر لە بنەڕەتدا شۆڕش نەبووە. بەڵام ئەم مشتومڕە"تێرمینۆلۆجیی/چەمکناسیی"ەی دوایی سەبارەت بە

پێناسەی "راستیینە"و چەمکی "راستیینە"و "ناڕاستیینە"، وادەکات لەرووی کرداریەوە بێسوود بێت، هەروەها لەڕووی زانستیشەوە.

بەهەرحاڵ، ئەستەمە تەسلیم بەوەبین، کە هەر چاکسازییەك گەڕانەوە بۆ بنەمایەك لە بنەماکان ناگرێتەخۆ، هەروەها هیچ شۆڕشێکیش نییە بەزەرورەت هیچ یەك لەو بنەمایانە نەگرێتەخۆ، لەهەر جووڵانەوەیەکی چاکسازیی جیددییدا، رەگەزگەلێکی شۆڕشگێڕانە هەیە، هەر شۆڕشێکیش بە رووخان و پشێوییەوە ناوەستێت، و ئیمکان نییە رەگەزگەلێکی چاکسازیی تێدا نەبینینەوە. زۆربەی جار شۆڕشەکان "بنەماکانی دیکەی" سیستمی وەخت دەژێنێتەوە، کە لەکاتی فەرمانڕەوایەتییکردنی دەوڵەتێکی نیشتیمانییدا، یاخود لەکاتی بنیاتنانییدا، پشتی پێوەدەدات.

سەبارەت بە کودەتا، ئاشکرایە کە مەبەست لێی ئەوەیە کە لەنێو سیستمی وەخت و لەسەردەستی بەشێك لە بژاردەی فەرمانڕەوا یاخود بەشێك لە دامەزراوەکانی فەرمانڕەوایەتییەکە بەرێوەدەچێت، لەوانە دامەزراوەی سوپا یان بەشێك لێی، ئەوەی دەبێتە هۆی دابەشکردنەوەیەکی نوێی دەسەڵات، لەنێوخۆی سیستمەکە خۆیدا. بەڵام مێژوو لەو کودەتایانە بەدەر نییە، کە بژارە سیاسییەکان ناچاریانکردووە گۆڕانکاریی ریشەیی لە سیستمەکەدات بکات، بەم هۆیەشەوە ناوی "شۆڕش"یان لێنراوە، یان بۆخۆیان ئەو ناوەیان لەخۆیان ناوە. رەوشەکە لەحاڵەتی یاخییبوون و نافەرمانیی و راپەڕینەکاندا ئاسانترە، چونکە هەر لەسەرەتاوە مامەڵە لەگەڵ جووڵانەوەگەلێکی کۆمەڵایەتیی بەرفراوان دەکەین کە لەسەر

رەتکردنەوەی سیاسەتگەلێکی دیارییکراو راوەستاوە، یاخود دژی سیاسەت و کەموکورتیی و ستەمێکی دیارییکراو لە سیستمەکەدا، دەنگی ناڕەزایەتیی هەڵبڕیوە. نافەرمانیی و یاخییبوون لەپێناو داواکردنی گۆڕینی ئەو سیاسەتانەدا دەقەومێت، دەشێت ئەوانە زۆر بەفراوان و توندوتیژیش بن. هەروەك زانراوە، هێندێکجار، نافەرمانیی سنووری خۆی تێدەپەڕێنێت، کاتێك دەگاتە ئەوەی داوای گۆڕینی تەواویی سیستمەکە بکات، ئەویش یان بەهۆی ئەوەی کە سیستمەکە ئەو گۆڕینە هەندەکییە رەتدەکاتەوە کە یاخییەکان داوای دەکەن، یاخود بەوهۆیەوە کە یاخییەکان هەست بەهێزی خۆیان دەکەن و لەسەرئەوە سووردەبن کە رووەو شۆڕش ملبنێن. ئالێرەدا باسی دیاردەیەك دەکەین کە بۆخۆی لەئارادایە، یان قۆناغێك لە قۆناغەکانی شۆڕشی سیاسیی.

شۆڕش بەم مانا دیارو بەرجەستەیەیەوە، دیاردەیەکی رادیکاڵی هاوچەرخە، کە لەسەر نوێکردنەوەو نوێخوازیی راوەستاوە. هەروەها بەدوای نوێخوازییدا وێڵەو خۆشی وەك نوێکارێك لەقەڵەمدەدات، ئەوەش بە پێچەوانەی ئەوەی فەیلەسوفە یۆنانییەکان ناویان لێناوە شۆڕشەکان. لەکن ئەوان شۆڕشەکان بەرجەستەی خولێکی چەندبارەوەبووی گۆڕینی سیستمەکانە. تەنانەت ئەو کاتەشی شۆڕشەکان دەبنەهۆی گۆڕینی سیستم، ئەوا لەم دۆخەدا جووڵانەوەیەکی بازنەیی لە هەڵکشانی سیستمێك و دواتر داکشانی پێکدەهێنێت، بێئەوەی هیچ شتێکی نوێ لە مێژووی مرۆڤایەتییدا بێنێتەکایەوە. لەوانەیە ئەمە ریشەی بەکارهێنانی وشەی "Revolution" بێت وەك دەربڕینێك سەبارەت بە ئاراستەی

جوولانـەوەی ئەسـتێرەکان، کـە تێیـدا گەڕانەوەیـەکی هەتاهەتاییـە بـۆ هـەمان خـاڵی دەستپێکردن. ئـەوەش ئـەو لێکدانـەوە "دژبـەرەو ئاڵۆزە" فەلـسەفیی و وێناییـە داڕێـژراوە نییـە کـە هانـا ئاردنێـت بـە ناونـانی شۆڕشی بەخشیوە، وەك دەربڕینێك لەبارەی حەتمییەتی سەرکەوتن کە هاوشێوەی حەتمییەتی جوولانەوەی ئەستێرەکانە.

الجدة وةالتجديد/نوێبوونەوەو نوێخوازیی

دەتوانرێت بوترێت، کە هەردوو ڕەگەزی نوێبوونەوەو ڕادیکاڵیی لـە شۆڕشـداو پەسـەندنەکردنی بـوونی دسـەڵاتێك لەسـەروو دەوڵـەت و کۆمەڵگا کە پاساوی سیستمی وەخت بکات، تێکڕای ئەوانە مەسەلەی سێکیولاریزمی هاوچەرخە،[21] تەنانەت گەر بێتو لە قاڵبێکی ئاینییشدا دابڕێژرێتەوە. شۆڕش ڕەتکردنەوەی بوونی پاساودانێکی چەسپاوی سیستمی وەخت دەگرێتەخۆ، و شۆڕشی نوێ، سیستمێکی هەرەمیی پەسەند ناکات کە وەك مەسەلەیەکی پیرۆز مامەڵەی لەگەڵدا بکرێت، وەك سیستمێك کە جیاوازیی نێوان حاکم و مەحکوم، بکاتە جەوهەری پێدانێکی سروشتی یان سیستمێکی پیرۆز کە هەڵقوڵاوی سیستمێکی خودایی بێت بۆ گەردون، بەچەشنێك تێکست و پەیڕەوێك بپارێزێت کە بۆنموونە لەلایەن دامەزراوەیەکی ئاینییەوە لێکدانەوەی بۆ بکرێت. بۆ یەکەمجار، واپێدەچێت کە ئەم وتەیە مانای ئەوەبێت، کە شۆڕشە

[21] C Briton, Anatomy of Revolution, (NY: Vintag Book: 1995) PP 275, 285.

ئاینییەکان شۆڕش نەبوون، لەڕاستییدا مانای ئەوەیە کە یاخییبوونە مێژووییـەکانی پـێش مۆدێرنـە شـۆڕش نـەبوون، هـەروەك لـە شۆڕشـی فەرەنـسییەوە بەرەوسـەر، لەشـۆڕش دەگـەین ، ئنجـا وتارەکـان و هانـدەرەکانی ئـاینیی بـوون یـان نائـاینیی. ئـەوەی بەهـەرحاڵ خاوەنەکانیان ناوی دیکەیان لێناوە. لەکاتێکدا ئەوانە ناوی شۆڕشیان لێنراوە مەبەست لێیان بریتیبووە لە دۆخی یاخییبوون و هەژان. بەڵام شۆڕشی نوێ مەسەلەیەکی سێکیولارە تەنانەت گەر بێتو ئاینییش بێت، لەبەرئەوەی ئاینیی لێرەدا بوونی پرۆسەیەکی سێکیولاریزەی پێشینە بۆی دەکاتە گریمانە، **یەکەم** لەبەرئەوەی پاش ئەوە دێت کە پیرۆزیی لە سیستمی سیاسیی و کۆمەڵایەتیی وەخت دادەماڵێت، ئەوەی وادەکات شۆڕشکردن دژبەو سیستمە ئەرێ بکات، **دووەم** لەبەرئەوەی گریمانەی ئەوەدەکات کە پێویستە خەڵك بۆخۆیان چارەنووسی خۆیان، لە چوارچێوەی ئەو دەوڵەتە نیشتیمانییەی کە هەیە، دیارییبکەن، تەنانەت گەر ئەوەش بەشێوەیەکی ئاینیی دابڕێژن، چونکە دەوڵەتی نیشتیمانیی مەسەلەیەکی نوێ و قەوارەیەکی سێکیولارە، **سێیەم** ئەوەیە کە پێشتر پرۆسەیەکی سێکیولاریزە وای لە وتاری ئاینیی کردووە بە سیاسەت بارگاوی بێت، یان هەوڵی ئەوەبدات سەرلەنوێ بگەڕێتەوە سەر شانۆی سیاسەت.

هانا ئاردێنت، کتێبەکەی خۆی "سەبارەت بە شۆرش"، لەساڵی ١٩٦٣دا، لەسایەی شۆڕشە نوێکانی فەرەنسیی و ڕوسییدا نووسیوە، بەڵام بەشێوەیەکی بەهێز، ئاوڕی لە شۆڕشی ئەمریکیی داوەتەوە. ئەو لەو کتێبەدا، کە کاتێك لە ئەمریکا دەژیا و دەینووسی، بڵاویکردۆتەوە، دەڵێت " شۆڕشەکان تەنیا ڕووداوی سیاسیین ڕاستەوخۆ ڕووبەڕوومان

دەبێتەوە بەشێوەیەك دەرفەتێكی نیە بە مەسەلەی سەرەتاوە، چونكە چەندە هەوڵبدەین پێناسەی شۆڕشەكان بكەین تەنیا ئەوەنین كە تەنیا گۆڕانكاریی بن"[22] ئەمەش هەروەها بەسەر شۆڕشە زانستیی و هونەرییەكاندا جێبەجێدەبێت. بەكارهێنانی شۆڕش، هەمیشە قەڵەمباز دەگرێتەخۆ، نەك پلەبەندیی. ئەوەش ئەو جیاكارییە زمانییەیە كە لە ئیتگلیزییدا لەنێوان گەشەكردنی پێكەوەپەیوەستو پلەبەپلە (evolution/ ارتقاء) لەگەڵ ئەو قەڵەمبازە جۆرایتییەی كەلەوەی پێش خۆی دادەبڕێت، واتە شۆڕش(revolution). هەریەك لە ماركس و ئینجلزو دوای ئەوانیش لینین، وێڕای هەڵوێستی ئەرێنییان لە تیۆری گەشەكردنو پەرەسەندن لەلای داروین، هەوڵیانداوە دژ بەو بۆچوونەوە بوەستنەوە كە گەشەكردن تەنیا گۆڕانێكی پێكەوەپەیوەستو پلەبەپلە نییە، ئەوان هەوڵیاندا جەخت لەوە بكەنەوە كە كەڵەكەبوونی چەندایەتیی دەبێتەهۆی گۆڕانی چۆنایەتیی، لەڕێگەی قەڵەبازەوە، ئەو قەڵەمبازەش دیاردەیەكی سروشتییە، یاخود بریتیەلە دیاردەیەكی سروشتیی هاوتەریب بە شۆڕش لە كۆمەڵگادا. ئەوەش یەك لە هەوڵە كەمە فەلسەفییەكانە لای ماركس بۆ هێنانەكایەی جۆرێك لە ئەنتۆلۆجیا " anthology /گوڵبژێركاریی" كە هاوتەریبی تیۆرە كۆمەڵایەتییەكانە بەپشتبەستن بە داروین، بەڵام بەگوێرەی لێكدانەوە لەسەر ئەوەی دواییان.

شۆڕشە نوێیەكان بەهیچ شتێك بەشداریی لەگەڵ ئەو ناكۆكییانەدا ناكەن كە لەمێژووی كۆنی رۆماندا بە " ناكۆكییە ئەهلییەكان"

[22] حنة ارندت، ص ٢٧.

ناوبراوە، هەروەها ناتوانین شۆڕشەكان بە پێناسەكەی ئەفلاتون بچوێنین كە دەڵێت:" شۆڕش وەرچەخانێكی نیمچە سروشتییە لە شێوەیەك لە شێوەكانی حكومەت بۆ شێوەیەكی دیكە. ئەم گۆڕینە چەندبارەبوونەوەیەكی بازنەییە بەگشتیی شتێكی نوێ لەگەڵ خۆی ناهێنێت."سەدەكانی كۆن زانیارییان سەبارەت بە گۆڕینی سیاسیی و ئەو توندەتیژییە هەبوو كە هاوەڵی گۆڕینەكە بوو، بەڵام ئەو سەدانە وایان نەدەبینی كە ئەو گۆڕینەو توندەتیژییەكە دەتوانن شتێكی تەواو نوێ بێننەكایەوە. پێدەچێت پێناسەی شۆڕش، بەگوێرەی چەمكە كۆنەكە، لەگەڵ پێناسە نوێیەكەدا دژ بوەستێتەوە، سەبارەت بەو رۆڵە مەزنەی كە كێشە كۆمەڵایەتییەكە لە تەواوی شۆڕشەكاندا بینیویەتی".[23]

شۆڕشە نوێیەكان، گۆڕانێكی یەكبەدوایەك لە حوكمدا نییە بەگوێرەی خولێكی چەندبارەوەبوو، هەروەك ئەوەی لای بیرمەندەكانی فەلسەفەی یۆنانیی وەك ئەفلاتونو ئەرستۆدا هاتووە. هەروەها خولێكی خەلدونیش نییە بەهۆی لەدەستدانی دەمارگیریی خێڵەكییەوە بۆ پشكووتنی یەكێكی دیكە، نە خولێكی بەردەوامیشە لە كۆچەرییەوە بۆ شارەكیبوون. ئەم بۆچوونانە وێڕای بایەخیان، بەتەواویی ئەگەری روودانی شتی نوێیان نەگرتۆتەخۆ. شۆڕش لەم سەردەمە نوێیەماندا بە نوێبوونەوەو دابڕان لە رەوتی گەشەكردنە مێژووییەكەوە پەیوەستە. ئەمە ئەو دابڕانەیە كە مژدەی هێنانی شتێكی نوێی پێیە.

[23] هەمان سەرچاوە، ل ٢٨.

زۆر لە کۆڵەران پێیانوایە، ئەوەی شۆڕشەکان لەوە جیادەکاتەوە کە تەنیا گۆڕینی حکومەت بێت ئەو ڕەهەندە کۆمەڵایەتییە پەیوەستەیە بە پشکوتنی سیستمێکی ئابووریی نوێ. ئەمەیە کە بەڕاستیی شۆڕشە نوێیەکان جیادەکاتەوە. ئەم بۆچوونەش لە سونەتەکانی کۆڵینەوە مارکسییەکانەوەیە کە تەنیا دوو شۆڕش بەم مانایەوە دەبینێت: شۆڕشی ١٤ی یۆلیۆی ١٧٨٩ی فەرەنسیی، و شۆڕشی ئۆکتۆبەری ١٩١٧ی روسیی، بەپێچەوانەی ئەوەی کە باوە، ئەم بۆچوونە بۆ گۆڕینی حوکم نوێ نییە، فەیلەسوفەکانی یۆنانیی و لەپێش هەموویانەوە ئەرستۆ ئەم ڕەهەندە کۆمەڵایەتییەیان وەك بنەمای گۆڕانکارییەکانی حوکم بینیوە. ئەوەی لای ئەرستۆو ئەفلاتون ئاشکرایە ئەوەیە، کە سەرنگونکردنی حکومەت لەلایەن دەوڵەمەندانەوە دەبێتە هۆی دامەزراندنی حکومەتی ئۆلیگارکی، بەڵام دیموکراتی زادەی کودەتایەکە کە هەژاران بەسەر دەوڵەمەندانیندا دەکەن. تەنانەت لەکاتی گەیشتنە دەسەڵاتی ملهوڕانیشدا، ئەوانە بە وەرگرتنی ڕەوایەتیی لە هەژارانەوە دێن کە لەسەر خواستی خەڵك بۆ یەکسانیی دامەزراوە. هێشتا ئەم تێڕوانینە لە سەردەمی نوێدا بەکارە لەحاڵەتەکانی ئەو ستەمکارییەی لەسەر وتاری دابەشکاریی ئابووریی دامەزراوە، هەروەها لەسەر ڕەوایەتیی یەکسانی خەڵك لە هەلومەرجەکاندا، ئایا دەستبەرکردنی پێویستییە بنەڕەتییەکان دەگرێتەخۆ، یاخود بە نەبوونی مافە سیاسییەکانیان یەکسانیان دەکات. هەروەها دیدگای ڕەهەندی کۆمەڵایەتیی ئابووریی لە پرۆسەی وەرچەرخانی سیستمە سیاسییەکاندا پێش سەردەمی نوێ هەبووە، بەڵام پێویستە لێرەدا ئەو جیاوازییە لەنێوان ڕەهەندی کۆمەڵایەتیی لە

شۆڕشە سیاسییەکانداو لەگەڵ دانانی شۆڕشی سیاسیی وەك گۆڕینێك بۆ سیستمی ئابووریی ببینین.

ئەمەش، لە بیرۆکەی لێکدانەوەی چەپگەرایانەوە بۆ شۆڕشی فەرەنسیی دێت، بەوەی کە وەك گواستنەوە لە سیستمێکەوە بۆ یەکێکی دیکە دانراوە. لەڕاستییدا، ئەوەی لەتەواوی ناوچەکانی ئەورووپای ڕۆژئاوادا، پەیوەندییە کشتوکاڵییە دەرەبەگایەتییەکان و جیاوکی دەزگا ناوەندییەکان و ئەو جیاوکە دەرەبەگایەتییانەی ڕەتکردەوە کەلەسەری دامەزراوە، بریتیبوو لە شۆڕشی فەرەنسیی، ئەوەش لەڕێگەی کاری ڕاستەوخۆوە بێت لە فەرەنسا، یاخود کاردانەوەیەك بێت لەدژی، یاخود لاساییکردنەوەی بێت، دواتر ئەم گۆڕانە لە شۆڕشەکانی ساڵی ١٨٤٨دا بەڕێوەچوو.[24]

بەڵام ئەمە ئەوە ناگەیەنێت، کە شۆڕش لە سیاسەتدا تەنیا خۆی لە گۆڕینی سیستمی کۆمەڵایەتییدا ببینێتەوە، بەکارهێنانی وشەی شۆڕش بەبێ ئەم گۆڕانە لە سیستمی ئابووریی و کۆمەڵایەتییدا نابێت. گۆڕانی کۆمەڵایەتیی، گۆڕانێکی مێژووییە کە قەڵەمبازی "شۆڕشگێڕانە"ی تێدەکەوێت و دەبێتە هۆی تێکچوونی بونیادە کۆمەڵایەتیی و سیاسییەکان. ئەوەی کە بەشێوەی شۆڕشی سیاسیی خۆی بەرجەستە دەکات، بەڵام مەرج نییە تەنیا لەڕێگەی شۆڕشە سیاسییەکانەوە ئەوە ڕوویدات. ئەمەش بەسەر ئابووریی و سیاسەتدا جێبەجێدەبێت. ئەگەر بمانەوێت سەبارەت بە لایەنی شۆڕشی سیاسیی

[24] ایریك هوبسباوم، عصر الثورة، اوروبا ١٧٨٩-١٨٤٨، ترجمة: فایز صیاغ، ط٢، (بیروت: المنضمة العربیة للترجمة، ٢٩٩٨) ص ٧١.

لەپرۆسەی گۆڕانی کۆمەڵایەتییدا پێداگرین، دەبێت ئاماژە بەوە بدرێت، کە گۆڕانی کۆمەڵایەتیی، دەشێت بە شۆڕشێك یان زیاتردا تێپەڕێت، یاخود وەرچەرخانی کۆمەڵایەتیی پلەبەپلە، بێ شۆڕش بەڕێوەچێت. ئەگەر مەبەست لە شۆڕش قەڵەمبازێکی چۆنایەتیی بێت لە سیستمێکی کۆمەڵایەتییەوە بۆ یەکێکی دی، ئەوا لێرەدا شۆڕشەکانی تایبەت بە "شۆڕشی زانستیی"و " شۆڕشی پیشەسازیی" راست دێتەوە. لێرەدا مەبەست لە شۆڕش، هەروەك تۆماس كون (Thomas Kuhn) لە کتێبەکەیدا (بونیادی شۆڕشە زانستییەکان) دەریبڕیوە، قەڵەمبازێکی جۆرایەتیی یان چۆنایەتییە لە شێوازێکەوە بۆ یەکێکی دی، یاخود لە سیستمگەلێکەوە کە پارادیگمایەکی (نموونەی باڵا/"paradigm") تێدا زاڵە بۆ سیستمگەلێکی دیکە کە نموونەیەکی دیکە زاڵبێت. هەروەها لایەنی نوێبوونەوەو گۆڕینی سیستمگەل و ئەو یاسایانەی بەڕێوەی دەبات، لە شۆڕشە زانستییەکانیشدا پایەدارە.

کاتێك چەمکی شۆڕشی پیشەسازیی بەکارهێنراوە، مەبەست لێی – هەروەك ئەوەی لە سیاسەتدایە– رووداوێك نەبووە كە سەرەتاو کۆتایی هەبێت، بەڵکو هەروەك سۆسیۆلۆجیستەکان تاکو ئەمڕۆ دەیڵێنەوە، گۆڕانێکی بەردەوام یان بزاوتێکی کۆمەڵایەتییە، بەڵام بێگومان بە قەڵەمبازێك لەپاش کەڵەکەبوونێکی درێژخایەنی زانیاریی دەستپێکردووە. ئەو قەڵەمبازەی، کە لە سەدەکانی حەڤدەیەمو هەژدەیەمەوە روویداوە، بەڵام لەسەدەی هەژدەیەمدا، بەروونی لە کەوانەکەی دەرچوو، کە بونیاتی کۆمەڵایەتیی تێپەڕاند، هەروەها بەشێکیش لەو داتا سروشتییانەی کە هێزی بەرهەمهێنانی کۆمەڵگای مرۆڤایەتیی کۆتوبەند کردبوو.

هەرگیز پێشتر روونەداوە، کە مرۆ بەم ئەندارە کۆنترۆڵە یاساکانی سروشت بۆ خزمەتی خۆی رامبکات لەپێناو دابینکردنی پێویستییە مادییەکان و بۆ بەرهەمهێنانی پێویستی نوێ کە لەگەڵ پرۆسەی گەشەکردنێکی ئاوادانکردنەوە دەستپێکرد کە هیچ کاتێك هێندە خێرا بەڕێوەنەچووە، ئەو گەشەکردنە هەنووکەییەی گەیشتە قۆناغی ئابووریی زانیاریی، شۆڕشی تیۆریی لە فەرەنسا پێش بریتانیا کەوت، لەکاتێکدا بریتانیا لە شۆڕشی پیشەسازییدا پێش فەرەنسا کەوت.

تۆماس كون (Thomas Kuhn) لە کتێبەکەیدا (بونیادی شۆڕشە زانستییەکان) ئاماژە بەوە دەکات، کە لێکچوونی مەجازیی لەنێوان وشەی شۆڕش لە هەردوو چەمکی "شۆڕشی زانستیی"و "شۆڕشی سیاسیی"دا هەیەو پرسیار دەکات: چ شتێك پاساوی هاوتەریبی ئەم بەکارهێنانەی وشەی "شۆڕش" دەدات؟ پێناسەی شۆڕشی زانستیی لەلای کون، لە راگواستنێکی کتوپڕدا کورتدەبێتەوە لە پارادیگمایەکەوە "paradigm" بۆ یەکێکی دیکە کە ببێتە ئەلتەرناتیڤی ئەوی دیکە. ئەوەی گۆشەنیگایەکی نوێی خستەسەر تیۆرێکی زانستیی لێکدانەوەیی، لە ئاسەواری لێکدانەوەی نوێ بۆ دیاردە نوێیەکان، پارادیگمایەکی نوێ لە لێکدانەوەی دیاردەکاندا دەردەکەوێت کە ئەو زانستە بەگشتیی بایەخی پێدەدات، لەوانەش تیۆرە نوێکان و یاسا نوێکانیش. ئەوەش گۆشەنیگایەکە لە پارادیگمایەکی بونیادی لێکدانەوەیی بۆ واقیع دەردەپەڕێت. لێکچوونەکە لێرەدا لەکوێدایە؟ لێکچوونەکە لە دوو شتدایە:

١- شۆڕشی سیاسیی، بە باڵادەستیی هەستێکی گشتیی دەستپێدەکات، یاخود بە بڵاوبوونەوەی وێناکردن‌و بۆچوونی نوێ لە کۆمەڵگایەکی سیاسییدا، بەوەی کە دامەزراوە سیاسییەکانی وەخت، چیدی ئەو توانایەی نییە رووبەڕووی ئەو گرفت‌و پرسانە ببێتەوە کە زادەی بونیادە سیاسییەکەن، ئەو پرسانەی کە زادەی کاری ئەو دامەزراوانەن. لەحاڵەتی شۆڕشی زانستییشدا، راگواستنەکە کاتێك روودەدات، پاش ئەوەی ئەو پارادیگمایەی کە هەیە، ناتوانێت ئەو دیاردانە لێکبداتەوە کە بۆخۆی بۆتەهۆی دۆزینەوەیان، یان بۆتە هۆی ئەوەی پەیبیان پێ ببرێت، لە هەردوو حاڵەتەکەدا قەیرانێك دێتەپێشەوە کە بوار بە هیچ شتێك نادات، جگە لە نکۆڵییکردن لە واقیعی نوێ، یان گۆڕینی ئامرازەکانی لێتێگەیشتنی.

٢- شۆڕشەکان، مل بۆ گۆڕینی دامەزراوە سیاسییەکان دەنێن، بە رێگاو بەهۆی ئامرازگەلێکەوە کە ئەو دامەزراوانە پێشگیریی لێدەکەن. وەك چۆن شۆڕشە زانستییەکە، ئەو پاساوانە رەتدەکاتەوە، کە پارادیگما زانستییە کۆنەکە بە زمانە کۆنەکەی پێشووی و بەمەبەستی بەرگریی لەخۆی‌و پاراستنی خۆی، پێشکەشی دەکات. بەهەمان شێوە، شۆڕشە سیاسییەکە، ئەو چەمکگەل‌و پاساوانە رەتدەکاتەوە کە بەرگریی لە دەستووری وەخت دەکات. لە هەردوو حاڵەتەکەدا، گومانی تێدا نییە، کە هەر پارادیگمایەك لە زانست‌و هەر دەستوورێکیش لە سیاسەتدا، توانای ئەوەیان هەیە کە بە زمانی خۆیان بەرگریی لەخۆیان بکەن، لەبەرئەوەی زمانەکەی لەخودی خۆیەوە هەڵقوڵاوە، جێگای سەرسوڕمانیش نییە کە لێکیدەداتەوە، پاساوکاریی بۆ سیستمێك بە

زمانی خۆی، پاساوکارییەکی بازنەییە، هەربۆیە گومانی تێدا نییە کە توانای ئەوەی هەیە پاساوی بۆ بێنێتەوەو بەرگریی لێبکات. بەوهۆیەشەوە شۆڕشە زانستییەکە، لە پارادیگمای وەخت دەچێتەدەرەوە، و بە چەمکگەلێکی نوێوە کە هەڵقوڵاوی تیۆرە نوێکەیە، رێگەی ململانێ لەگەڵ کۆنەپارێزەکاندا دەگرێتەبەر. هەروەها شۆڕشی سیاسیی چەمکەکانی سیستمی سیاسیی وەخت رەتدەکاتەوە،و بە چەمکگەلێکی نوێوە کە هەڵقوڵاوی دیدگایەکی نوێیە، پاساوی خۆی دەدات.[٢٥]

لەگەڵ دەستپێکردنی قەیرانە سیاسییەکە، تاکەکان وەك نامۆیەك بە سیستمە سیاسییەکە هەڵدەسوڕێن، کاتێك قەیرانەکان قووڵدەبنەوە، نامۆبوونەکە دەبێتە رەوتگەلێکی سیاسیی کە لایەنگری گۆڕانە. کاتێك کار دەگاتە پەرتبوون لەنێوان گۆڕانخوازان‌و ئەوانەی بانگەشە بۆ پارێزگاری لە هەلومەرجی وەخت دەکەن، ئەو مەرجەعییەتە دیارنامێنێت کە دەشێت هەردوولا بۆ یەکالاکردنەوەی ناکۆکییەکەیان رووی تێبکەن، لەبەرئەوەی ناکۆکییەکە لەسەر شتێکە کە دەتوانرێت پاساوبدرێت، ناکۆکییەکە لە هەناوی سیاسیی‌و کۆمەڵایەتییدا، چ دامەزراوەیەکی شەرعیی نییە کە لەسەری کۆکبن‌و لەپێناو چارەسەری کێشمەکێشەکەیاندا بۆی بگەڕێنەوە، ئالێرەدا پەنا بۆ گەل دەبرێت، یاخود بۆ هێز، بەگوێرەی دۆخەکەو بارە مێژووییەکە.

[25] Thomas S. Kuhn, The Structure of Scientific Revolution, third Edition .(Chicago and London :The University of Chicago Press, 1996),. PP.92-94.

خولی کۆن، لەسەر هەڵاواردن بنیاتنرابوو- بەهەموو ئەو چەندبارەوەبووە ناسراوانەی لە هزری سیاسیی یۆنانییدا لەنێوان ئۆلیگارکی، ئەریستۆکراتی، دیکتاتۆری، ستەمکاریی و دیموکراتیدا هەبووە- وا گریمانە بوو کە لەنێوان دەوڵەمەندو هەژار، تایبەت و گشتیی، حوکمڕان و خەڵکدا...هتد سروشتیی بێت. هەروەها ئەم داتاگەلە "سروشتییە"یە وایکردووە چەندبارەبوونەوەی شێوازەکانی حوکمی دیموکراتی و ئەریستۆکراتی و ئۆلیگارکی، لەدیدی بایەخدارە کۆنەکانەوە، کارێکی سروشتیی بێت. ئەوەی لەم دیدگایەوە لەسەر داتاگەلێکی سروشتی بنیاتنراوە، لەوانەش دابەشکاریی کۆمەڵایەتیی وەخت، بەگوێرەی سروشتی کۆمەڵگاکان، و خولیا مرۆییەکان کە لە بنیادەمدا چەسپاوە. تەنیا لە نوێگەراییدایە، کە دەتوانرێت قسە لە دابڕانی ئەم خولە بکرێت، بەمانای: رەتکردنەوەی هەڵاواردنە کۆمەڵایەتییەکان وەك داتاگەلێکی سروشتیی، و خەیاڵکردن و هێنانەپێشچاوی کۆمەڵگایەکی واقیعییە بێ هەژاریی کە یەکسانیی لەنێوان خەڵکدا بێنێتەدی کە بتوانرێت ناوی مافەکانی لێبنرێت.

هانا ئارندێت، ئەم گۆڕانە بۆ بوونی واقیعی کۆمەڵگای ئەمریکیی پێش شۆڕشی ئەمریکیی دەگێڕێتەوە، کە لەئاکامی دەوڵەمەندیی وڵاتەکە هەژاریی تێدا نەبووە. دەتوانین ئەوەش لەسەر پاساوەکانی زێدەبکەین- پێش ئەوەی رەتیکەینەوە- ئەوە تەنیا زاڵبوون بەسەر هەژارییدا نەبوو، بەڵکو توانایی فراوانخوازیی لەو خاکەی زادەی نیشتەجێبوون بوو، وایکرد کە بڵاوبوونەوەو کۆچکردن شوێنی پەسەندکردنی پێگەی چینایەتیی وەخت بگرێتەوە، جگەلەوەی

رەهەندێکی دیکەی بەخشییە بیرۆکەی ئازادیی، کە پەیوەستبوو بە فراوانکردنی بوارەکە.

ئازادیی، لەحاڵەتە ئەمریکییەکەدا، بریتیبوو لە مانای ریشەیی وشەکە وەك ئازادیی جووڵانەوە لە شوێندا، ئازادیی پێچەوانەی ئەو کۆتوبەندەیە کە رێگە لە جووڵانەوەی تەنێك دەگرێت، و دژی ئەو لەمپەرانەیە کە رێگە لە جووڵانەوەی دەگرن. بەڵام بەپێچەوانەی ئەو متمانەگەراییەی کە ئارندێت قسەی پێدەکات، توانای خەیاڵکردن و هێنانەپێشچاوی کۆمەڵگاکان بێ هەژاریی، لە سەردەمەکانی کۆندا بەشێوەی خواست و ئومێدێك بۆ رزگارکردنی مرۆڤایەتیی لەئارادابوو. ئەوەی شۆڕشی ئەمریکیی و دواتریش شۆڕشی فەرەنسیی جیادەکاتەوە، پشکووتنی ئەو خولیایەیە لای کۆمەڵگا کە دەتوانرێت لە فەرەنسا بە "چینی سێیەم" ناوی ببرێت، هەروەها دەتوانرێت لە ئەمریکا بە " town community / شارەکۆمەڵگا) ناوببرێت، ئەوەی باوەڕەی وابوو کە خاوەنی مافگەلێکە، هەروەها تەنیا مافی ئەوەی نییە کە ژیانێکی باشتر بژی، بەڵکو بەشداریی لە بەڕێوەبردنی خۆیدا هەبێت لە (حاڵەتی شارەکۆمەڵگا ئەمەریکییەکاندا)، و لە کارگێڕیی کاروباری نەتەوە لە (حاڵەتی فەرەنسادا). ئەوەی پێمانوایە، کە هانا ئارندێت نەیبینیوە. مەسەلەکە تەنیا لەو "خۆشگوزەرانییە سەرسوڕهێنەرەدا"ی کیشوەرە نوێکاندا نییە، تەنانەت ئەو کاتەی کە کۆلۆنییەکانیش ئینگلیزیی بوون، ئەوەی وایکرد بتوانرێت وەك کۆمەڵگایەکی بێ هەژاریی وێنابکرێت. بەڵام لەگەڵ ئارندێت و ئەوانی دیکەش کۆکین کە شۆڕش بەم مانایە زادەی نوێگەراییە نەك زادەی کەلتوورێك یان دینێکی تایبەت.

چەمکی نوێبوونەوە لە شۆڕشدا ئەوەندە بەڕادەیەك بەهێزبوو، کە شۆڕشگێڕە فەرەنسییەکان هەوڵیاندا لە چوارچێوەی پلانە عەقڵانییەکەیان بەرجەستەی ئەو بیرۆکەیە یان ئەو هەستە بکەن کە شۆڕشەکان مێژوویەکی نوێ دەستپێدەکەن، دانانی ڕۆژ ژمێرێکی ساڵانەی نوێ دابنێن، کە لەبری ڕۆژ ژمێری زاینیی، بە ساڵی سەرپەڕاندنی پاشاو ڕاگەیاندنی کۆمار دەستپێدەکات، هەروەها ڕەتکردنەوەی ناوی کۆنی گەڕەکەکان، و دانانی ناوی ژمارەیی بۆیان، هەروەك ئەوەی شۆڕش ڕووداوێکی گەردوونیی بێت، پاش ئەوە ناوی نوێ بۆ مانگەکان دەستپێدەکات و ژماردنێکی نوێ بۆ ساڵەکان دادەنرێت. ئەم هەوڵە لەو کاتەدا وەك کارێکی منداڵانە نەهاتەبەرچاو، تەنانەت لە دیدگای سەردەمی هاوچەرخیشەوە، بایەخی کارە سیمبولیکەکان کەمدەبێتەوە، وەك ناونانی مانگەکان، ئەوەی کە شۆڕشی فەرەنسیی پێی هەڵسا لە دامەزراندنی دەوڵەتێکی نیشتیمانیی هاوچەرخ و دامەزراوەو ئاڵاو سیمبوڵەکانی، و لە هەوڵی ڕێکخستنی کۆمەڵگادا، بەگوێرەی پلانێکی عەقڵانیی کە هەموو شتێك بەعەقڵانیی دەکات و یەکیدەخات لەبری دەسەڵاتە هەڕەمەکییەکانی پێشوو.

بەلشەفییەکانی شۆڕشی ئۆکتۆبەر، لەساڵی ١٩١٧دا، هەوڵی سەرەتایەکی نوێیاندا، لەکن ئەوان، بەتایبەت لەلای لینین، لاساییکردنەوەیەکی مەزنی شۆڕشی فەرەنسیی لە بنیاتنانی ڕوسیای نوێدا هەبوو، لەسەر بنەمای پلانێکی عەقڵانیی مێژووگەرایی، هەروەها خەونیان -بەجیدیی- بە ئەگەری بنیاتنانی مرۆڤی سۆڤێتیی نوێ وە دەبینی. ئەو نوێبوونەوە کارەستابارەی کە بەوتەی کارل پۆپەر (Karl

Popper)، بووە هۆی هەوڵگەلێکی ئەندازیاریی کۆمەڵایەتیی گشتگیر لە دەوڵەتە تۆتالیتارییەکانداو کورتکردنەوەی عەقڵانییەت بۆ ئاستێکی ئامرازیی لە پراکتیکە کۆمەڵایەتیی و سیاسییەکاندا. لێرەدا جیاوازییەکان لەنێوان نازیزم و ستالینییەتدا، جیاوازییەکن لە پلەدا، نەك لە جۆرو بونیاددا، هەردوو نموونەکە، لە نموونەیەکی مێژووگەرایی ئامانجداری گەشەکردنێکی کۆمەڵایەتیی-ئابوورییەوە دەردەچن بەو پێیەی گەشەکردنی مێژووە بەرەو بەدیهێنانی ئامانجە باڵا نموونەییەکەی، ئەوەی کە بژاردەیەك یان چینێك یاخود نەتەوەیەك یا ڕەگەزێك هەڵیدەگرێت. لەگەڵ ئەو جیاوازییەی کە یەکێك لەوانە سیستمە تۆتالیتارییە سەرکوتکارەکەی خۆی بە ئایدیۆلۆجییەك پاساو دەدا کە بەهاگەلێکی گەردوونی وەك ئازادیی و یەکسانیی لەخۆدەگرت، لەکاتێکدا ئایدیۆلۆجیای نازیزم لەسەر بنەمای ڕەتکردنەوەی ئەم بەهایانە دامەزرا.

ئازادیی و شۆڕش

بیرۆکەی دیموکراسیی، لە سەرەتادا پەیوەستبووە بە بیرۆکەی یەکسانیی، بەتەنیا مەبەست لێی ئازادیی نەبووە لەنێوان مەحکوماندا، بەڵکو لەنێوان حاکم و مەحکومیشدا، لێرەدا، دیموکراسیی لە گۆشەنیگای تێڕوانینی بژاردەی شاری یۆنانیی (polis) بریتیی بووە لە نافەرمانڕەوایەتیی (اللاحکم) یاخود دەسەڵاتی ڕەشەخەڵك. دەسەڵاتی ڕەشەخەڵکیش، لە تێڕوانینی لایەنگرانی سیستەمی

ئەریستۆکراتیی یاخود بژاردەگەرایی (النخبوي) وەکو ئەفلاتوندا، خراپترین جۆرەکانی دەسەلاتە ، چونکە تەریبە لەگەڵ ئازادیی نەرێنیی و، نەخواستنی مەحکومیەتە، ئەمەش حاڵەتێکە لە نافەرمانڕەوایەتیی و دەبێتە مایەی فەوزای گشتیی.

زۆربەی کۆنسێرڤەتیڤەکان، ئەوانەی کە دژی پشێویی شۆڕشی فەڕەنسیی بوون لە سالانی یەکەمیدا، ئەم بیرۆکەیان بۆ مابۆوە کە تێڕوانینێکی دوژمنکارانە بوو دژ بە دیموکراسیی و شۆڕشە توندوتیژەکانیش لەهەمان کاتدا. دیموکراسیی و یەکسانییان تێکەڵکرد کە خۆی دەگۆڕێت بۆ دۆخێکی سروشتیی، بەهەمان شێوەی خولیا یەکسانگەراییە توندڕەوەکان(النزعات المساواتية المتطرفة)، ئەمەش لە بۆچوونی ئەواندا دەگۆڕا بۆ دژە ئازادیی، کە پێکەوە لە دەرێی جیاوازیدا کۆنابنەوە، هەمیشە کۆنسێرڤەتیڤەکان ئاماژە بەوە دەدەن کە لە بنەڕەتدا دیموکراسی هاوچەرخ بریتییە لەو یەکسانییەی کە یاسای لەنێوان کەسانێکدا پێکهێناوە کە لەڕووی یاساییەوە نایەکسانن. "یەکسانیی ڕێکخراو" لە دەوڵەتدا، بریتییە لەو یەکسانییەی کە یاسا ڕێکی دەخات بۆ دۆخێکی سروشتیی لە نەبوونی یەکسانیی لەنێوان مرۆڤەکاندا، واتە وەك تاك نایەکسان بن، بەلام وەك هاوڵاتیی یەکسانبن، ئەمەش لە دەوڵەتدا شتێکی مومکینە. ئیدی ڕێکخستنی ئازادیی دەبێتە پرسێك کە تایبەتە بە دەوڵەتەوە، ئەوەش ئازادیی هاوڵاتییە (المواطن). لێرەدا ئازادیی دژی یەکسانیی نابێت، لەدیدو ئەندێشەی کۆنسێرڤەتیڤەکانی وەك تۆکفیڵ و کۆنسێرڤەتیڤە ئینگلیزەکانی وەك ئیدمۆند بێرکدا، یەکسانیی ڕووخێنەری ئازادیی نییە، بەڵکو یەکسانیی لە هاوڵاتیبووندا دەبێتە مەرجی ئازادیی و، خەبات لەپێناوی

قوڵکردنەوەشیدا یەکسانە بە پرۆسەی چەسپاندنی مافەکانی هاوڵاتیبوون یاخود زیادکردنی تا چەندین بواری جۆراوجۆرو بەرفراوان بگرێتەوە، لە کاتێکدا ئازادیی لەچوارچێوەی کارتێکردنی بەردەوامی نێوان ئازادییە تایبەتیی و گشتییەکاندا ڕێکدەخرێت.

چەمکی ئازادیی، تاکو شۆڕشی فەڕەنسیی وەك چەمکێك دژی کۆیلایەتیی و بەندایەتیی بەکاردەهێنرا، ڕێك بەهەمان شێوەی وشەی (سەربەست/الحر) کە لە شارستانێتیی ئیسلامییدا بەپێچەوانەی کۆیلەوە بوو. تەنیا پاش شۆڕشی فەڕەنسیی بوو کە ئازادیی مانای سیاسیی وەرگرت، ئەوەی دوو ڕەهەند لەخۆدەگرێت، ئەوانیش: ڕەهەندێك دژ بە کۆتوبەندکردن کە بەناوی ئازادییەوە سنووردارکراوە، بەمەش ئازادیی بە مانا نەرێنییەکەی دەکاتە کۆمەڵێك لە سەربەستییەکان* / liberties، پاشان دواتر ئازادیی بەشداریی

* لەراستییدا، لەزمانی کوردییدا کەمتر جیاکردنەوە لەنێوان وشەی "سەربەستیی reedom iberty
مەرجێکە بۆ ئازادیی، بەلام مەرج نییە راستەوخۆ بەرەو ئازادییمان بەرێت. دەشێت ترس و ستەم بەشێك لە خەڵك لەسایەی چەتری سەربەستییدا بۆماوەیەك کۆبکاتەوە، بەلام مەرج نییە تێکڕای خەڵکەکە ئازادییخوازبن و لەکاتی بەدەسەلاتگەیشتندا ئازادییەکان وەك ماف بچەسپێنن و کاربۆ بەرقەرارکردن و پێشێلنەکردنی بکەن. لە ولاتانی دواکەوتووی لەمەڕ خۆمان، زۆربەی شۆڕش و راپەڕینەکان تێکڕای هێزە ناڕازییەکان لەوپەڕی راستەوە بۆ ئەوپەڕی چەپ لەسایەی سەربەستییدا کۆدەکاتەوە، بەلام هەوێنی ستەمکاریی داهاتوو لەنێو ئەو سەربەستییخوازانەن کە کاتێك دەگەنە دەسەلات دەبنە یەکەمین پێشێلکەرانی ئازادییەکان. لەمڕووەشەوە شۆڕشی ئێران ساڵی ١٩٧٩ باشترین نموونەیە.

هاولاَتیی لەخۆدەگرێت لە دیاریکردنی چارەنووسیداو لەرێگەی بەشداربوون لە بەرێوەبردنی کاروباری نیشتیماندا free citizen, .freedom

شۆڕشە هاوچەرخەکان هەوڵدەدەن بۆ رزگاربوون لە "سەرکوتکردنی ئازادیی" کە لەم حاڵەتەدا هاوشێوەی جڵەوکردنی جووڵەی تەنەکانە. ئەوەی رزگاربوونە لەو کۆتوبەندانەی کە ئازادییەکانی مرۆڤ بەند دەکەن، هەروەها رزگاربوونە لە ترس‌و ئەو پێداویستییە بنەڕەتییانەی کە لە حاڵەتی دەستەبەرنەکردنیدا رۆح‌و جەستە دیل دەکات، ئەم رزگاربوونە خەونی ئازادیی دێنێتەئارا. بەڵام ئازادی سیاسیی‌و کۆمەڵایەتیی کە پیادە دەکرێت لەرێگەی بەشداریی کردن لە دیاریکردنی چارەنووس‌و بڕیارسازییدا بریتییە لە **رەهەندی دووەم** کە ئازادیی نەرێنیی دەکاتە ئازادییەکی ئەرێنیی پیادەکراو. لێرەوە هەر سیستەمێکی دیموکراتیی پێکدێت لە: **یەکەم** لە ئازادییە مەدەنییەکان کە بیرۆکەی "ئازادبوون لە نێوخۆدا" زامن دەکات، **دووەمیش** "ئازادیی لە دەرەوەدا"، ئەمەش بەواتای مافە سیاسییەکانی هاولاَتیبوون دێت کە هەڵدەستێت بە بنیاتنانی "ئازادیی لە نێوخۆی" دەوڵەتدا لە رێگەی دامەزراوەکانیەوە کە زامنی پراکتیزەکردنی دەکات، مافی ئەم دامەزراوانەش نییە رێگە لە ئازادییە بنەڕەتییەکان بگرێت، ئەمەش نەک بەتەنیا بەڵکو پاساوی بوونی بریتییە لەوەی رێکیبخات. ئازادیی سیاسیی ئەو ئازادییە دامەزراوەییەیە کە بەشداریی هاولاَتی لەدەوڵەتدا زامندەکات.

دەکرێت باس لە شۆڕشگەلێك بکەین کە لە ئەرکی دووەمدا شکستدێنن، واتە لە رووی بنیاتنانی دیموکراسییەوە، بەڵام ناکرێت

باس لە شۆڕشگەلێك بکەین لە سەدەی هاوچەرخدا پەرۆشی بەدیهێنانی ئەرکی یەکەم کە رزگارییە. "پەرۆشیی بۆ رزگاربوون‌و بنیاتنانی ماڵێکی نویَ، کەدەشێت ئازادیی بیتەنێت رۆحێکە وێنەی نییە لە تەواوی مێژووی رابردوودا"[26]. ئەم رۆحەی هەروەها یەکێکە لە تایبەتمەندییەکانی شۆڕشە هاوچەرخەکان.

شۆڕش لەپێناو ئازادییدا، هەمیشە بنیاتنانی دیموکراسیی زامن ناکات، پرۆسەی بنیاتنانی دیموکراسیی پرۆسەیەکی ئاڵۆزو دژوارە لە هاوسەنگکردنی نێوان گشت‌و تایبەتدا، چاودێریکردنی دەسەلاَتەکان‌و، رێکخستنی پرۆسەی بەشداریی هاولاَتیان بە دەنگدان‌و، زامنکردنی ئەوەی زۆرینە زۆرینەی شوناسێکی جێگیر نەبێت، بەڵکو زۆرینەی بیروبۆچوون‌و بەرژەوەندیی بێت، هەروەها بەشێوەیەك نەبێت کە کەمینەکان لەسەر ئاستی شوناس کەمینەی سیاسیی هەتا هەتایی بن وەك کەمینە، هەروەها زامنکردنی چارەسەری نێوەند بکات... هتد. ئێمە ئەو ئازادییانە دەزانین کە لە ئاکامی پاراستن لە دەستی ستەمکاریی دەپشکوێت، ئەوەی کە فرەیی دەسەلاَتەکان‌و جیاکاریی لەنێوانیانداو هاوسەنگییان زامنی دەکات، تاکو هیچ دەسەلاَتێك باڵ نەکێشێت بەسەر دەسەلاَتێکی دیکەدا. ئەوەی بەم رۆڵەش هەڵدەسێت فرەیی گرووپە دانپێدانراوەکانە وەك قەوارەگەلێکی سیاسیی، وەك تایفەو دەستە نێوکارەکان (الهيئات الوسيطة) لە فەرەنسای پێش شۆڕش‌و مۆدێلەکانی تردا. جیهانی عەرەبیی دۆخی لوبنانی بەخۆوە بینیوە کە ئازادیی زۆری تێدایە وەك ئازادیی

[26] حنه ارندت، ص ٤٧.

دەربڕینو ئازادییەکانی تر، بەلاَم لە سنووری تایفەکاندا کۆتایی پێدێت، دەوڵەتیش ناتوانێت بیپارێزێت ئەگەر بێتو تایفەیەك ڕێگریی لێبکات. ئازادییە مەدەنییەکانی تاك لەنێو ئەم پەراوێزەیەدایەو لەو چوارچێوەدا ڕێگەی پێدەدرێت گەشە بە کەسایەتیی خۆی بدات. بەلاَم وێڕای بوونی بڕێك ئازادیی، کەچی دیمکراتیی پابەدار نییە. لێرەدا چەندین نموونەی دیارییکراومان لەبەردەستایە سەبارەت بە ئازادییە سیاسییو مەدەنییەکان، بەلاَم بەبێ دیموکراسیی، یاخود بە گوزارشتێکی تر، ئازادیی زۆرترو دیموکراتیی کەمتر.

چەندین دەوڵەت هەیە بێ شۆڕش دیموکراسی تێیدا بەدیهاتووە، بۆنموونە کەنەدا. لێرەدا قسە دەربارەی کۆمەڵگەی هاوردەنشینە (إستیطان) کە خۆی خۆی ڕێکخستووە بە چارەسەری نێوەندو سازشکاریی لەگەڵ بەریتانیادا، دواتر بێ شۆڕش لەو جیابۆتەوەو سەربەخۆیی بەدەستهێناوە. جیاوازیی ئەو لەگەڵ دیموکراتیەکەی وڵاتە یەکگرتووەکاندا کە سەربەخۆیی بەدەستهێناوەو دیموکراتیەکەی بە شۆڕش بنیاتنانەوە، ئەوەیە کە کەنەدا هێشتا فرە کۆنسێرڤاتیڤو پەیوەستن بە فەرهەنگی بەریتانییەوە، هەروەها بەها کۆنسێرڤاتیڤەکان کە هێشتا پایەدارن پاشتر هاریکاربوو لە دیاریکردنی رکابەرێتی سەرمایەداریی و پێکهێنانی دەوڵەتێکی خۆشگوزەرانی،و لیبرالیزمی بازاڕی سنووردارکرد، نەك بەشێوەی سۆشیالیزمی دیموکراتیك بەڵکو سۆشیالیزمی خۆیی[٢٧].

[27] بڕوانە پێشەکیی ساڵی ١٩٨٨ی کتێبی:

لە رابردوودا، چەمکی شۆڕش مانای نوێبوونەوەی نەگەیاندووە، وەك دەستەواژەیەك لە وشەی revolution وەرگیراوە کە پتر چەمکێکی فەلەکییە پەیوەندیی هەیە بە جووڵەی خولخواردنی ئەستێرەکانەوە بە دەوری تەوەرێکدا revolving، بەم مانایەش پێچەوانەی وشەی شۆڕشە وەك ئەوەی هەنوکە بەکاردەهێنرێت، ئەوەی مانای جووڵەی سروشتیی بەردەوامی خولخواردنی ئەستێرەکانی بەدەوری خۆردا دەبەخشی، وەختێکیش ئەم وشەیە لەساڵی ١٦٨٨ "The Glorious Revolution/ شۆڕشی شکۆمەند" لە وەسفی لادانی خانەوادەی "ئال ستیوارت" لە دەسەلاَتداو گواستنەوەی دەسەلاَت بۆ ولیامو ماری بەکارهات، بەکارهێنانەکەی بۆ جیاکاریی بوو لە وەسفی گەڕانەوەی دەسەلاَت بۆ خانەوادەیەك کە پێشتر دەسەلاَتدار بوون، ئیدی بەم مانایەو بەم بەکارهێنانە چەمکی "شۆڕش" بەڵگەیە لەسەر گۆڕانی کودەتایی "تغیر إنقلابی" کە گەڕانەوەی دەسەلاَتە بۆ خانەوادەیەك. چەمکی شۆڕش لەبەرامبەر جووڵانەوەکەی کرۆموێڵدا (١٥٩٩-١٦٥٨) بەکارنەهێنرا لەساڵی ١٦٤٩ کە بووە مایەی هەڵواسینی شارلی یەکەم لەپێش ئەودا بە بیست ساڵان، بەم مانایە چەمکی شۆڕش بەمانای گێڕانەوە یاخود بەدەستخستنەوە دێت بۆ خاوەنە پێشینەکانی، لە رووی راڤەی فەلسەفییەوە، بریتییە لە گێڕانەوەی دەسەلاَت بۆ خاوەنە "سرووشتییەکانیان". بەمشێوەیە دەگونجێت پرۆسەی راماڵینی دەسەلاَت بەهۆی گەلەوە چەمکی

Sym ourm atin Lipset, Revolution and Counter: Change and Persistence in Social Structures, (New Brunswick & oxford: Transaction Books, 1988).

گێڕانەوەی "إعادة" دەسەڵات بگەیەنێت بۆ خاوەنەکەی. بەپێچەوانەوە ئارندێتەوە، ئێمە بڕوامانوایە ئەمە مەجازێکی ئەدەبییە زیاتر لەوەی راڤەیەکی زانستیی بێت، لەساڵی ١٦٨٨دا، چەمکی شۆڕشی ئینگلیزیی دەلالەتە بنەڕەتییە زمانییەکەی لەدەستدا وەك جووڵانەوەیەك کە چەندینجار بۆ هەمان خاڵ بگەڕێتەوە.

ئەوەی دەگونجێت لێرەدا بیڵێین ئەوەیە، کە نوێبوونەوە شتێکە شۆڕشگێڕان دۆزیویانەتەوە لەو کارانەی دەیکەن‌و لەو ئەنجامانەی بەدەستیدێنن، تەنانەت ئەگەر وەختێکیش پلانیانیان بۆ دانەڕشتبێت، بێگومان بەشێك لە شۆڕشگێڕان لە خەونە شۆڕشگێڕییەکانیاندا چاویان بڕیوەتە گەڕانەوە بۆ رابردووی رۆمانیی‌و یۆنانیی یۆتۆپیی کە ریشەی شوناس‌و بنەڕەتی یەکەمیانە. یاخود گەڕانەوە بۆ یەکسانیی کۆنی مەسیحیی گریمانەیی کە خوا لە سروشتی مرۆڤدا سرووشتاندویەتی‌و دواتر لێیان لاداوە. بەڵام رامالینی دەسەڵات‌و گەشەکردنی جووڵانەوەی ناڕەزایەتیی بەرەو شۆڕش بووە مایەی گۆڕینی پاشا، بۆنمونە لە فەرەنسادا، بێئەوەی لەسەرەتادا ئەوەیان مەبەست بووبێت، هەروەها ئەوەی بووەهۆی بنیاتنانی دەوڵەتێك لە دۆخی ویلایەتە یەکگرتووەکاندا، بێئەوەی لەسەرەتادا ئەوەیان مەبەست بووبێت، دیسانەوە بەبێئەوەی خەڵکی ناچار بێت بیر لە شتێکی نوێ بکاتەوە. بەمشێوەیە چەمکی شۆڕش پەیوەستبووە بە نوێکردنەوە. رەنگە یەکەم سەرنج کە لە شۆڕشەکاندا بڵاوبووە بریتیبێت لەوەی کە دۆخێکی سروشتیی یاخود مافگەلێکی سروشتییان پێ رەوا بینرابێت‌و دەسەڵات لێی زەوتکردبن‌و، ئامانج لە شۆڕشیش "گێڕانەوەی" ئەو مافانە بووبێت. هێندێك لە تیۆریسان کە

شۆڕشگێڕان بیروباوەڕەکانیان لێوە وەرگرتوون لە پێش شۆڕشی فەرەنسیدا بەچەندین ساڵ، مافی سروشتیی‌و دۆخی سروشتییان وەك دۆخێکی هەماهەنگ تیۆریزەکردووە، لەوانەش رۆسۆ.

بەڵام ئەم بیرۆکە فەلسەفییەی کە دۆخێکی سروشتیی یاخود دۆخێکی لەم فۆرمەی لەرابردوودا وێناکردبێت، بۆخۆی بیرۆکەیەکی نوێیە، جا هەڵگرانی ئەم بیرۆکەیە بەمەیان زانیبێت یان نا؟ ئاشکرایە بیرۆکەی یەکسانیی لە مافدا لەنێوان مرۆڤەکاندا نامۆ بووە لەسەرجەم سەدەکانی رابردوودا، هەروەها یەکسانیی سروشتیی لەنێوان مرۆڤەکانداو لە مەسیحییەتدا لە باشترین حاڵەتدا یەکسانیی بووە لە بەندایەتیکردن بۆ خوادا یان لەبەردەمیدا، تەنانەت ئەم یەکسانییە لەکاتی رێکخستنیدا لەلایەن دامەزراوە ئاینییەکانەوە شێوێنراوە، هەرچی یەکسانییە لە مافە سیاسییەکاندا، پێدەچێت لە تێگەیشتنیدا دژبەیەکیی هەبێت، چونکە سیاسەت لەسەر گریمانەی نایەکسانیی لە مافە سیاسییەکاندا وەستاوە.

ئیدی چیی دەمێنێتەوە لە دەلالەتی وشەی کۆنی "شۆڕش"و پەیوەست بە جووڵەی بازنەیی کە هەمیشە بۆ هەمان خاڵ دەگەڕێتەوە؟ رەنگە، لە دوای هەوڵدان، دەتوانین بڵێین ئەوەی دەمێنێتەوە ئەوەیە کە جیایدەکاتەوە لە چەمکی "راپەڕین" یان "یاخیبوون" یاخود "مانگرتن"یان گوزارشتەکانی تر کە هەڵگری مانای دەرچوون‌و وەستانەوەن، وەك لەمەوپێش باسمانکردووە، بەوپێیەی کارێکی حەتمیی‌و پێویستە. جارێکی تریش مەجازێکی ئەدەبییە: ئەگەر شۆڕش هەڵایسا بێگومان دەبێت بگاتە ئامانجەکەی، لێرەدا خۆمان لەو بەدووردەگرین کە شۆڕشێکی ناتەواو بەشۆڕش ناوببەین، بەڵکو نێوی

دەنێین یاخیبوون یاخود ڕاپەڕین، کەمجار نێوی دەبەین بە شۆڕش کە شۆڕشێکی شکسخواردوو بە شۆڕش ناودەبەین. شۆڕش لە دیدی بەکارهێنەرانیدا لەم سەردەمەدا هەڵگری دەلالەتی حەتمییو کۆتایی حەتمییە. زۆرجار مانگرتن یاخود یاخیبوون بە شۆڕش نێودەبرێت، لەپاش ئەوەی مژدەکانی بەدیهاتنی ئامانجەکەی لەئاسۆ دەردەکەون. بەڵام ئەمە هەرجۆرە دابەشبوونێکی زانستیی نییە .

ترسی دەسەڵاتداران لە وشەی "شۆڕش" لێرەدایە وەك ئەوەی جادوو و نەفرەتێك بێت، چونکە ئەگەر بەمشێوە بەکارهێنرا، واتە جووڵانەوەیەکە گەڕانەوەی نییە مەگەر بگاتە کۆتاییو بازنەکە تەواو بکات. لەگرنگترین ئەو شتانەی بەکارهێنانی وشەی "شۆڕش" لە وشەکانی تر جیادەکاتەوە ئەوەیە کە بەکارهێنەری ئەم وشەیە درك بەوە دەکات کە شۆڕش واقیعێکی بابەتیی دروست دەکات، واتە: ئیمکانی گەڕانەوەی نییە. ئەمەش ناکاتە ئەوەی بە سڵەمینەوە بەکاربهێنرێت، دەگونجێت ئەم وشەیە لەم سەردەماندا وەك گوزارشتکردن لە ئومێدێك بەکاربهێنرێت بەوەی یاخیبوون یاخود مانگرتن بگۆڕێت بۆ شۆڕش بەم مانا نوێیە، کە لە سەدەکانی ڕابردوودا نەبووە، کە لەنێوان شۆڕشو یاخیبوونو مانگرتندا جیاوازیی نەکردووە.

شۆڕش، بەمانایەك، جووڵانەوەیەکە ڕێگریی لێناکرێت، ئەم مانا وێناییە ئەدەبییە بە بۆچوونی ئێمە ئاسانکاریی کردووە بۆ فەلەسەفەی سەدەی نۆزدە تاکو بیخاتە نێو چوارچێوەی زەرورەتە مێژووییەکان یاخود یاساییەکانەوە. ئەم کردەیەش بەپلەی باڵا کردەیەکی ئایدیۆلۆجییەو هیچ پەیوەندییەکی بە میتۆدی زانستییەوە نییە.

نمونەی ئەمەش لە ئەوروپا شۆڕشی فەڕەنسییە، ئیدی شۆڕشگێڕانی دواتریش لەسەرجەم شۆڕشەکاندا، لەبەرتیشکی قۆناغو چەمکەکانی شۆڕشی فەرەنسیی ڕێیان تەیکردووەو بیریانکردۆتەوە.

دیاردەیەکی سەرنجڕاکێش لە شۆڕشی فەرەنسییدا دەرکەوتنی جەماوەر/ حەشاماتە، لێرەدا مەبەست لەو هەژارانەیە کە لە مەنزڵگای بێبەشییدا گۆشەگیربوونو لەدەرەوەی قەزا گشتییەکەدا بوون، ئەوانەی کە لە سووچی ڕیسواییو پەراوێزخراویدا سەریان بە یەکدا کردبوو، ئەوانەی جووڵانەوەیەکیان لیٚ دروستبوو کە هەڵوێستێکی چینایەتییان دژبە ئەریستۆکراتیی هەبوو.. تەنانەت تەوژمێکی تەواوی جەماوەریی بە Les Sans Culottes نێونراوە، زۆر کەس لەم سەردەمەشماندا ئەمە لەبیردەکەن کە ئەم ناوە بەواتای: بێدەرپێکان/ (اللامتسرولين) دێت. ئەمانە دیلی پێویستییەکانی جەستەیان بوون کە نەیاندەتوانی دابینی بکەن، ئەوەی هەمیشە فشاری لەسەر دروستدەکردن. ئەمانە کتوپڕ چوونە نێو بوارە گشتییەکەوەو شۆڕشی فەرەنسییان کردە شۆڕشو، شۆڕشیان کردە کۆتاییەکی خۆلێلانەدراو. ئەمانە ئەوانەبوون کە ئامانجی شۆڕشیان کردە بەختەوەریی گەلو لەبنەڕەتدا چەمکی شۆڕشیان بەمانا هاوچەرخەکەی داهێنا. ئەوەش شتێکی نوێبوو لە شۆڕشی فەرەنسیدا، ئەوەی دواتر چەمکەکانی هاوڵاتیبوونی لەسەر بنیاتنرا. ئەوەی بۆ دەستوورگەراو مافپەروەران مایەی مەترسیی ئەوە بوو کە ئەوان پێیانوابوو جووڵانەوەی ڕەشەخەڵك دەگونجێت ببێتە بنەمایەك بۆ بەدترین جۆرەکانی دەسەڵات، ئەگەر بە ڕێبەرایەتیی سیاسەتوانە دیماگۆجەکان، کە بە نێوی گەلەوە قسانیان دەکرد،

بگۆڕێت بۆ ئاژاوەچێتیی. سەدەی بیستەمیش چەندین نمونەی سەبارەت بە واقیعیبوونی ئەم مەترسییانە پێشکەشکردووە.

مارکس پێیوایە شۆڕشی هەژاران لەبنەڕەتدا شۆڕشێکی سیاسییەو لەهەمان کاتیشدا لەپێناو ئازادیدایە، ئەم پەیوەندییەی نێوان نان‌و ئازادیی خوێندنەوەی ئەوی بۆ شۆڕشی فەرەنسیی جیاکردۆتەوە. هەروەها ئەو دیموکراتخواز بووە، هاوشێوەی دیموکراسیخوازو شۆڕشگێڕی فەڕەنسیی لویس ئۆگەست بلانکی Auguste Blamque، کە پێیوایە شۆڕشی فەرەنسیی تەنیا بە بەدیهێنانی ئازادیی بەئامانج نەگەیشتووە، چونکە نەیتوانی کێشەی هەژاریی چارەسەر بکات. ئەو پێیوایە ئازادیی‌و هەژاریی دژبەیەکن. هەرچی لینینشە، پاش شۆڕشی روسیی تەنیا لەسەر ئەو رەهەندەی تێڕوانینی مارکسیزم بۆ ئازادیی پێیداگرت، ئەو پێیوابوو ئازادیی: ئازادبوونە لە هەژاریی، پێیوابوو سەرکەوتن بەسەر کێشەی هەژاریدا پەیوەستە بە پێشکەوتنی تەکنۆلۆجیی (بۆ نمونە کارەبا بۆ دۆخی روسیا). بەمشێوەیە زۆر گرنگیی نەداوە بەو دامەزراوانەی کە لەرووی کۆمەڵایەتییەوە ئازادیی رێکدەخەن، و بە گەشەپێدانی سەپاو لە رێگەی دەوڵەتی ناوەندییەوە کۆتاییهێنا، کە ئازادیی بەتەواوی ژێرپێخست،و گەشەپێدانێکی خێرای بەشێوەیەکی بەرچاو بەدیهێنا، بەڵام لە پرۆسەی رزگاربوون لە هەژاریی لە دوورمەودادا شکستیهێنا.

ئەم گوتەیەی لینین، لەگەڵ گەشەسەندنی شۆڕشی فەڕەنسیی‌و رەفتاری جەماوەرەکەیدا دەهاتەوە، وەختێکیش روونبۆوە کە پەرلەمان ناتوانێت کێشەی هەژاریی چارەسەر بکات، جەماوەری فەرەنسا دژ بە پەڕلەمان بایداوەو گاڵتەیان بەو دەستوورە کرد کە ناتوانێت هەژاریی‌و

پێداویستییەکان چارەسەر بکات، کتومت بەهەمان شێوەی پێشوو کە دژی لویسی شانزەهەم وەستانەوە. ئەمەش جگەلەوەی ئەوانە لە گوتەی سیاسەتوانان‌و پیلانگێڕیی‌و دوڕووییان لە گوتاربێژیدا بێزاربوون. دیسانەوە هەژاران تووڕەبوون‌و بوونەوە بە (شۆڕشگێڕ)، ئەمجارە دژ بە پەرلەمان‌و دەستووره یەك لەدوادوایەکەکان، لەگەڵ ئەوەی خودی دەستوور سوێندی خەڵکی پاریسی دابوو کە "مەیدانی تێنس"ی بەنێوبانگ چۆڵ نەکەن تاکو دەسەڵاتی پاشایی بە شێوەیەکی فەرمیی رەزامەندیی لەسەر دەرنەبڕێت.

هەژاریی‌و نەداریی گەل وادەکات ئازادیی ماناکەی لەدەست بدات، لە خەیاڵدانی هەر کۆڵەرێکی جیددیدا چەندین نمونەی مێژوویی هەیە بە ئاسانی دنەدانی جەماوەر بەرجەستە دەکات دژ بە مافە مەدەنییەکان، بەبەڵگەی ئەوەی خۆشگوزەرانیی دەوڵەمەندان‌و، هەروەها بەرجەستەکردنی گردکردنەوەی هەژاران لەپێناو شوناسی ئەسڵگەرایی دینیی یاخود نەتەوەیی دژ بە دیاردەکانی ئازادیی بێناوەرۆك سەبارەت بە هەژاران. لە ئەزموونی شۆڕشە عەرەبییەکاندا کە لێوانڕێژە لە کودەتا بە مانای شۆڕش، ئەزموونی جەمال عەبدونناسر ئامادەیی هەیە لە ئیحتیواکردنی خواستەکانی دیموکراسیی کە ئەنجومەنی رێبەرایەتیی شۆڕش بڕیاری لێدابوو لە سەروبەندی جیابوونەوەیدا لە ساڵی ١٩٥٣، بە دنەی کرێکاران دژ بە گەڕانەوەی پارتە سیاسییەکان. لێرەدا لایەنێکی تری ئیشکالیەتەکە دەهوروژێت، ئەویش بەوەی هەژاران ئەو دیموکراتیە رەتدەکەنەوە کە دەوڵەمەندان قۆرخی ماڵ ودارایی دەکەن‌و، پتر دەبێتە مایەی دروستبوونی

کەندوکەلێنان لەنێوان دەوڵەمەندان و هەژاراندا،• بەشێکی فراوان لە توێژەکانی گەل ناتوانن ژیانێکی ئاسایی شەرەفمەندانە بۆخۆیان دابینبکەن. هەرحاڵ، ئەمە ئیشکالیەتی پەیوەندیی نێوان دیموکراسیی و گەشەپێدان دەرووژێنێت و، هەروەها پەیوەندیی مافە سیاسییە مەدەنییەکان و مافە کۆمەڵایەتییەکان لەسەر ئاستی تاك دەهوروژێنێت، هەروەها لەسەرئاستی پەیوەندیی نێوان گەلانیش هەروایە. بەڵام هەژموونی گوتاری گەلگەرایی بەگشتیی لە هەلومەرجی کەموکورتی دیموکراسیدا دەپشکوێت، نەوەك لە هەلومەرجی دیموکراتیی دامەزراوەییدا.

"گوتەی گەل گوتەیەکی سەرەکیی بوو لە تێگەیشتنی شۆڕشی فەڕەنسییداو، نێوەرۆکەکەشی ئەوانە بڕیاری لێدەدەن کە ناسۆرو ناڕەحەتییەکانی گەلیان بینیوە بەڵام لەو ناڕەحەتییەدا بەشدارنەبوون"[٢٨]، ئەوانەی کە بیرۆکەی گەلیان گەڵاڵە کردووە ئەوانە

• جیاوازیی دەستپێڕاگەیشتنی پێویستییەکان هەڵاواردن دێنێتە کایەوە. هێندێك لە چین و توێژەکان دەتوانێت دەستی بەهەرشتێکدا رابگات کە حەزی پێدەکات، لەکاتێکدا چین و توێژگەلێکی دیکە لە بێبەشییدا دەژی و تادێت ئەو بێبەشییەشی زێدە دەبێت. بەوەش کۆمەڵێك دێتەئارا کە بەشێکی کەم لە خەڵکەکەی خاوەنی جیاوکەکانن و نەهامەتییەکانیش بەشی زۆرینەی خەڵکەکەن، ئەو هەڵاواردنەش ململانێیەکی سیاسیی دێنێتە کایەوە کە بنەمای سەرەکیی خەباتی سیاسییە، خاوەن جیاوکەکان لە پێناوی پاراستنی جیاوکەکانیان و ستەملێکراوانیش لەپێناو ژیانێکی باشتر تێدەکۆشن، گرتنەدەستی دەسەڵاتیش لەم خەباتەدا تایبەتمەندیی سەرەکیی بۆ خاوەنەکەی فەراهەم دەکات.

[28] حنە ارندت، ص ١٣١.

بوون کە خۆیان بە نوێنەری گەل زانیوە، بەزەیی هاتنەوەیان بەگەلدا وەك گرووپێکی کڵۆڵ لەگەڵ رۆمانسیزمی پەیوەست بە پاکێتی گەل و دادپەروەرییەکەی تێکەڵکردووە. ئەم هەڵوێستەیە کە قۆناغی "یەعقوبیی" لە شۆڕشی فەڕەنسیی جیادەکاتەوە. ئەو "پاکێتییەی گەل"یشە کە رۆمانسیزمی گەلگەرایی (الشعبوي) بە گریمانە دەگرێت، کە دەبوو شوێنی بایەخدانی جیدیی لە جۆرەکانی حکومەت و دامەزراوەکانیدا بگرتایەتەوە، واتە رێکخستنی پیادەکردنی ئازادی سیاسیی و دەسەڵات. ئەم رێکخستنە ئەو خەمەیە کە "گیرۆندییە میانڕۆکان" لە "یەعقوبییە شۆڕشگێڕەکان" جیا دەکاتەوە، کە لە شۆڕشی فەڕەنسیدا ئەوانیان تێکشکاند.

ئیدی وێناکردنی گەل بەمشێوەیە دواتر بوو بە بنەمایە بۆ گۆڕینی قوربانیدانی شۆڕشگێڕان کە تایبەتمەندیی تاکی هاوڵاتی لەبەرامبەر بەرژەوەندی گشتییدا پوچەڵدەکاتەوە، بۆ دیکتاتۆریی بەنێوی گەلەوە، هەروەها پووچەڵکردنەوەی تایبەت لەبەرامبەر گشتدا کە باری نائاسایی دەیسەپێنێت. هەروەها یەکێتی نیشتیمانیی کە دەگونجێت دۆخێکی بەرگرییانەی لە قەوارەی نیشتیمانیی پێکبهێنایە بەرامبەر بە دوژمنکارییەکی دەرەکیی کە رووبەڕووی شۆڕشی فەڕەنسیی بووەوەو بەسەریدا سەرکەوت بەگەڵاڵەکردنی چەمکی نەتەوەی یەکگرتوو لەم چوارچێوەیەدا، و بەبێ بوونی دامەزراوەگەلێکی دیموکراتیی و پرەنسیپگەلێك کە بە نووسینەوەی یاساکاندا رابگات، بگۆڕدرێت بۆ یەکێتییەکی نیشتیمانیی لەبەرامبەر تاکی هاوڵاتی و مافەکانیدا.

یەکێتی نیشتیمانیی لەسەرەتادا مەسەلەیەکی پەیوەستبوو بە بەرەنگاربوونەوەی مەترسییە دەرەکییەکان، پێویستە ئاماژە بەوە

بدەین کە ئەم مەسەلەیە هێندە بایەخی هەبوو، کە لویسی شانزەهەم لە کوژراو سەری پەڕێنرا بەو سیفەتەی کە ناپاك بوو دەستی لەگەڵ دەوڵەتانی ئەوروپادا تیکەڵکردبوو بە ئامانجی داگیرکردنی فەرەنسا دژ بە شۆڕش، نەوەك بەو سیفەتەی ستەمکار بوو، واتە خودی ستەمکاریی فاکتەرێك نەبوو بەدەست شۆڕشی فەرەنسییەوە بۆ سەپاندنی حوکم بەسەریداو لە سێدارەدانی. ئەو تاوانەی کە شایانی لەسێدارەدان بوو خیانەتی پاشابوو بەمامەڵەکردنی لەگەڵ هێزە بیانییەکاندا. هەر خیانەت بوو کە پاشا شارلی یەکەمی پێ تۆمەتبارکرا کاتێك پەرلەمانی ئینگلیزیی بە سەرۆکایەتیی کرۆمویڵ بڕیاری لە سێدارەدانیان بۆ دەرکرد. ئەوەی لێرەدا زۆر گرنگە کە دیموکراتخوازانی عەرەب سوود لەم ئەزموونانە وەربگرن لەپێناو درککردن بە گرنگیی پرسی نیشتیمانیی لە سەروبەندی بنیاتنانی دەوڵەتی نیشتیمانی دیموکراتیکدا. ئەوە بەڵگەنەویستە کە نابێت شۆڕشگێڕان دەست لەگەڵ بێگانەکاندا تێکەڵبکەن. لەوەش پتر تۆمەتی پاشا کە بووە مایەی توندترین سزا بریتیبوو لە هاریکارییکردنی دوژمنانی بیانیی.

سیستەمی ستەمکاریی وەك ئەوەی شۆڕشەکان لێی تێدەگەن، جۆرێکی حکومەتە کە هاوڵاتیان لە فەزا گشتییەکەدا لەپەلوپۆدەخات بۆ ئەوەی هەر لە بوارە تایبەتەکانیاندا بمێننەوە، و داوایان لێدەکات "دەست بەکلاوی خۆیانەوە بگرن". بەم مانایەش شۆڕش دژ بە ستەمکاریی واتە خۆپیاکردنی هاونیشتیمانیانە بە فەزا گشتییەکەداو بەشدارییانە لە کاروبارو دیاریکردنی چارەنوسیاندا. ئیدی پاڵنەرەکانی هاونیشتیمانیان وەك تاك هەرچییەك بێت ئەوا ئەوەی

وادەکات ببێتە شۆڕش بەرژەوەندییە تایبەتییەکانیان نییە. هەربۆیە مافی "نشدان السعادة / بەختەوەرییخوازیی" کە راگەیاندنی سەربەخۆیی ئەمەریکیی وەك مافێك لە مافەکانی مرۆڤ جەختی لەسەر کردۆتەوە، لە دۆخی شۆڕشەکاندا بریتیە لە"(السعادة العامة/بەختەوەریی گشتیی"، گەر گوزارشتەکە دروست بێت. بەوەش تەعبیردەکات لە بەشدارییکردن لە بەدیهێنانی خێری گشتیی کە ئاکامی ئەو شۆڕشانەیە. ئەم بەشدارییکردنە لە پێکهێنانی خێری گشتیدا لە رێگەی بەشدارییکردن لە فەزای گشتیدا بریتییە لە بنەمای فەزیلەت public virtues لە نەریتی شۆڕشە دیموکراتییەکاندا.

گەل لە فەرەنسادا رێکخراو نەبوو یاخود لەشێوەی قەوارەیەکی سیاسیی- کۆمەڵایەتیدا نەبووە پتر مەحکوم بووە بە کۆمەڵە نێوەندە "کلاسیکییە فیۆداڵییەکان"، هەروەها جیاوکە زاڵمانەو بێکۆتاکانیانی رێکخستووە. ئیدی ئەمە قەیرانێك بوو لەسەرەتادا سەرجەم دامەزراوەکانی گرتەوە کە سەرچاوەی هێزیان لە لایەن گەلەوە بوو، ئەوەی ئەو شەرعییەتەی نەبوو کە دەسەڵات دەیبەخشیی. ئەوەی هەڵەیکرد وەختێك بڕوای وابوو کە دەسەڵات/ (هێزو یاسا) لە هەمان سەرچاوەوە هەڵدەقوڵێت. لە راستیدا توانای ئەوەی هەبوو یاساگەلێك دەربکات، بەڵام دەسەڵاتی پێویستی نەبوو بۆ پێکهێنان‌و پشکوتنی. ئەمەش پێویستیی بە کاتێکی زۆر بوو تا (الجمعیة التأسیسیة/ئەنجومەنی دامەزراندن) لە فەرەنسا شێوەی پەرلەمانی وەرگرت‌و لە لایەن گەلەوە شەرعییەتی پێدرا. بەڵام لە ویلایەتە یەکگرتووەکان، دانیشتوانی کۆڵۆنییەکان لە چوارچێوەی دامەزراوەیەکی کارگێڕیی زاتیدا رێکخراوبوون‌و لەپێش سەربەخۆییدا

لە لایەن ئەو دامەزراوانەوە بەڕێوەدەبران، لێرەوە دەگونجا دامەزراوە نوێیەکان شەرعییەت لەو دامەزراوانەی پێشترەوە وەربگرن. لە فەرەنسادا، پاشا خاوەنی سەروەریی بوو. لایەنی هەرە ڕۆشن لە ستەمکارییەکەیدا ئەوەبوو کە نوێنەری "المصلحة العامة/بەرژەوەندی گشتیی" بوو، جگە لەوانە هەموو ئەوانەی دیکە تەنیا بەرژەوەندی تایبەتیی بوون، دواتر سەرجەم ئەو دامەزراوانەی کە لەژێر دەسەڵاتی ئەودا دروست هەبوون دامەزراوەی تایبەتیی بوون، ناتوانرێت بە دامەزراوەی گشتیی ناوبرێن، تەنانەت ئەگەر دامەزراوەگەلێکیش بن لە نمونەی کۆمەڵە پیشەیی و برایەتییەکان (الجمعیات الحرفیة والاخویات) هتد.... لێرەوە گواستنەوەی سەروەریی بۆ "الامة/نەتەوە" واتە پشکوتنی لە "گشتییەکی" نوێدا جیاواز لەو گشتییەی کە لە "تایبەتیی" پاشادا بوو. ئەمەش پرۆسەیەك بوو پێویستیی بە پێکهاتن و پشکوتنبوو، واتە پرۆسەیەك یاخود بزاوتێکی مێژوویی بوو، کە سەرەتای نەبوو، سەرچاوەی شەرعییەت بوو لە پاش داڕمانی سەرچاوەی یەکەم، واتە شەرعییەتی "**الحق الالهي**/ ماف خودایی" بوو، هەروەها سەرچاوەی دووەمی شەرعییەتیش کە دەسەڵاتی پاشابوو. ئەم قەیرانە کە لە خاڵی یەکەمدایە ئەوەبوو کە: کێ شەرعییەت دەدا بەوەی دەستوور بنوسێتەوە؟ کێ شەرعییەت دەدا بە ئەنجومەنی دامەزراندن ؟ کێ شەرعییەت دەدات بەوانەی بانگەشەی هەڵبژاردن و یاسای هەڵبژاردنەکان بکات؟ هەرچی دیموکراتیەتە وەختێك دەست دەکات بە سەرلەنوێ خۆبەرهەم هێناوە ئەوا قەیرانەکە کۆتایی پێدێت بەهۆی بوونی شێوە ڕێکخراوەکانی گوزارشتکردن لەبارەی گەل و ئیرادەی گشتییەوە، چونکە چەند پرنسیپێکی هاوبەش هەیە کە

کۆدەنگیی لەسەر بەهاکان پێکدێنن و واپێویستە یاساکان خزمەتی بکەن، هەروەها پێویستیشە دەستووری لەسەر بنیات بنرێت و بە ئاشکراو بێپەردە گوزارشت لە هەندێکیان بکات و دایانبڕێژێتەوە. تاکو شۆڕشی فەڕەنسی "نەتەوە" شتێکبوو، "گەل" شتێکی دیکە بوو. نەتەوە لەوانە پێکدێت کە ماف سیاسییان هەیەو لە واقیعیشدا جیاوکیان (إمتیاز) هەیە، (ئەریستۆکراتیەت و کلیرۆس) بەڵام گەل ئەو ڕەشەخەڵکە بوو کە مافیان نییە. ئەم دوو چەمکە لە گشتاندنی هاونیشتیمانییبوون و گەل لەنێو نەتەوەدا یەکدەگرنەوە، واتە لە قەوارەیەکی سیاسیدا کە لە دەوڵەتی نیشتیمانییدا گوزارشتی لێدەکات، یاخود لە تامەزرۆیی و هەوڵدانی ڕێکخراو بۆ دامەزراندنی دەوڵەتێکی نیشتیمانیی.

سەبارەت بە دۆخی شۆڕشگێڕیی یاخود شایستەیی بۆ شۆڕش

پێشتر باسمان لە چەمکی شۆڕش کرد، بەڵام ئەوەی کە شایانی پتر تۆژینەوەو وردەکارییە، ئەو حاڵەتانەیە کە دەبنە مایەی هەڵایسانی شۆڕش. کەی گەل بەخۆدەکەوێت و دەجوڵێت؟ ئەگەریش جووڵا ئەو فاکتەرانە کامانەن کە نارەزایەتیی یاخود ڕاپەڕینی جەماوەریی بۆ شۆڕشێك دەگۆڕن کە کۆی سیستەمی سیاسییە بکاتە ئامانج؟ بڕوامانوایە ئەم پرسیارانە نابنە مایەی تیۆرێك بۆ شۆڕش. بڕواشناکەین ئەو هەوڵانەی کە بەگەڕدەخرێن بەئامانجی بنیاتنانی

تیۆرێك بۆ شۆڕش سوودبەخشبن، ئەو نووسینە تیۆرییانەی کە دەربارەی شۆڕش نووسراون زۆرجاران لە شۆڕشێکی مێژوویی یاخود خودی شۆڕشەکانەوە وەردەگیرێن، ئەو ئەنجامگیرییانەی پێیدەگەن بەسەر شۆڕشە دیاریکراوەکاندا دەگشتێنرێن. ئەمانە خوێندنەوەیەکن هەمیشە شایەنی رەخنەو پوچەڵکردنەوەن، یاخود بەشێوەیەکی بەردەوام شایەنی گەشەپێدانە. ئەستەمە ناوی تیۆر لە کۆی ئەو تیۆرانە بنێین کە لە ئاکامی کۆڵینەوە لە شۆڕشە جۆراوجۆرەکان لە مێژوودا کەڵەکەبوون. ئەو فاکتەرە تایبەتانەی کە کاریگەرییان هەیە لەسەر جووڵەی خەڵك‌و راپەڕینیان دژ بە ستەم گۆڕانی بۆ شۆڕشێکی گشتگیر دژ بە سیستەم، زۆرن‌و ئەستەمە تێکڕایان پێکەوە کۆبکرێنەوە، هەروەها ئەستەمە رۆڵی گشت‌و تایبەت تێیدا دیارییبکرێت. بێگومان دەگونجێت شرۆڤەی بونیادی هەر شۆڕشێك بکرێت یاخود ئەنجامگیریی تیۆریی لێوە هەڵبهێنجرێت. ئێمە پێمانوایە ئەم هەوڵە نابێتە مایەی دروستبوونی تیۆرێکی گشتگیر کە بەشێوەیەکی زانستیی دواجار پێشبینی هەڵایسانی شۆڕش بکات، بەڵام بەدووری نازانین ئەم هەوڵە هاریکار بێت لە کەڵەکەبوونی ئەزموونێکی تیۆریی کە توانای ئەگەری پێشبینی هەڵایسانی شۆڕشی لە یەکێك لە وڵاتەکاندا هەبێت. بەڵام تەنیا وەك شیمانەیەکە، ئەمەش بەدەرنییە لەو حاڵەتە زۆرانەی کە شۆڕش تێیاندا روودەدات بێئەوەی هیچ کەسێك چاوەڕوانی بکات.

لینین لە وتارێکیدا بەنێوی (داڕوخانی ئینتەرناسیۆنالی دووەم)[29] دەڵێت:" شۆڕش بێ بوونی حاڵەتی شۆڕشگێڕیی مومکین نییە، بەڵام

[29] Lenin, The Collapse of the Second International, in: Collected Works. Vol. (Moscow: Progress, 1965), p 213.

هەموو حاڵەتێکی شۆڕشگێڕیی نابێتە مایەی شۆڕش." پاشتر لینین لە گۆشەنیگای خۆیەوە رەگەزەکانی حاڵەتی شۆڕشگێڕیی بەشێوەیەکی زۆر گشتیی دیارییدەکات:

١. شۆڕش وەختێك روودەدات کە مەحاڵ دەبێت سیستەمە فەرمانڕەواکان بەبێ گۆڕانکاریی حوکم بکەن، وەختێکیش قەیرانێك دروست دەبێت دەبێتە مایەی ململانێ لەنێو چینە باڵاکاندا (الطبقات العلیا)و هەروەها ململانێکان‌و کەرتبوونەکان (الانشقاقات) بەدیار دەکەون. ئیدی لە پشکوتنی حاڵەتێکی لەمشێوەیەدا تەنیا بەس نییە کە"چینە مەحکومەکان" رازیی نەبن بە شێوازە کۆنەکە بژین، بەڵکو دەبێت "چینە حاکمەکان"یش مەحاڵ بێت بە شێوە کۆنەکە بژین. ئەم پێناسەیەی لینین تاڕادەیەکی زۆر ناساندنێکی بازنەییە، ئەمەش مانای ئەوەیە کە هەڵەگەلێکی لۆژیکیی دەگرێتەخۆ، چونکە بۆئەوەی مەحاڵ بێت چینە حاکمەکان بە "شێوە کۆنەکە" بژین پێویستە "چینە مەحکومەکان"رازی نەبن بە شێوە کۆنەکە بژین. ئاشکرایە ئەوەی لینین مەبەستیەتی لە چینەکاندا لە واقیعدا کۆی چینە ئابوورییەکانە، لەنێویشیاندا ئەو بەشەی کە راستەوخۆ دەسەڵاتدارو سیاسیی نییە. هەروەها ئەو دۆخانەدا کە ئەستەمە حوکم بە رێگە کۆنەکە بکرێت، بریتییە لە جەنگ‌و قەیرانی ئابووریی‌و لەرزە گەورەکان کە لینین لەسەروبەندی شۆڕشی روسیدا باسی لێوەکردووە.

هەروەها بڕوانە زەرورەتی قەیرانی بۆرژوازییەت‌و چینە بلأدەستەکان:

Lenin, Left Wing Communism, (Moscow: progress, 1950), p 69.

٢. وەختێک نەهامەتیی چینە چەوساوەکان لەڕادەبەدەر پەرەدەسێنێت. لەراستیدا ئەم حاڵەتە لە پاش جەنگی جیهانیی یەکەمدا لە روسیا هەبوو ، ئەوەی لینین خستوێتیە نێو چوارچێوەی پێناسەکەیەوە دەربارەی حاڵەتی شۆڕشگێڕیی. ئەوەی زۆرجار لە جەنگو پاش جەنگداو لە حاڵەتەکانی وشکەساڵییو قاتوقڕیدا، یاخود حاڵەتەکانی قەیرانی توندی ئابووریی‌و تەنانەت لەپاش کارەساتە سرووشتییەکانەوە، دێتەئارا.

سەبارەت بە پێکهێنەری دووەم لە پێناسەی حاڵەتی شۆڕشگێڕیدا، ئەزموونی شۆڕشە عەرەبییەکان سەلماندوویانە کە نەهامەتیی تەنیا حاڵەتێکی بابەتیی نییە، بەڵکو هەروەها پەیوەستە بە هۆشیاریی درککردنی نەهامەتییەکە لەرووە سیاسییەکەیەوە، بە گوزارشتێکی وردتر: پەیوەستە بە هۆشیاریی حەقیقەتی ئەو نەهامەتییانەی کە دەرەنجامی ستەمن، نەوەک دۆخێکی سرووشتیی یاخود دەرهاویشتەیەکی کۆمەڵایەتیی. ئیدی دۆخی کۆمەڵایەتیی ئابووریی وەک خۆی دەمێنێتەوە، بەڵکو لە قۆناغێک لە قۆناغەکان باشتر دەبێت، بەڵام ئەگەر ئەو باشبوونە هاوکاتبوو لەگەڵ زیادبوونی هۆشیاریی بەرامبەر بەو دۆخە وەک نەهامەتییێکی دەرەنجامی ستەم یاخود نەبوونی دادپەروەریی‌و ئینساف، ئەوکات نەهامەتییەکان زیاد دەبن بەبێئەوەی بەشێوەیەکی بەرچاو ژیانی هاونیشتیمانیان بەرەو خراپیی بڕوات، هەروەها زۆرجاران لەپاش جەنگەکانەوە بەشێوەیەکی راستەوخۆ دروست دەبن، یاخود لە قەیرانە ئابوورییەکاندا دروست دەبن، وەختێک ئەمە دەڵێین مەبەستمان بەکەمگرتنی ئەو گۆڕانکارییانە نییە کە هاونیشتیمانیان بەرەو راپەڕین هاندەدەن.

٣. وەختێک چالاکیی چینە چەوساوەکان‌و بێزارییان زیاد دەکات‌و لەئەنجامی قەیران‌و هەڵسوکەوتی چینە چەوسێنەرەکانەوە. ئەم خاڵە لەگەڵ فاکتەری خۆیی پەیوەست بە چالاکیی‌و هۆشیارییەوە مامەڵە دەکات.

گومانی تێدانییە کە پێکهێنەری یەکەم بۆ حاڵەتی شۆڕشگێڕیی بەسە بۆ پشکوتنی پێویستیی بۆ چاکسازیی. بەڵام دۆخی شۆڕشگێڕیی کە ببێتە هۆی شۆڕش لانیکەم پێویستی بە کۆبوونەوەی دوو هۆکار لە سێ هۆکارەکە هەیە. پێویستە لێرەدا جەخت لەوە بکەینەوە کە نەهامەتیی‌و تێڕوانینی ئەگەرو پێویستیی گۆڕین ئاخود ئەوەی کە ناوی "**القابلية للثورة**/ شایستەیی بۆ شۆڕش"ی لێدەنێین، مەسەلەیەکە پەیوەندیی بە هۆشیارییەوە هەیە. پێویستیی لەلای هیگڵ وەک دۆخێکی هۆشیاریی بە نوقستانی شتێک پێکدێت. ئەوەی بریتیە لە"**وعي النقص**/هۆشیاریی نوقستانی". "شایستەیی بۆ شۆڕش" لە پێناسەی ئێمەدا ئەو هۆشیارییەیە کە رەوشی نەهامەتییەکە دۆخێکی ستەمکارانەیە، واتە ئەوەی کە پاساوێک بۆ نەهامەتیی نییەو ئەوەی هەیە حاڵەتێکی سروشتیش نییە، لەهەمان کاتدا هۆشیاریی ئەگەری کارکردن لەدژی ئەو نەهامەتییە دەگرێتەخۆ.

بێگومان بەگەڕانەوە بۆ لینین وەک تیۆرسینێکی شۆڕشگێڕ، سوودبەخشە لە ناساندنی دۆخی شۆڕشگێڕییدا ئاماژە بەوە بکەین-ئەگەر چەمکەکانی لینین بەکاربهێنین- کە دۆخی شۆڕشگێڕیی بەتەنیا لە دۆخی چینی کرێکارەوە ناپشکوێت، بەڵکو پێویستە چینی دەسەڵاتدار بچێتە نێو حاڵەتی قەیرانەوە

(البرجوازية في منظور عصره)... ئەم قەیرانە لە دیدگای ئەم سەردەمەوە جیابوونەوەیەکی پراکتیکییە لە تێڕوانینی چینی دەسەڵاتداردا کە وادەکات هەڵسوکەتی جیاواز لە سەروبەندی هەڵایسانی شۆڕشدا بکات. پێویستە بڵێین کە شۆڕشی ئۆکتۆبەری ساڵی ١٩١٧ کە بووە مایەی بەدەستەوەگرتنی دەسەڵات لەلایەن بەلشەفیەکانەوە لەرێگەی هێزەوە، پەیوەستبوو بە شۆڕشی مارسی ١٩١٧ەوە، ئەم شۆڕشە بووە دەسپێکی شۆڕشی ئۆکتۆبەر. لەپاش شۆڕشی مارس (لە رۆژمێری روسیداو شۆڕشی نیسان لە رۆژمێری زایینیی گریگۆریی هەروەها شۆڕشی ئۆکتۆبەر شۆڕشی نۆڤەمبەرە) دوالیزمەی دەسەڵاتێك دروستبوو لەنێوان ئەو حکومەتەی کە لینین نێوی نابوو بۆرژوازییەت واتە حکومەتی کیرنسکیی، لە لایەك‌و لەنێوان شووراکان واتە ئەنجومەنەکان (مەبەست لێی ئەنجومەنە کرێکاریی‌و سەربازییەکانە) لەلایەکی ترەوە. لەبەرامبەر ئەم دوالیزمەدا پێویستبوو لەسەر شووراکان گرفتی شۆڕش بە هێز یەکلایی بکەنەوە، تاکو دەسەڵات بەتەواویی بگۆڕدرێت بۆ "دەسەڵاتی شووراکان". لێرەوە دروشمی لینین بریتیبوو لە "هەموو دەسەڵاتەکان بۆ شووراکانە". لە راستیدا دروشمی "هەموو دەسەڵاتەکان بۆ شووراکانە" دروشمێکی چەواشەکارانە بوو، دروشمی راستینە ئەمەبوو "هەموو دەسەڵاتەکان بۆ بەلشەفیەکانە"، ئەو دروشمەی سەرێ تەنیا پەردەیەکبوو بۆ شاردنەوەی ئەم دروشمە راستینەیە، ئەو شوورایانە حیزبیی نەبوون، شۆڕشی ئۆکتۆبەر بەنێوی ئەنجومەنەکانەوە دەسەڵاتی لەبەرژەوەندیی بەلشەفیەکان

یەکلاکردەوە، پاشتر بەلشەفیەکان هەستان بە پاکتاوکردنی هەر جووڵانەوەیەکی سەربەخۆی ئەو شوورایانە کە لە دەرێی حیزب بوون‌و بەهێز تەفروتونایان کردن.

نازانین ئەگەر شۆڕشی مارس لەبری شۆڕش، چاکسازیی (إصلاح) لە سیستەمی فەرمانڕەوایەتیدا بکردایە، لەرووی مێژووییەوە چی روویدەدا؟ رەنگە سیستەمێکی دیموکراتیی، یاخود نیوە دیموکراتیی، دابمەزرایە. هەرچی شۆڕشی بەلشەفییە کە بەهێز دوالیزمەی دەسەڵاتی یەکلاکردەوە سیستەمێکی دیکتاتۆریی تۆتالیتاریی دامەزراند. بەگەڕانەوە بۆ تیۆری دۆخی شۆڕشگێڕیی دەکرێت حکومەتی کیرنسکیی گوزارشت بێت لە کەرتبوون لە نێوخۆی چینی فەرمانڕەوای بۆرژوازدا، لەنێوان هاوپەیمانیی لەگەڵ سیستەمی پاشایەتیی‌و یاخیبوون لێی.

هەرچی دۆخی "شۆڕشە عەرەبییەکان"ی ئێستایە، دەکرێت بڵێین بەشێوەیەکی ئاشکراو بەرچاو بەهۆی پەرەسەندنەکانی شۆڕشەوە کەرتبوون لەنێوخۆی چینی فەرمانڕەوای میسردا روویدا، بە تێگەیشتنی بەرفراوان بۆ ئەم چینە، ئەوەش سەبارەت بە مەسەلەی میراتگریی دەسەڵات لە کۆمارییداو، هەروەها لەمەڕ بژارە دەرەکییەکانی وڵات. بێگومان چوونی گرووپە حیزبیی‌و سیاسییەکان بۆ بواری سەرمایەگوزاریی، بووە مایەی پشکوتنی ململانێ لەنێوخۆی چینی ئابووریی فەڕمانڕەوادا لەرووی قۆرخکارییەوە، هەروەها بەوەی گرووپێك بەهۆی نزیکایەتییەوە لە بنەماڵەی فەرمانڕەواوە لەسەروو گرووپەکانی ترەوە دابنرێت. سوپاش هەڵوێستێکی نەرێیی ئاشکرای بەرامبەر بە بیرۆکەی میراتگریی‌و دەسەڵاتی بەربڵاوی سەرمایەداران

گرتەبەر (ئەمەش ئەوە ڕەتناکاتەوە کە سوپا لەمیسردا زۆرترین قازانجی بینی لە گەندەڵی، بەتایبەت لەپاش بەرفراوانبوونی کەرتی ئابووریی سەربازیی). تاکو پێش شۆڕش گرەوەی نەیارانی مەسەلەی میراتگریی پۆستی سەرۆکایەتیی کۆمار بۆ کوڕی سەرۆك، ئەوەبوو کە سوپا بەمە ڕازی نابێت، ئەمەش وایکرد ئەو گرووپانە بەشێوەی جیاواز جیاواز لەو پەراوێزە کەمەی ئازادیی ڕۆژنامەگەریدا، لەدەوڵەتانێکی وەکو میسرو تونس‌و مەغریب‌و ئەردەندا گوزارشت لەخۆیان بکەن، بەڵام گوزارشتی هەرە مەزن‌و ئایندەیی لە سەرکردایەتی سوپادا دەرکەوت وەختێك لە ساتی تەنگانەدا لە فەرمانەکانی سەرکردایەتی سیاسیی یاخیبوون‌و ڕەتیانکردەوە فیشەك بە خۆپیشاندەرانەوە بنێن‌و پاشتر لایەنگیرییان لە شۆڕش کرد.

لە دۆخی شۆڕشە عەرەبییەکاندا ئەوە چەسپا کە قورسە جڵەوی دەسەڵات بگریتە دەست بەبێ کەرتبوونی چینی فەرمانڕەواو، لایەنگیریی سوپا یان لانیکەم بەشێکیان بۆ شۆڕشگێڕان. ئەگەر ئەمە روونەدات دەسەڵات وەك قەڵایەکی پۆڵایینی چەکدار دەمێنێتەوەو نابەزێنرێت، گەرچیی هێندێك لە فەرمانبەران‌و بەرپرسەکانی بەجێی بهێڵن، دواجار ئەمە دەبێتە هۆی گۆڕینی شۆڕش بەرەو جووڵانەوەیەکی چەکداریی‌و هانابردن بۆ دەستێوەردانی دەرەکیی وەك لە لیبیادا روویداو بینیمان.

لێرەدا ئەگەرەکان لەم نێوانەدایە:

١. یان ئەوەتا شۆڕش دەبێتە مایەی کەرتکردنی چینی فەرمانڕەواو بەزاندنی ڕژێمەکە، یانیش شکست دەهێنێت‌و چاکسازیی دەست پێدەکات‌و، ئەمەش بەشێوەیەکی تایبەت لەو دەوڵەتانەدا

دروستە کە دامەزراوەیین، لەنێویشیاندا سوپا خاوەنی جڵەوی خۆیەتی‌و ڕەتیدەکاتەوە ببێت بە پۆلیسی ستەمکاریی، ئەمەش بەگشتیی لەو دەوڵەتانە روودەدات کە تێیدا دەتوانرێت جیاوازیی لەنێوان لایەنگیریی بۆ دەوڵەت‌و لایەنگیریی بۆ ڕژێم بکرێت.

٢. چوونە نێو سازشکارییەکی دوورمەودا، کە ببێتە مایەی چاکسازیی پلەبەپلە بە فشاری بەردەوامی شۆڕشی شەقام.

٣. هانابردن بۆ دەستێوەردانی دەرەکیی، ئەم هانابردنە لێوانڕێژە لە خەتەرناکیی گەورە لەسەر ئایندەی وڵات‌و سەرەوەریی‌و یەکێتی گەلەکەی.

دۆخی شۆڕشگێڕیی لە دەوڵەتانی عەرەبیدا بووە مایەی هەڵایسانی شۆڕشگەلێك، بەتایبەت لە میسرو تونسدا. شۆڕشێکی جەماوەریی ڕاستیینە هەڵایسا، بەڵام هیچ هێزێکی سیاسیی ڕێکخراو شۆڕشەکەی بەکارنەهێنا تاکو بەهێز جڵەوی دەسەڵات بگرێتەدەست، بەڵکو ڕاپەڕین هەڵایساو وەرچەرخا بۆ شۆڕشی جەماوەریی دژ بە ڕژێمەکان، داوای رووخاندنی ئەو ڕژێمانەیان دەکرد بێئەوەی هیچ هێزێکی سیاسیی ڕێکخراو بخرێتە جێگەکەی، سوپاش لە پرۆسەی سەرکوتکردنی ڕاپەڕینە جەماوەرییەکان یاخیبوو، ڕژێمەکانی میسرو تونسیش ئاڵای سپییان بەرزکردەوەو لەدوای قوربانییدان بەهێندێك لە سیمبولەکانیان، تەسلیمبوون، لە گرنگترینیان سەری ڕژێمەکە بوون. پاشتر شۆڕش ریفۆرمی سیاسیی لە ڕژێمەکاندا بەدوی خۆیدا هێنا، کە هاوکات بوو لەگەڵ فشاری جەماوەر لە شەقامدا تاکو ڕێڕەوی گۆڕانی دیموکراتی بگرێتەبەر.

شۆڕشە عەرەبییەکان مۆدیلێکی نوێیان پێشکەشکرد کە هێشتا تەواو پێنەگەیشتووە. کە تەنانەت بەشێوەیەکی ڕێژەیی ئەو کۆڵینەوانەش پوچەڵدەکاتەوە کە بەمدواییە لە خودی میسردا نووسراوە لەبارەی دیاریکردنی تایبەتمەندییەکانی ئەو هەلومەرجانەی کە دەبنە هەڵایسانی شۆڕش، بەبێ ئەو مەرجە گشتییەو بەڵگەنەویستانەی کە لەو هەوڵە تیۆرییانەدان، وەك "بوونی ناکۆکیی کۆمەڵایەتیی– سیاسیی لەنێوان حاکمو مەحکومدا"، "دەستەوسانیی دەسەڵات لەچارەسەرکردنی ئەو ناکۆکییانە"، "گۆڕانخوازیی هاونیشتیمانیان". پێوەرەکانی وەك "بوونی کۆمەڵەیەکی نهێنیی یاخود ئاشکرا"، پارتێك یاخود بەرەیەك کە هەوڵبدات بۆ بەرژەوەندیی خۆی چارەسەری ناکۆکییەکان بکات، بەشێوەیەك لەگەڵ بەرژەوەندیی هێزە بەشداربووەکاندا بێتەوە..." هەڵبژاردنی ساتو هەلومەرجی گونجاو بەئامانجی دەستگرتن بەسەر دەسەڵاتدا"[30]، ئەمانە پێوەرگەلێکن شۆڕشە عەرەبییەکان ڕەتیدەکەنەوە، شۆڕش بەهۆی هیچ پارتێکی سیاسیی ڕێکخراوەوە ڕووینەدا کە هەوڵی بەدەستخستنی دەسەڵات بداتو، بەدووی کاتی گونجاودا بگەڕێت. هەروەها ڕۆژی هەڵایسانی شۆڕش کە پاشتر دەرکەوت "کاتێکی گونجاو" بوو بۆ شۆڕش، لەبنەڕەتدا بانگەشەکردن نەبوو بۆ شۆڕش، بەڵکو ڕۆژی تووڕەیی بوو لە میسردا. هەرچی لە تونسە، ڕاپەڕین لە سیدی بۆزید

[30] عاصم دسوقي واخرون، **الثورة والتغيير في الوطن العربي عبر العصور**: أعمال ندوة الجمعية المصرية للدراسات التأريخية، (القاهرة، مركز البحوث والدراسات الاجتماعية في كلية الاداب – جامعة القاهرة، ٢٠٠٥)، ص ١٦–١٧.

هەڵایساو خۆپێشاندان سەریهەڵدا، پاشتر وردە وردە بۆ شۆڕشێکی توند وەرچەرخا. ئەمەش ئەوە ڕەتناکاتەوە کە شۆڕشە عەرەبییەکان ڕێگەی خۆشکردووەو ڕێگەش خۆشدەکات تاکو پارتە سیاسییە ڕێکخراوەکان بۆ وەرگرتنی دەسەڵات کێبڕکێبکەن.

تەنانەت ئەگەر شتگەلە بەڵگەنەویستەکانیش وەربگرین، دەبینین بەس نییە بۆ بەرپابوونی شۆڕش، کێشەکە بوونی ناکۆکیی نییە لەنێوان حاکمو مەحکومدا، چونکە ناکۆکیی هەمیشە لەم جۆرە سیستەمانەدا بوونی هەیە، پرسیارەکە ئەمەیە چۆن ناکۆکیی دەگاتە ئاستێك کە پاشتر ناتوانرێت لە چوارچێوەی سیستەمی ڕۆژگاردا چارەسەربکرێت؟ هەروەها چۆن هاونیشتیمانان درك بەمە دەکەن؟ هەموو ئەمانە گرفتی تیۆریی نین تا هاوکێشەیەکی تیۆریی بۆ دابتاشرێتو چارەسەر بکرێت، بەئەندازەی ئەوەی واقیعێکی مێژووییە لە شوێنێکەوە بۆ شوێنێکی تر دەگۆڕێت.

واخۆشە لێرەدا سەرنج بۆ ئەوە ڕابکێشین کە نەك هەر خەڵك، بەڵکو ڕۆشنبیرانیش بە ڕەگەزی فەرهەنگی دەدەن. لە قۆناغەکانی (الجمود/چەقبەستووییدا) کە زۆرجاران لایەنگرانی گۆڕانکاریی بەرەو بێئومێدیی دەبات، تا ئەو ئاستەی هێندێك لە کۆڵەرە تورەو بێزارەکان فەرهەنگی گەل بە ملشۆڕییو ناشۆڕشگێڕیی تۆمەتباردەکەن، نموونەش لەمێژوودا بۆخۆیان دەدۆزنەوە بۆ پشتڕاستکردنەوەی بیرۆکەکانیان سەبارەت بە گەلێکی سستو هەوسارکراوو ملشۆڕ،کە شان بۆ دەستڕۆیشتوانو سوڵتانەکان دادەداتو کاسەلێسە، ئەو گەلەی بەدرێژایی مێژووەکەی دەستەمۆی ستەمەو ڕازییە بە سەرشۆڕییو سوکایەتیپێکردن. وەختێکیش شۆڕش هەڵدەگیرسێت هەر ئەوانە باس

له سيفەتەكانى ياخيبوون‌و ناڕازيببون‌و ليهاتوويى دەكەن وەك تايبەتمەنديى ئەو گەلە "بەدرێژايى مێژووەكەی"•. كتوپڕ شۆڕشگێڕان‌و كۆڵەران نموونە لە مێژووی ئەم گەلە دەهێننەوە كە گەواهی شكۆمەندييە نيشتيمانييە هاوچەرخەكە دەكات.

• ئەم حاڵەتە دژبەرە لەلای فايەق بێكەسی شاعيری كورديش بەديدەكرێت، ئەوەی زۆرجار جێگەی پرسيارو سەرسوڕمانی خوێنەرانی بووە، ناوبراو لەكاتێكدا لە شيعرێكيدا دەڵێت: كورد ئەبەد ناگاتە مەقسەد نۆكەری بێگانەيە

دوودڵن پيسن لەگەڵ يەك بۆيە وا بێ لانەيە..
بۆ قسەی زل بێ قسورن باسی كوردييەت ئەكەن
كوردييەت لايان بەتەنيا جەفتەو جامانەيە...
ميللەتی بێ عيلم‌و ئەخلاق چۆن بە ئيستيقلال دەگات
داخەكەم وردو درشتی شێت‌و شەيدای عانەيە

دواتر دێتەوەو هەر لە باسكردنی هەمان گەلدا دەڵێت:

قەومی كورد ئيسپاتی كرد بۆ عالەمی سەر رووی زەمين
ميلەتێكی قارەمانن هەر دەبێت سەربەست بژين
ميلەتێ لاوی لەرێگەی سەربەخۆيی نيشتيمان
بێتە بەر سێدارە بێ خەم دەم بەخەندەو پێكەنين...
قەومی وا نامرێ دەژی با دوژمنی هەر شەق بەرێت
خاوەنی رۆڵەی نەبەردە خاوەنی عەزمی مەتين..

شۆڕش وەك جووڵانەوەيەك كە شايستەی بڵاوبوونەوە بێت

لەپاش شۆڕشی فەڕەنسيی كە ڕاچەنينی پاشايەتيی -ئەگەر دەستەواژەكە ڕاست بێت- بەدوای خۆيدا هێنا، دووبارە شەپۆلی ياخيبوونەكان سەرجەم ئەوروپای گرتەوە، بەتايبەت لەپاش سەردەمی ناپليۆنيی‌و داكشانی داگيركارييەكانی، كە لەهەمانكاتدا بيروبۆچوونەكانی شۆڕشيشی بڵاودەكردەوە، ڕەنگە قۆناغی نێوان ساڵانی ١٨٣٠ بۆ ١٨٤٨ زۆر لەهەلومەرجە عەرەبييەكەی ئێستا بچێت لەرووی بڵاوبوونەوەی بيری شۆڕش‌و سووربوونی حكومەتەكان لەسەر گرتنەبەری هەنگاوی پێشوەخت بەئامانجی پێشگيرييكردن‌و لەباربردنی ئەو شۆڕشانە، هەروەها لەرووی گۆڕانی شۆڕش‌و بڵاوبوونەوەی بيرۆكەی ديموكراسيی لە چوارچێوەی دەوڵەتی نيشتيمانيی بەرەو گۆڕانێك كە هەڵكشان‌و داكشان‌و قەيرانگەلێك لەخۆدەگرێت. لەزۆر لە دۆخە ئەوروپيەكەی سەدەی نۆزدەدا، دەستووری ديموكراسيی لە دەوڵەتێكدا بەديی دەهات كە شۆڕش تێيدا شكستی هێنابوو، واتە پاش شكستهێنانی لە سەرنخونكردنەوەی سيستەمەكەدا.

ئەريك هۆبزباوم، دەربارەی ئەو قۆناغە دەڵێت:" كەمجاران دەستەوسانی حكومەتەكان لە ڕەوتی مێژوودا دەردەكەوێت بەهەمان شێوەی ئەوەی لە نەوەی پاش ساڵی ١٨١٠دا، دەركەوت. لەڕاستيدا، ئامانجی باڵای سەرجەم دەوڵەتان كە بيست ساڵی بەسەر شكستپێهێنانی شۆڕشەكە تێپەڕاندبوو، ئەوەبوو كە ڕێگريی لە

هەڵگیرسانی شۆڕشێکی دیکەی هاوشێوەی شۆڕشی فەرەنسیی بگرێت، یاخود ڕێگەبگرێت لەوەی شۆڕشێکی دیکەی لەو خراپتر رووبدات، واتە هەڵایسانی شۆڕشێکی ئەوروپیی گشتیی لەسەر هەمان شێوەی شۆڕشی فەڕەنسیی. ئەمەش بۆ بەریتانییەکان راستدەکەوێتەوە کە هاوسۆزنەبوون لەگەڵ سیستەمە کۆنخوازە رەهاکان کە دەسەڵاتیان لەسەرجەم بەشەکانی ئەوروپادا گێڕایەوە، ئەوان درکیان بەوەکرد کە پێویستە لەسەریان نەبنە قۆرت لەبەردەم رێگەی چاکسازیی و خۆیانی لێ لانەدەن. بەڵام لەهەمان کاتدا دەترسان لە فراوانبوونی فەرەنساگەرایی و پتر لە ترسیان بەرامبەر بە هەر گۆڕانکارییەکی کتوپڕی نێودەوڵەتیی تر هەبوو. وێڕای ئەمەش، هەرگیز لەمێژووی ئەوروپیدا رووینەداوە یاخود بەدەگمەن شتی وا لە شوێنی دیکەش روویداوە، کە تا ئەم سنوورە شۆڕشگەرایی بوویێتە پەتایەکی بەربڵاو خۆبەخۆی خۆی یاخود لەرێگەی پاگەندەی رێکخراوەوە گوازرابێتەوە"[31].

شۆڕشی فەرەنسیی، تەنیا چەمکی دەوڵەتی نیشتیمانیی لەرووی بوونی سنووری سیاسیی ئاشکراو زەویی دیاریکراوەوە نەچەسپاند کە تاکە سیستمێکی کارگێڕیی و یاسایی بەڕێوەیبەرێت، بەڵکو کردیە گریمانەیەك کە دەوڵەت بەرجەستەی نەتەوەیەك بکات کە بریتییە لە تاکە گروپێکی زمانەوانیی. ئەمە دۆخی فەرەنسایە لەپاش شۆڕشی فەرەنسیی و لەژێر سایەی ناپلیۆندا. دەشێت لێرەدا سوودبەخشبێت ئاماژە بەوە بدەین کە، خودی فەرەنسا بەئامانجی دامەزراندنی یەکێتی

[31] ایریك هوبسباوم، لا ۲۲۰.

زمانەوانیی و سیاسیی نەتەوەی فەڕەنسیی، دیالێکتەکان و پەیوەستە ئیتنییەکانی بە ئاگرو ئاسن لەنێوبرد، کەچی سەبارەت بە مافی کەمینەکان، ئامۆژگاریی گەلانی رۆژهەڵات دەکات و هەوڵدەدات بە ماڵ و دارایی و پسپۆڕو دامەزراوەکان، رۆشنبیرییە خۆجێیی و کەمینە ئاینییەکان بە نەتەوەیی بکات.

شۆڕشی فەرەنسیی بە چەسپاندنی دەوڵەتە نیشتیمانییەکانەوە نەوەستا، بەڵکو چەندین دەوڵەت و ئیمپراتۆریی لە قۆناغی نێوان سەرەتا و ناوەندی سەدەی نۆزدەیەدا لەنێوچوون، ئیمپراتۆریەتی رۆمانی پیرۆز لەنێوچوو، دیسانەوە کۆمارەکانی (جنوا- البندقية)، لە کۆتایی سەدەی هەژدەدا لەنێوچوون، هەروەها ژمارەی شارو دەوڵەتە ئازادەکانی ئەڵەمانیا کەمبوونەوە. هەروەها نەمسا رێبەرایەتیی هاوپەیمانی ئەوروپای کۆنەپەرستی کرد دژ بە ناپلیۆن لەپاش شکستەکەی ساڵی ۱۸۱۵. ئەو نەمسایەی هەر لە ساڵی ۱۸۲۰ەوە بەرەوسەر، خاوەنی بانگەشەی خامۆشکردنی سەرجەم جووڵانەوەو شۆڕشەکان بوو بەشێوەیەکی دەستبەجێ و بەقازانجی سیستەمە کۆنەکە. ئەم هەڵوێستە لە هەمان هەڵوێستی شانشینی عەرەبیی سعودیی دەچێت کەپاش شۆڕشەکانی میسرو تونس نواندی.

بەدەگمەن دەستەوسانی حکومەت و رژێمەکان لە جڵەوکردنی رەوتی مێژوودا دەرکەوتووە وەك ئەوەی لە پاش ساڵی ۱۸۱۵دا روویدا، ئامانجی سەرجەم ئەو حکومەتانەی کە هەر ساڵی ۱۷۸۹ تاکو ساڵی ۱۸۱۵ دژی شۆڕشی فەڕەنسیی جەنگابوون، ئەوەبوو کە بەربگرن لە پشکوتنی هەر شۆڕشێکی تری هاوشێوەی شۆڕشی فەڕەنسیی. بەڵام شۆڕش بە چەند شەپۆلێك هەڵگیرسا: شەپۆلی یەکەم لەنێوان ساڵانی

١٨٢٠-١٨٢٤ لە ئیسپانیاو ناپۆلیی‌و یۆنان، کە تەنیا لە یۆنان سەرکەوتنی بەدەستهێنا. پاشتر شۆڕگەلێکی هاوشێوە لە ئەمەریکای لاتیندا هەڵایساو، بەڕازیل لە ساڵی ١٨٢٢دا، لە پورتوگال جیابوونەوە. ئیدی زۆرینەی دەوڵەتانی ئەمەریکای باشوور لە چنگی ئیسپانیا رزگاریان بوو، چەندین نێویش بەدەرکەوتن لەوانە سیمۆن بۆلیڤارو سان مارتن‌و هتد...

پاشتر شەپۆلی دووەم لەساڵی ١٨٣٠دا، سەریهەڵدا، پاشتر شەپۆلە مەزنەکەی شۆڕشگێڕیی لەساڵی ١٨٤٨ هات کە بە (ربیع الشعوب/بەهاری گەلان) ناونرا، ئەم نێوە لە رۆژهەڵاتی ئەورووپاو جیهانی عەرەبیی‌و چەندین شوێنی تری جیهان لە سەردەمی شۆڕشە دیموکراتییەکاندا بەکارهێنرا. بەهۆی شۆڕشی فەرەنسییەوە فرە ئاسانە سەرجەمیان بە "شۆڕش" نێوببرێت، جا ئەگەر سەرکەوتنیان بەدەستهێنابێت یاخود نا، ئەو شۆڕشانەی زۆرجار بەرنامە بۆ داڕێژراو بوون، بەو واتایەی لە راپەڕینەوە بگۆڕێن بۆ شۆڕش، ئەویش ئەو قۆناغەیە کە هاوشێوەی شۆڕشی فەرەنسیی‌و بەئامانجی بەرگرتن لە پلاندانان بۆ شۆڕش، گەشەسەندنی هەواڵگریی نێوخۆیی‌و کاری هەواڵگریی پۆلیسیی بەخۆوەبینیی.

بڵاوبوونەوەی چەمکی "شۆڕش" لەو قۆناغەداو نێونانی هەر راپەڕینێکی جەماوەریی بە شۆڕش، بەهەمان شێوەی جووڵانەوەی ناڕەزایەتیی عەرەبیی بوو کە لە پاش شۆڕشی تونسیی‌و میسرییەوە نێوی شۆڕشیان لێنرا. هێندێك لەوانە بەڕاستی بوونە شۆڕش، بەڵام بەدڵنیاییەوە بەوهۆیەوە نەبوو کە ناوی شۆڕشیان لێنرابوو.

لەو قۆناغەدا لە بەریتانیا جووڵانەوەی "چارتییەکان/پەیماننامەی گەل" دامەزرا: ئەو پەیماننامەیەی کە شەش خاڵی لەخۆدەگرت:

١. ماف دەنگدانی گشتیی بۆ پێگەشتبووان.
٢. دەنگدان لەرێگەی سندوقەکانی دەنگدانەوە.
٣. مەڵبەندە یەکسانەکانی هەڵبژاردن.
٤. پێدانی مووچە بە ئەندامانی پارلەمان .
٥. ساڵانە پارلەمان هەڵبژێردرێت .
٦. رەتکردنەوەی پێشخستنی کاندیدەکان بەهۆی موڵك‌و داراییانەوە[32].

ئیدی ئەم جووڵانەوە گرنگە بەریتانییە، نەریتی سیاسیی دیموکراتیی رادیکاڵیی یاقوبیی تەواوکرد، هەروەها ئەمەریکیش کە تۆماس پین Thomas paine جێرمی بێنسام Jereme Bentham نوێنەرایەتییان دەکرد، لەگەڵ هەموو ئەوانەی کە داوای گشتگیریی ماف هەڵبژاردن‌و جیاکردنەوەی پارلەمانی جێبەجێکارییان لە چینە دەوڵەمەندەکان دەکرد. ئەمەش ئەو قۆناغەیە کە گرووپێکی دیکەی تیچدا هاتەئارا کە دەتوانین بە "شۆڕشگێڕیی" ناویانبەرین، ئەوانەی پێیانوابوو ئەرکیان رێکخستنی شۆڕشی سیاسییە لەسەر شێوەی (أخویات/برایەتییەکان)و کۆمەڵە نهێنیی‌و پارتی سیاسییەکان کە کاربکەن بۆ بڵاوکردنەوەی بیرۆکەی شۆڕش دژ بە سیستەمە کۆنەکان لەسەرجەم ئەورووپادا. لەو قۆناغەدا ژمارەیەکی بەرچاو لە کۆمەڵەی نهێنیی دروستبوون کە لە مێژوودا بێوێنەیە.

[32] ایریك هوبسباوم، لا ٢٢٧.

وەختێك نەتەوەگەرایی بە دیموکراسیی تێکەڵبوو، لە یەك کاتدا بووە رەوتێکی نیشتیمانیی و نێونەتەوەیی، چەندە مەسەلەیەکی وا لەو دەمەدا ناکۆك دەردەکەوت. ئیدی شۆڕشگێڕان لە ئەوروپاو لەسەدەی نۆزدەیەمدا کێشەی گەلانیان بە یەك کێشە دەزانیی. بۆیەشە زۆر لەو شۆڕشگێڕانە ئەم وڵاتەو ئەو وڵاتیان دەکردو لەپێناو دیموکراسیی و سەربەخۆیی نیشتیمانیی پێکەوە تێدەکۆشان. مازینیی Guiseppe Mazzini (١٨٠٥–١٨٧٢) بەشداریکرد لە دامەزراندنی چەندین کۆمەڵەدا لەوانە ئیتاڵیای لاو، ئەڵەمانیای لاو، پۆڵەندای لاو، ئەو هەوڵیدەدا سەرجەمی ئەو کۆمەڵانە لە کۆمەڵەی ئەوروپای لاودا پێکەوە گرێبدات. بڕوای وابوو هەموو گەلێك خاوەن پەیامێکی تایبەتە، ئەویش بەشدارییەتی لە بەدیهێنانی پەیامی گشتیی مرۆڤایەتیی، نەتەوایەتیش جگە لە پەیامی تایبەتی گەل نەبێت لە چوراچێوەی پەیامی گشتیی مرۆڤایەتییدا، هیچی تر نییە.

بەڵام شۆڕش بڵاونابێتەوە تەنیا لەبەر ئەوەی کە هەلومەرجی وڵاتێك هاوشێوەیە لەگەڵ ئەو دەرهاویشتانەی کە بۆتە مایەی هەڵایسانی شۆڕش لە وڵاتێکدا کە دەکرێت بڵێین نموونەکەی هەناردەکات. ئیدی تەینا بە سەرکەوتنی شۆڕش و بڵاوبوونەوەی کاریگەرییەکانیی و ئەو وێنەیەی پێشانیدەدات سەبارەت بە تواناکانی گۆڕانکاریی بەهۆی ئیرادەی گەلەوەو توانای جووڵانەوەی گەلان، ئەو گەلانەی کە هەست بە ستەم دەکەن و، جاڕسبوون لە چەقبەستوویی، یاخود هێندێك لە بەشەکانی ئەو گەلانە لەو حاڵەتەدان، ئەوانە ئیلهام لە نموونەکە وەردەگرن و دەست بە جووڵە دەکەن. ئەوان بەشێوەیەکی زاستیی لە بابەتەکە ناکۆڵنەوە، پێشوەختیش بەراوردکاریی ناکەن، بۆیە شۆڕش

لەدەرەنجامی پێویستیی و گۆڕانکارییەکان لە ویژاندا بەرپادەبێت. زۆرجار شۆڕش لە وڵاتانێکدا بڵاودەبێتەوە کە لە بنەڕەتدا بەپێی هەر تیۆرێکی خۆیی یاخود کەڵکەبوونی مەعریفەی خۆیی ئامادەنییە بۆ شۆڕش، ئەگەر جۆرێك لە بەراوردی وێنایی ئەنجامبدەین، دەڵێین بزوێنەری بوخاریی کە جیمس وات لە ساڵی ١٨٨٧دا، دایهێناوە، پاشتر ستیڤنسۆن لە شەمەندەفەردا جێبەجێیکرد، بەشێك لەو زانستی فیزیایەی دەویست کە لەو ساتەدا باوبوو، ئەوەی پێشتر فەرەنسییەکان لە بیستەکانی سەدەی نۆزدەدا پێی گەیشتبوون. بەڵام پێویستییەکانی بەریتانیا لە دەرهێنانی خەڵوزدا لە کانەکاندا، بووە هۆی پەرەپێدانی بەکارهێنانە پیشەسازییەکانیی و، داهێنانی بزوێنەری بوخاریی. لێرەدا سەرکەوتن لەسەر دەستی میکانیکییەکی لێهاتوودا بەدیهاتووە نەوەك لەسەر دەستی فیزیاییەکدا. بەڵام لێرەدا لانیکەم سەرکەوتن بەدەستهاتووەو نازانین داخۆ چەند هەوڵی لەمشێوەیە لە وڵاتانی تردا پێش ئەوەی سەربکەوێت شکستی خواردووە.

لەوانەیە دەرفەتێك بۆ تیۆریزەکردن هەبێت کە، شۆڕشە سیاسییەکان لە دەوڵەتانێکدا سەرهەڵنادەن کە پێش هەر شوێنێکی تر بەرەو شۆڕشێکی فیکریی و تیۆری گەیشتن بە گۆڕینی واقیعی سیاسیی بەئامانجی بەدیهێنانی سیستەمێکی دادپەروەر سەریانهەڵدابێت، پێویستییە سیاسییەکان و هەلومەرجی پێویستیی شۆڕشگێڕیی دەبێتە مایەی جێبەجێکاریی و دەگات بە میتۆدە تیۆرییەکان لە وڵاتانێکدا کە بەشێك لە تیۆرییە زانراوەکان لە وڵاتانی تردا جێبەجێ دەکەن. ئەمەش یان شکستدێنێت یاخود سەردەکەوێت بە ئەندازەی ئەوەی دەرهاویشتە ناکامڵەکانی گۆڕان بەسەر ستراتیژی

سیاسیدا باڵادەستدەبێتو ئاراستەی دەکات. ئەوەی واقیعو دەرهاویشتەکانی کاریگەرانە ئاراستە دەکات وەك ئەوەی لە حاڵەتی خۆڕەسانەدا هەیە. لێرەشدا وەختێك هەلومەرجەکە بۆ سەرکەوتنی شۆڕش کامڵدەبێت، ئیدی خۆڕەسیی لەبەرژەوەندیی شۆڕشدایە، بەڵام وەختێکیش شۆڕش بڵاودەبێتەوە وێڕای دەرهاویشتەکانیو لەبەرئەوەی دەلاقەیەك بۆ ئومێد دەکاتەوە، چونکە ستەم هەیە، ئیدی خۆڕەسییو نەبوونی ڕێکخستن دەگونجێت شۆڕش لەباربەن.

شۆڕش لە جیهانی ڕۆژئاواییدا بەسێ شەپۆلی سەرەکیی هەڵایساوە. "**شەپۆلی یەکەم** لە نێوان (١٨٢٠-١٨٢٤)، لە بەشە ئەوروپییەکەی حەوزی دەریای سپیی نێوەڕاست: لە ئیسپانیا (١٨٢٠)، ناپۆلیی (١٨٢٠)، یۆنان (١٨٢١). ئەم شۆڕشانە سەرجەمیان سەرکوتکراون، جگەلە یۆنان"[٣٣]کە شۆڕشی ڕزگارخوازیی بوو دژ بە داگیرکاریی تورکیی، ئەمەش سەرجەم نەتەوەکانی ئەوروپای خرۆشاند، و لەپشت شۆڕشەوە ریزیان بەست، بەگوێرەی گوتە بەنێوبانگەکەی دۆلاکروا "ئازادیی لەسەر شەقامەکان خەڵك ڕێبەرییدەکات"، هەروەها لە هۆنراوەکانی لۆرد بایرۆنیشدا. پاشتر **شەپۆلی دووەمی** شۆڕشگێڕیی لە ساڵانی (١٨٢٩-١٨٣٤) دەستپێکردو کاریگەریی لەسەرجەم بەشەکانی ئەوروپاو ڕۆژهەڵاتی ڕوسیاو ئەمەریکای باکوور دروستکرد"[٣٤]. ئاکامی ئەو شەپۆلە ئەو شکستە ئابڕووبەرانەیە بوو کە هێزە بۆرژوازییەکان بە

33 هەمان سەرچاوە، ٢٢١.

34 هەمان سەرچاوە.

ئەریستۆکراتەکانی ئەوروپای ڕۆژئاوای گەیاند، ئەو بۆرژوازیەی توانیی ڕەواج بە سیاسەتگەلێك بدات کە پێکدادان دروستنەکات لەگەڵ ئەو جووڵانەوانەی کە داوای مافی دەنگدانی گشتییان دەکرد، "هەرچەندە لەلایەن بەشێك لەو توێژانەی لە سەرمایەدارەکانو وردەسەرمایەداران یاخود وردەبۆرژواکانو جووڵانەوە کرێکارییەکان بێزاربوون، دووچاری کاری تێکدەرانە بۆوە. سیستەمی سیاسیی لە بەریتانیاو فەرەنساو بەلجیکا لە گەوهەردا هاوشێوەی یەکتربوون: دامەزراوەی لیبرالیی کە بەهۆی ئەو توانایانەی کە دەبێت لە دەنگدەراندا هەبێت وەك موڵکدارییو فێربوون لەژێر سایەی پاشایەتی دەستووریدا، دیموکراسیەکەی سنووردارکرد"[٣٥]. **شەپۆلی مەزنی سێیەم** لەساڵی ١٨٤٨ قەوما لە ئاکامی قەیرانێکی کەڵەکەبوو بۆ ماوەی چەندین دەیە لە کۆمەڵگەیەکی هاوچەرخدا کە سیاسەتەکانی بۆرژوازی بەرهەمی هێنابوو. شۆڕشەکە لە یەك کاتدا تەقریبەن هەڵایساو، بە شێوەیەکی کاتیی لە فەرەنساو ئیتاڵیاو دەوڵەتە ئەڵمەنییەکان سەرکەوتنی بەدەستهێنا. هەروەها بەشێوەیەکی پچڕ پچڕ کاریگەریی لەسەر ئێرلەنداو یۆنانو بەریتانیا دروستکرد. ئەمەش فرە نزیکبوو لە چەمکی شۆڕشی جیهانیی کە شۆڕشگێڕان خەویان پێوە دەبینیی. ساڵی ١٧٨٩، تەنیا ڕاپەڕینی گەلێك بوو، بەڵام ئێستا وادەردەکەوت کە بۆتە "بەهاری گەلان" لە سەرجەم کیشوەری ئەوروپیدا"[٣٦].

35 هەمان سەرچاوە، ٢٢٢-٢٢٣.

36 هەمان سەرچاوە، ٢٢٤.

دەگونجێت بڵێین جیهانی عەرەبیی "جەستەیەکی گەیەنەری شۆڕشەکانە"، گەر گوزارشتەکە راستبێت. شۆڕشی ٢٣ی تەموز/ یۆلیۆی ١٩٥٢ لە میسردا کودەتایەکی سەربازیی بوو کەچی وەك شۆڕش لێی تێگەیشتن، نەك بەهۆی دەرەنجامە شۆڕشگێڕییەکانو کۆبوونەوەی جەماوەریی لە چواردەوریی، بەڵکو بەوهۆیەوە کە لە ژینگەیەکی شایستە بۆ شۆڕشدا پشکوت، هەروەها درێژبۆوەی شەپۆلێکی جووڵانەوەی شۆڕشگێڕیی میسریی بوو کە لە سەرەتای چلەکاندا، لەگەڵ لیژنە کرێکاریی و خوێندکارییەکانو هەڵکشانی بزاڤی لاوانی یاخیبوو لە چەمکی حیزبی کلاسیکیداو، دژی قۆرخکاریی دەسەڵاتو سامان لەلایەن سەرانی کۆشكو دەرەوەیدا، دەستیپێکرد. پاشتر بەگژداچوونەوەی ئینگلیزەکان لە نۆکەندی سوێس و، زنجیرەیەك یاخیبوون روویدا کە چەند حکومەتێکی یەك لەدوایەکی رووخاند، تا دەگاتە ئاگرەکەی قاهیرە (حریق القاهرة). لەراستییدا، کودەتاکەی ئەفسەرانی ئازاد/ الضباط الاحرار بە"شۆڕش" ناوبرا، چونکە درێژبۆوەی شۆڕش بوو لە شارەکانی میسردا، لەبەر ئەوەش هەڵگری ئاکامی شۆڕشگێڕیی بوو. پاشتریش جووڵانەوەی ئەفسەران لە نیشتیمانی عەرەبیدا بڵاوبۆوە لەسەر شێوەی کودەتای شۆڕشگێڕانە کە تەنیا بانگەشەی لابردنی دەسەڵاتی وەختی نەدەکرد، بەڵکو داوای دامەزراندنی سیستەمێکی هاوچەرخی دەکرد، یەکەمینو گرنگترینیان شۆڕشی ١٤س تەموز/ یۆلۆیۆی ١٩٥٨ە بەسەر حوکمی پاشایەتیدا لەعێراق. هەروەها دەتوانین شۆڕشی رزگاریخوازیی جەزایر لەم ریزبەندەدا دابنێین، لەگەڵ تێبینی ئەو تایبەتمەندییەی کە شۆڕشێکی رزگاریخوازیی نەتەوەیی نمونەیی بوو دژ بە داگیرکەری راستەوخۆی

بیانیی هاوردەنشین. دۆخێکی شۆڕشگێڕیی عەرەبیمان هەیە کە وەڵامدەری شۆڕشی ٢٣ی یۆلیۆ بوو، بەڵام لێکچوونێك لەگەڵ ئەو شێوازەدا هەیە کە لەرێگەی دامەزراوەیەکی بنەڕەتیی هاوچەرخ کە داگیرکەر لەپاش خۆی بەجێیهێشت، ئەوەی دەیتوانی گەل یەکبخات، واتە سوپا. پێویستە ئەوە لە یاد نەکەین کە شۆڕشی یۆلیۆ بەشێوەیەکی ئاشکرا. رەهەندێکی نەتەوەیی دژانەی لەخۆگرت دژ بە دەسەڵاتی ئینگلیزیی

دەکرێت بڵێین هەردو دۆخی شۆڕشگێڕیی و (الحالة الثورية) جووڵانەوەی شۆڕشگێڕیی (الحركة الثورية) لەچەندین وڵاتی عەرەبیدا پایەداربووە، هەروەها کودەتاکانی ئەفسەران کە لە ئاکامی کارەساتی فەلەستینەوە دەستبەجێ روویاندا، ئەو حاڵەتە شۆڕشگێڕییەی لەباربرد. دەڵێین لەیەك کاتدا لەبەینیشی بردووەو کامڵیشی کردووە. لەراستیدا دیموکراتگەرایی شۆڕشی بەسەر گوتاری جەماوەریدا لەباربرد بەبێ بەشداریی گەل لە سیاسەتدا بەشێوەیەکی رێکخراوو مافگەرایی و، بەرتەسککردنەوەی ئازادییەکانو دەسەڵاتی سەربازیی بەنێوی گەلەوە. لەهەمان کاتیشدا ئەرکی رزگاریی نیشتیمانیشی تەواوکردو، پەیوەندیی نێوان شارو لادێی چەسپاندو، جیاوکەکانی (إمتیازات) فیۆدالیەتی پووچەڵکردەوە. لێرەدا ئەوەی جێی بایەخی ئێمەیە ئەوەیە کە بڵاوبوونەوە لە ژینگە سیاسیی و فەرهەنگییە عەرەبییەکەدا بە رەهەندە جیاوازەکانیەوە، لەپاش شۆڕشی یۆلیۆوە روویداو، هەروەها بڵاوبوونەوە لەرێگەی لێکچوونی شێوازی شۆڕشی یۆلیۆو چەمکەکانیدا بەدەستهات، بەهەمان شێوەی ئەوەی لە ئەوروپا روویدا بە لاساییکردنەوەی شۆڕشی فەڕەنسیی.

لێرەدا، لە ساڵی ٢٠١١دا، تێبینی دەوڵەتانی عەرەبیی دەکەین ، هەروەها بە بڕوای من پاشتریش، وەڵامدانەوەیەکی دۆخی شۆڕشگێڕیی عەرەبیی لە چەندین دەوڵەتدا بۆ مۆدێلە میسرییەکە هەیە کە شۆڕشگێڕان لە مەیدانی تەحریردا پێشانیاندا. ئیدی وا خەریکە بە ئەزموونو هەڵە ئاستی گونجانی ئەم مۆدێلە بۆ ئەم دەوڵەتو ئەو دەوڵەت بەدیار دەکەوێت، هەروەها پێویستیی پەرەپێدانی مۆدێلی تری هاوچەرخ.

دەکرێت بڵێین بیروباوەڕو بنەماکانی شۆڕشی فەڕەنسیی لە قۆناغی نێوان ساڵانی ١٧٨٩ بۆ ١٩١٧ واتە تا شۆڕشی سۆشیالیزمیی ئۆکتۆبەر، لە ئەوروپادا بابەتی ململانێ بوو لەنێوان هێزە بەرگریکارەکان لەو بنەمایانەو ئەو هێزانەی کە دژی ئەو بنەمایانە بوون. لێرەوە زۆرینەی گوزارشتو چەمکەکانی پەیوەست بە چەپو راستو دیموکراسییو لیبرالیزم گەشەیکرد. ئەوەی هێندێك کەس لەبیری دەکەن ئەوەیە کە سیماو چەمکەکانی دیاردەی ناسیۆنالیزم لەوێوە سەرچاوەیان گرتووە، شۆڕشی ١٨٧٩ شۆڕشێکی پراکتیکیی نیشتیمانیی بوو بۆ دامەزراندنی نەتەوەیەك، بەمشێوەیە شۆڕشەکانی ١٨٤٧ کە نەك بەتەنیا شۆڕشگەلێکی دیموکراتیی بوون بەڵکو لەهەمان کاتدا شۆڕشگەلێکی نەتەوەییش بوون. هەر لێرەوە بیرۆکەی یاسای دەستووریی (القانون الدستوري) دروستبوو، هەروەها مۆدێلی رێکخستنی شارو رێگەکانی کارگێڕیی هاوچەرخو سیستەمی پێوانەی مەترییو، سوپای ناپلیۆن لەگەڵ خۆیدا بەرەو ئەوروپاو رۆژهەڵاتی نێوەڕاستی برد.

رێکەوت نییە کە قۆناغی شۆڕشە دیموکراتییەکان بریتییە لە قۆناغی شۆڕشە نیشتیمانییە سەربەخۆییخوازەکان لە ویلایەتە یەکگرتووەکان (١٧٧٦-١٧٨٣)، ئێرلەندا (١٧٨٢-١٧٨٤)، بەلجیکا (١٧٨٧-١٧٩٠)و هۆڵەندە (١٧٨٣-١٧٩٥)دا. بەبڕوای ئێمە بیرۆکەی دیموکراسیی لانیکەم لە رووی مێژووییەوە پەیوەستبووە بە بیرۆکەی دەوڵەتی نیشتیمانیی، خەتەرناکیی لەوەدایە کە ئەمە لەرووی تیۆرییەوە بگۆڕدرێت بۆ مەرجی دیموکراسیی، بەو مانایەی سەربەخۆبوون لە دەوڵەتێكو دامەزراندنی (تجانس)هاوڕەنگیی لەسەر ئاستی شوناس (الهوية) ببێتە مەرجێك بۆ جێبەجێکردنی دیموکراتیەت.

ئیدی ئەمە دۆخەکە بوو تاکو شەپۆلە دیموکراسییەکانی ئەمدواییەی رۆژهەڵاتی ئەوروپاو روسیاو بالکان هەڵایسان، بەشێوەیەك بووە مایەی جیابوونەوەی چەندین قەوارەی سیاسیی کە لەسەر ئاستی شوناس بەدووی هاوڕەنگییدا دەگەڕان، یاخود شوناسێکی نیشتیمانیی، لانیکەم باڵادەست، وەك مەرجێك بۆ دامەزراندنی حکومەتێکی نوێنەرایەتییو پلورالیزمی سیاسییو هەڵبژاردنەکان. ئەمەش لە دۆخی بالکاندا بووە مایەی کارەساتو پاکتاوکردنی ئیتنیی، ئێمە لێرەدا بۆیە ئەوە بە نمونە دەهێنینەوە بە ئامانجی ئاماژەدان بە ئەزموونە سەرکەوتووەکانی تر یاخود نیوە سەرکەوتووەکان بۆ پێکهێنانی نەتەوەیەکی دیموکراتیی بەبێ پاکتاوکردنی ئیتنیی لە بەلجیکاو کەنەداو ئیسپانیاو بەڕازیلو باشووری ئەفریقاو چەندین شوێنی تر، هەروەها تاکو ئاماژە بدەین بە زەرورەتی ئەوەی کە دیموکراتخوازانی عەرەب لەپاش شۆڕشەکان

مۆدێلە تایبەتەکانیان برەوپێبدەن کە لەسەر بنەمای هاوڵاتیبوون‌و دیموکراسیی‌و فرە شوناسیی، هەروەها بنیاتنانی دەوڵەتێك بۆ سەرجەم هاوڵاتیان پایەداربێت، لەبریی دروستبوونی شوناسگەریی‌و رەگەزایەتیی وەختێك بوار دەکرێتەوە بۆ گەیشتن بە حکومەتی نوێنەرایەتیی یاخود هەر گوزارشتێکی سیاسیی تر.

لەشۆڕشەکاندا پتر لە رابردوو ئەوە دەرکەوت کە شوناسی عەرەبیی پایەدارەو عەرەب لە موحیتەوە بۆ خەلیج کۆدەکاتەوە، مەزنترین شۆڕش لە جیهانی ئیسلامیدا لە ئەندۆنیسیا روویداو، کە هاوشێوەی شۆڕشی میسرییە، کەچیی هیچ کەسێکی بەرەو شۆڕش‌و شۆڕشگێڕیی نەخرۆشاند، لەوەختێکدا شۆڕش لە دەوڵەتێکی عەرەبیی گچکەی وەك تونسدا، وەك تەزووی کارەبا لە جەستەی لاوازی عەرەبیداو، گەیەنەری خەون‌و ئەجێنداو بیروباوەڕەکانە. ناگونجێت خەون‌و هیوای شۆڕشێکی عەرەبیی بێ بوونی (المشترك العروبی/هاوبەشیی عەرەبایەتیی) لەنێوان وڵاتە عەرەبییەکاندا بگوازرێتەوە. راستە ناگونجێت لەم سەردەمەدا هیچ شوناسێك بەزۆر بەسەر کەسدا بسەپێنرێت، بەڵام ناشکرێت هێزی یەکخستنی گشتیی بۆ شوناسی عەرەبیی فەرامۆش بکرێت، هەروەها ناگونجێت لە دژبەیەکیی لەگەڵ شوناسە نیشتیمانییەکانی تردا لە زەمەنی وەرچەرخانی دیموکراسیدا دابنرێت. ئەرکی شۆڕش گەڕانە بەدووی ئەو شتانەی کە هاونیشتیمانیان لە دەوڵەتدا کۆدەکاتەوە نەوەك پەرتکردنیان، ئەگەر لەو ئەرکەیدا لەرووی بنیاتیی‌و بەرنامەو دروشمەوە شکستیهێنا ئەوا لەبری وەرچەرخانی دیموکراسیی بەرەو جەنگی نێوخۆیی دەڕوات.

شۆڕشی فەرەنسیی هانی چەندین شۆڕشیدا، تەنانەت لە ئەمەریکای لاتینیش لەپاش ساڵی ١٨٠٨، هەروەها جووڵانەوە نیشتیمانییە دیموکراتییەکان لە هیندستاندا، هەروەها بیروباوەڕەکانی رێنیسانس‌و رۆشنگەریی لە جیهانی عوسمانیی‌و جیهانی عەرەبیی عوسمانیی بەتایبەتیی بڵاوکردەوە. عوسمانییە نوێیەکان کە رێبەرایەتیی ریفۆرمیان دەکرد بەنێوی "تەنزیمات"و، سەرنجی رۆشنبیرانی ئەوروپییان بەلای خۆیاندا راکێشا، نەوەی دووەمیان کاریگەربوون بە شۆڕشی فەرەنسیی‌و بەهاکانی لەپێناو چەسپاندنی یەکێتی لەنێو خودی ئیمپراتۆریەکەدا بەئامانجی بەرەنگاربوونەوەی دەستێوەردانی ئەوروپیی بیانیی، نەوەك بەئامانجی بانگێشتکردنی، لەپێناو هەوڵدان بۆ ئەفراندنی هاوڵاتیبوونی عوسمانیی کە تێکڕای عوسمانییەکان وێڕای رەگەزو زمان‌و دین یەکسانبن، پێش ئەوەی دەستێوەردانی ئەوروپیی بۆ لەباربردنی خودی پرۆژەی تەنزیمات بەشداریی بکات، هەروەها گۆڕینی لە پرۆژەیەکەوە بۆ چەسپاندنی یەکێتیی‌و هێزی ئیمپراتۆریەکە بۆ ئامرازێك بەئامانجی لەبەریەکهەڵوەشاندنەوەی. لە یەکەمین قۆناغی رزگاریی نیشتیمانیدا لە نیوەی یەکەمی سەدەی بیستەم، ژمارەیەك نیشتیمانپەروەر ئیلهامیان لە بەهاکانی شۆڕشی فەرەنسییەوە وەرگرت. ئایا دروشمی شۆڕشی سوریی مەزن (١٩٢٥-١٩٢٧) ئازادیی‌و برایەتیی‌و یەکسانیی نەبوو، ئایا ئەمانە هەمان بەهاکانی شۆڕشی فەرەنسیی مەزن نەبوون؟.

ناتوانرێت لاسایی خاڵی دەسپێکردن بکرێتەوە، شۆڕشی فەرەنسیی تەنیا بە خۆڕەسیی (عفوی) بۆ شۆڕشێك گەشەینەکرد، بەڵکو ئەوەی شۆڕشی هەڵایساند لە واقیعدا هەوڵێکبوو بۆ تەکاندان بە نیازی دژانەی

رەوتی شۆڕشی ئاینده، ئەمەش هەوڵدانێکی ئەریستۆکراتیی بوو بۆ بەستنی کۆمەڵەی فیوداڵی گشتیی که هەر لەساڵی ١٦١٤ لەکارکەوتبوو. ڕێك وەك ئەوەی بیرۆکەی نوێنەرایەتیی و گرفتی ئەوەی کێ نوێنەرایەتیی نەتەوە پێشنیازبکات، ئەم خواستە لە بەستنی کۆمەڵەکەوە وەرچەرخا بۆ شۆڕشێکی "چینی نێوەند" سەبارەت بە مافەکانیان لە نوێنەرایەتیی و بەڕێوەبردنی کاروبارەکاندا. هێندێك کە دەیانویست دووبارە بەشداریی فیوداڵە کۆنەکان بۆ دەسەڵات بگێڕنەوە، دژ بە (الملکیة المطلقة /پاشایەتیی رەها) بوون، ئەوان بەرپرسیاربوون لە کات و ساتی شۆڕش، نەك هێزە نوێیەکان. بەڵام بیرۆکەی بەشدارییکردنیان لە کاروباری وڵاتدا پێشنیارکرد، ئەوەی لەساڵی ١٧٨٩ دا لەلایەن هێزە کۆمەڵایەتییە نوێکانەوە قۆزرایەوە، ئەوانەی کە پێشتر لە ساڵی ١٦١٤دا لەسەر شانۆکە نەبوون.

لەراستیدا، چەکی نەتەوە لە خانەدان و ئیکلیرۆسەوە گۆڕدرا بۆ چینی سێیەم یاخود ئەوەی دواتر بە بۆرژوازیەت یاخود چینی نێوەند نێوبرا، یاخود هەر نێوێکی تر، ئەو چینەی کە زۆری نەبرد بەرفراوانبوو بەچەشنێك سەرجەم هاونیشتیمانیانی گرتەوە. "چینی نێوەند" کە بەشێکبوو لە خەڵکی ئاسایی، بە بیروبۆچوونی نوێی بارگاویی بوو، لەبەرئەوەی دووچاری "بیروبۆچوونی فەیلەسوفان" (ئەو گوزارشتەیە کە بەباڵای ڕۆشنگەراکاندا بڕا)"و ئابووریناسان"(ئەو گوزراشتەیە کە بەباڵای فیزیۆکراتەکاندا بڕا) بۆوە. تەنانەت بیروباوەڕەکانی "ماسۆنییەکان/کۆمەڵەی بنیاتنەرە ئازادەکان"یش کە ڕێکخستنەکانی وەك قارچك بەربڵاو هەڵتۆقین، کە لە هەشتاکانی سەدەی هەژدەیەمدا هەژموونیان بەسەر بوارە پیشەیی و

فەرهەنگییەکانی پاریسیدا کردبوو. هەروەها شۆڕش لە پاشایەتی دەستوورییەوە گەشەیکرد بۆ کۆماریی، دوای ئەوەی پاشای فەرەنسا لە حوزەیرانی/ یۆلیۆی ١٧٩١دا، هەوڵی هەڵاتنی لە وڵاتدا. ئەمەش بە دەستبەردان لە گەل لەقەڵەمدراو بووە مایەی هەڵکشانی خولیای کۆمارگەرایی و توندبوونەوەیی و بەرفراوانبوونی قەبارەی کاریگەرییەکەی لەبەرامبەر پاشایەتی دەستوورییدا کە خولیای سەرەکیی شۆڕشەکە بوو. هەروەها لەگەڵ بەرفراوانبوونی خولیای کۆمارگەرایی، گەل دەستی لە پاشا بەردا هەروەك چۆن پاشا وازی لە گەلەکەی هێنا. شۆڕشی فەڕەنسیی وەك بروسکە دای لە سیستەمە کۆنەکەو، ئەم رەگەزە بروسکەدارە کتوپڕە چیدی لە باقی وڵاتانی تری ئەوروپادا بگێڕرێتەوە ، هەروەها لەپاش دەستگرتن بەسەر سیستەمە کۆن و بروسکەلێدراوەکەدا، کە زۆر بەئەستەم لەوە تێدەگەیی چی ڕوودەدات، شۆڕش راستەوخۆ بۆ بەریگریکردن لەخۆو بە بەرپاکردنی جەنگ وەرچەرخا دژبە سوپا بیانییەکان کە هاتبوونە نێو وڵاتەکەوە. راستە سوپایەکی نیشتیمانیی شۆڕشگێڕیی و هەروەها مۆدێلی دەوڵەتێکی ناوەندیی بنیاتنا، بەڵام ئاکامی ئەو مۆدیلە روانگەیەکی پاك و پوختبوو بۆ یەکێتی نەتەوە بەرامبەر بە چەمکی هاوڵاتیبوون کە یەکانگیربوو لەگەڵ نیشتیمانپەروەریی و نەتەوایەتییدا.

"شۆڕشی فەڕەنسیی جەنگی گشتگیری داهێنا، واتە کۆی سەرچاوەکانی نەتەوەی جەمکرد لەرێگەی سەربازگیریی، بەیاسایی کردن، دەستگرداگرتنی توندی ئابووری، و هەروەها هەڵوەشاندنەوەی جیاوازیی نێوان سەربازو هاوڵاتییان وەك جیاوکێکی چینایەتیی شۆڕەسوارانەوە... ئیدی مەترسیی ئەو دەرئەنجانەی کە ئەو

دۆزینەوەیە بەدوای خۆیداهێنا روون نەبۆوە مەگەر لەو قۆناغەیە مێژووییەدا نەبێت. بەشێوەیەک جەنگە شۆڕشگێڕییەکان لەنێوان هەردو ساڵی (١٧٩٢-١٧٩٤)دا، وەک دۆخێکی تایبەتی نائاسایی مایەوە، بەچەشنێک زۆرینەی چاودێرەکانیش لە سەدەی هەژدەدا لە ماناکانی نەگەیشتن. ئەو دەرەنجامانەی پێی گەیشتبوون گەیشتە ئەوەی کە جەنگەکان دەبێتە مایەی هەڵایسانی شۆڕشەکانو، شۆڕشەکانیش جەنگگەلێک دەبەنەوە کە مەحاڵە ببڕێتەوە"[37]. بەڵام ئێمە ئەمڕۆکە لەمانای سەربازگیریی نەتەوە دەگەین، و دیوی دووەمی لێسەندنەوەی جیاوکەکانی خزمەتی سەربازیی لە چینی ئەریستۆکرات کردوێتیە مافێک لە مافەکانی هاوڵاتیان، ئەوەی تێگەیشتنێکی هاوچەرخی سەبارەت بە هاوڵاتیببون ئەفراندووە کە بەشداربووە هاوجووتکردنی گەلو نەتەوەدا، هەروەها لەنێوان هاوڵاتیبوونو نەتەوایەتییدا کە لەوەوبەر باسمان لێوە کردووە. شۆڕشی فەڕەنسییو سوپاکەیو هەروەها سوپاکانی ناپلیۆن کە سەربازگیریی زۆرەملێو ڕێکخستنی هاوچەرخیان گرتبووەبەر، بیرۆکەی هاوڵاتیبوونو سوپای نیشتیمانیی گشتاندبوو، بەواتایەکی تر ئەو سوپایە سوپای هاونیشتیمانیان بوو لە دەوڵەتی-نەتەوەی ناوەندییدا، نەک سوپای چینێکی دیاریکراو کە ئەریستۆکراتی یان هەرشتێکی ترە. بەڵام پێدەچێت هەروەها شۆڕش بیرۆکەی بەسەربازییکردنی کۆمەڵگەی گشتاندبێت کە گوزارشتە توندڕەوەکەیمان لە سیستەمە شۆڕشگێڕییە تۆتالیتارییەکاندا بینییەوە.

[37] ئەریک هۆبزباوم، ١٤٨.

فەرەنسا لەپاش شۆڕش بە چەندین قۆناغدا تێپەڕیی تا ئەوکاتەی سیستەمی دیموکراتیی جێگیربوو. لە کۆتاییدا روونبۆوە کە دیموکراتی راستەوخۆ لە شۆڕشەوە سەرچاوە ناگرێت، و دەوڵەتە دیموکراتەکانیش لە شۆڕشەکانەوە سەرچاوەناگرن، بەڵکو لەرێگەی پرۆسەیەکی ریفۆرمەوە کە شۆڕشی دیموکراتیی رێبەرایەتیی بکات. ئەگەریش شۆڕش راستەوخۆ دەست بەسەر دەسەڵاتدا بگرێت زۆرجار سیستەمێکی توندوتیژی پاکتاوگەرا دادەمەزرێتو، دواجاریش بە دیموکراتی کۆتایی نایەت، بگرە بەرەو فۆرمێکی دەسەڵاتگەراییو ئۆتۆریتەخوازی نوێ ملدەنێت. لێرەوە زۆرجار دیموکراسی لەسەر پێکگەیشتنی دوو پرۆسە دادەمەزرێت ئەوانیش: پرۆسەی گۆڕینی سیستەمە کۆنەکەو، پرۆسەی تێپەڕاندنی کارەساتو نسکۆکانی خودی شۆڕشەکانە. لەپاش ئەنجومەنی دامەزراندن، رۆڵی یەعقوبییەکان هات پاشتر رۆڵی ئیدارەو (١٧٩٥-١٧٩٩) کۆنسوڵیەتو (١٧٩٩-١٨٠٤) ئیمپراتۆریەت(١٨٠٤-١٨١٤)و پاشتر دووبارە بنیاتنانەوەی پاشایەتیی ئالبۆربۆن(١٨١٥-١٨٣٠)و پاشایەتی دەستووریی(١٨٣٠-١٨٤٨)و کۆماریی (١٨٤٨-١٨٥١)، دواتر دیسانەوە ئیمپراتۆریەت لە سایەی لویس پۆناپارتدا (١٨٥٢-١٨٧٠). کۆی ئەمانە قۆناغەکانی دژوەستانەوەی شۆڕش نین، لە بەشێکی ئەو قۆناغانەدا هێندێک لە ئامانجەکانی شۆڕش جێبەجێکران، لەسایەی ناپلیۆندا فەرەنسا بووە خاوەنی یاسای مەدەنی، و لەگەڵ کڵێساشدا ئاشتەواییان کرد، لە فەرەنساشدا بانکێکی نیشتیمانیی بۆ یەکەمجار دامەزرێنرا. دیسانەوە بەشێوەیەکی فەرمیی وەزیفەکانی دەوڵەتو دادگاو زانکۆو خوێندنگاو سوپاو پەروەردەو زۆرینەی پیشەکان کە

دەوڵەتی هاوچەرخی لەسەر بنیات دەنرێت پلەبەندیی کرانو ڕێکخرانەوە، کە زۆرینەیان بۆ سەردەمی ناپلیۆنیی دەگەڕانەوە، واتە بەشێك لە دامەزراوە هاوچەرخەکان کە ڕۆشنگەران هیوایان بۆ دەخواست، سیستەمە دەسەڵاتگەراکان لەپاش شۆڕش هێنایانەئارا، ئەو سیستمانەی کە بەشێك لە بیروباوەڕەکان پیادەکردو لەسەری ڕۆیشتنو بەشێکی تریشیان پشتگوێخست، بەشێکی تریش لەو بیروباوەڕانە لەگەڵ دووبارە بنیاتنانەوەی کۆماریی دیموکراتیی لەپاش قۆناغی ئیمپراتۆرییو لەپاش هەوڵدانی بنیاتنانەوەی پاشایەتیی، جێبەجێکران. بەڵام پێویستە بڵێن کە سیستەمەکەی ناپلیۆن بەشێك لە بیروباوەڕەکانی شۆڕشی بەشێوازێکی دەسەڵاتگەرا وەك ریفۆرمێکی کارگێڕیی لەسەرەوە جێبەجێکرد، هەروەها بەشێکی تری، لەسەردەمی پاشا لویس فلیپدا، کەبەڕادەیەك کەسێکی لیبڕاڵ بوو، جێبەجێکرد.

پێشتر نووسەری ئەم کتێبە لەساڵی ٢٠٠٧ دا، واتە پێش شەپۆلی شۆڕشە عەرەبییەکان، نووسیویەتی "ئەو دیموکراسیەی کە هەنوکە دەیزانین لە ڕێگەی شۆڕشەوە دروستنەبووە بەڵکو لەڕێگەی پرۆسەیەکی ریفۆرمی دوورو درێژەوە دروستبووە. هێندێکجار خودی وەرچەرخانەکە بەبێ شۆڕش بووە، بەڵکو لەسەرەوە بووە. تەنیا هێندێك لە حاڵەتەکانی ریفۆرم بەهۆی ڕاپەڕینی توندەوە لەئاست کێشەگەلی تر دەستپێکردووەو ریفۆرمی دیموکراتیی بەدووی خۆیدا هێناوە... بەڵام کەمجار ڕێکەوتووە دیموکراسی بەیەکبین لەڕێگەی یەك کردەی شۆڕگێڕییەوە بنیاتنرابێت، یاخود لەڕێگەی شۆڕشێکەوە کە دیموکراتخوازان بەهۆی کردەیەکی کودەتاییەوە جڵەوی دەسەڵاتیان گرتبێتەدەست. تەنانەت شۆڕشی فەڕەنسییش لەساڵی ١٧٨٩دا

سیستەمێکی دیموکراتیی پێگەیشتووی پێکنەهێنا، بەڵکو بە قۆناغی یەعقربییەکان، و پاشتریش یاخیبوونە ناپلیۆنییو پاشایەتییەکاندا تێپەڕیی..."[٣٨]، " تەنانەت گەر گریمانەی ئەوەش بکەین کە ئیمکانی "کودەتای دیموکراتیی" یا شۆڕشگێڕیی بەئامانجی دامەزراندنی سیستەمێکی دیموکراتیی هەیە، ئەوە بەدەگمەن ڕوودەدات چونکە پێویستیی بە بوونی هێزگەلێکی دیموکراتییە کە لە پلەیەکی بەرزی ڕێکخستنو هێز بەهرەمەندبێت، "ئەمەش ڕێگەی لێناگرێت کە بە چاکسازیی پلەبەپلە هەستێت کە بتوانێت دیموکراسی بنیاتبنێت"[٣٩]. شۆڕش لەپێناو گۆڕینی سیستمدا لەو دەوڵەتە ستەمکارییەکانی چونکە دژی ریفۆرمن شتێکی زەرورییە. هەروەها گۆڕینی سیستەم مەرجێکی پێویستە بەڵام تەواویش نییە، شۆڕشی دیموکراتیی بە تەنیا یەك کردە ناگات بە دیموکراتی کە قڵپکردنەوەی سیستەمی فەرمانڕەوایەتییە، بەڵکو لەڕێگەی پرۆسەی ریفۆرمو بنیاتی درێژخایەن لەپاش گۆڕینی سیستەمەوە دێتەئاراوە.

38 عزمي بشارة، المسألة العربية: مقدمة لبيان ديمقراطي عربي، ط ١ (بيروت:مركز دراسات الوحدة العربية، ٢٠٠٧)، ص ٢٢٦.

39 هەمان سەرچاوە، ٢٣١-٢٣٢.

شۆڕشی دیموکراتیی و ئایدۆلۆجیی

لەمێژوودا هیچ شۆڕشێکی جەماوەریی، یاخود کە توانیبێتی ببێتە جەماوەریی، نییە کە لەسەر بنەمای بەدیهێنانی بەرنامەیەکی پێشوەخت و لەسەر ئایدۆلۆژیایەکی سیاسیی فیکریی و جووڵانەوەیەکی روون و ئاشکرا هاتبێتەئارا. تەنانەت ئەوشۆڕشانەش کە دواجار بوونە خاوەن ئایدۆلۆجیایەکی فەرمیی، هەروەك لە روسیاو ئێران و کوبا هەندێکی دیکەدا هەبووە، لەسەرەتادا شۆڕشگەلێکی دژ بە ستەم و چەوسانەوە یاخود بۆ گۆڕینی سیستمی فەرمانڕەوایەتیی، یان رزگابوون لە دەستی داگیرکەر بوون. ئەوەی پارتە سیاسییە هەژموونداره‌کانی بۆخۆی راکێشاوە. هەروەها کۆنترۆڵکردنی دواجاری شۆڕش لەلایەن حیزب یان جوڵانەوەیەکەوە، یان خۆسەپاندنی ئەو حیزب و جوڵانەوانە بەسەر دەسەڵاتدا پاش کۆتاییهاتنی شۆڕشەکە، دەبێتەهۆی پشکوتنی ئەمجۆرە سیستەمی فەرمانڕەوایەتییە. زۆرجار پاش سەرکەوتنی شۆڕش و گەیشتن بەدەسەڵات بەچەند ساڵێك دۆخەکە بۆ جێبەجێکردنی ئایدۆلۆجیا فەرمییەکە وەرچەرخاوە، ئەمە حاڵەتەش بۆخۆی لەشۆڕشی کوبادا وەك نموونە روویدا. ئەوەی لەبنەڕەتدا وەك شۆڕشێك بەئامانجی چەسپاندنی بەرنامەیەکی ئایدۆلۆجیی دەستپێنەکردووە، بەڵکو پاشتر ئەم بەرنامەیەی کردۆتەبنەما، دواتریش تیۆریزەکراوەو شەرعییەتی پێدراوە بەئامانجی پێدانی رەوایەتیی و ماقوڵییەت بەم وەرخانە لە نیشتیمانپەروەرییەوە بەرەو کۆمۆنیزم کە پێویسییەکانی وەرچەرخانی شۆڕش بەرەو دەسەڵات

سەپاندوویەتی. دەتوانرێت بوترێت کە شۆڕشی ڤێتنامیی گەر پێشوەخت خۆی وەك شۆڕشێك لەپێناوی دامەزراندنی سیستمێکی فەرمانڕوایەتیی کۆمۆنیستی رابگەیاندایە، بەو چەشنە هەرگیز گەل چەکیان لەپێناویدا هەڵنەدەگرت و لەدەوری کۆنەدەبوونەوە، ئەو گەلەی کە شۆڕشەکەی لەنێو شۆڕشەکاندا کردە نموونەیەکی باڵا لەتێکڕای وڵاتە هاوشێوەکانیدا، لەنێویشیاندا دەوڵەتە عەرەبییەکان. لێرەدا پێویست ناکات باس لە کتێبخانەی شۆڕشگێڕیی عەرەبیی بکەین کە پڕە لە بەراوردکاریی شۆڕشە عەرەبییەکان بە شۆڕشی ڤێتنامیی لە حەفتاکانی سەدەی رابردوودا.

لەسەروبەندی شۆڕشەکاندا پارتە ئایدۆلۆجییەکان سوورن لەسەر تەئکیدکردنەوە لەسەر بەرنامەیەك تا لانیکەم زۆربەی چینەکانی نێو کۆمەڵگەو هێزە سیاسیی و کۆمەڵایەتییە جیاوازەکان لەدەوری خۆیان کۆبکەنەوە، هەروەها هەوڵدەدەن بەرنامە تایبەتەکانیان بشارنەوە یاخود دوای بخەن هەتا بەهۆی شۆڕشەوە جڵەوی دەسەڵات دەگرنەدەست.

لە کاتی هەڵایسانی شۆڕشدا، تەنانەت پارتە ئایدیۆلۆجییەکانیش بەوریاییەوە جەخت لە لانیکەمی بەرنامەیەك دەکەنەوە کە توێژگەلێکی بەرفراوانی گەل و هێزگەلێکی سیاسیی و کۆمەڵایەتیی جۆراوجۆر لەدەوری خۆی کۆبکاتەوەو هەوڵدەدەن بەرنامە تایبەتەکانی خۆیان بشارنەوە یاخود دوابخەن. تا ئەو کاتەی دەتوانن لەرێگەی شۆڕشەوە بگەنە دەسەڵات.

دەشێت پێش شۆڕش وەرچەرخاندنێکی فەرهەنگیی و ئایدیۆلۆجیی لای توێژگەلێکی بەرفراوانی کۆمەڵگا بێتەئارا. ئەستەمە باس لە

فیکرێکی شۆڕشگێڕانە یاخود فاکتەرە شۆڕشگێڕییەکان بکەین بێ ئەو وەرچەرخانەی کە دەبێتە مایەی تێڕوانین لە شێوازی ژیان وەك ستەمێك کە تەحەمول ناکرێت، و وێناکردنی تاکەکان لە خودی دەستەجەمعی خۆیان وەك گەل، هەروەها بینینی دەسەڵات وەك حاڵەتێکی دابڕاو لە دەوڵەت، یان وەك بەکارهێنراوی دەوڵەت لە خزمەت بەرژەوەندییە ئۆلیگارکییە تایبەتەکانیدا، یاخود بینینی ئازادیی وەك پێویستییەك‌و، پێویستییەکان وەك داواکاریی‌و، داواکارییەکانیش وەك ماف‌و شتی دیکە. لەلایەکی ترەوە، تەسەور ناکرێت جەماوەرێکی بەرفراوان خواستی دامەزراندنی سیستەمێکی فەرمانڕەوایەتییان لەسەر ئایدۆلۆجیای پارتێك لە پارتە سیاسییەکان هەبێت.

هەربۆیە شۆڕشە جەماوەرییەکان بە سروشتی خۆیان شۆڕشی پارتە ئایدۆلۆجییەکان نەبوون کە هەوڵی گەیشتنە دەسەڵات بدات، ئەمجۆرە شۆڕشانە زۆرجار لە یەکخستنی گەل‌و کۆکردنەوەیان لەدەوری خۆی شکستدێنێت، و دەبێتە مایەی هەڵایسانی جەنگی پارتیزانیی، یاخود شێوەی جۆرێك لە کودەتای سەربازیی بەخۆیەوە دەبینێت. شۆڕشە جەماوەرییەکان حیزبیی نین بەڵکو جەماوەریین، بەڵام ئەو پارتە سیاسییانەی کە دەست بەسەر شۆڕشدا دەگرن لەپاش گۆڕینی بۆ دەسەڵات، مێژوویەك بۆ شۆڕش دروست دەکەن‌و شکۆمەندیی خۆیانی تێدا بەرجەستە دەکەن، جۆرێك لە ئەفسانەو شتی خەیاڵخاویی ئەوتۆ دادەتاشن کە ئاماژەن بۆ ئەوەی ئەم پارتانە پێشڕەویی‌و ڕێبەرایەتیی

شۆڕشەکەیان کردووە، یاخود ئەگەر ئەوان نەبوونایە شۆڕش نەدەبوو[•]، لەوەختێکدا هێزو پارتە سیاسییەکانی تر ئەو حیزبە بە (سرقة الثورة/ دزینی شۆڕش) تۆمەتباردەکەن. ئەمەش بەشێکە لە دەلالەتەکانی شۆڕشی ئەمڕۆی میسر، بەڵام ئەوەش یەکێکە لە دیاردە دینامیکییەکانی شۆڕشەکان لەهەر جێگەیەکدا بێت، ئەگەر ئەمە بۆ زۆرینەی شۆڕشەکانی مێژووراستدەرچێت، ئەوا بەراستیی بۆ شۆڕشە دیموکراتییەکانیش راستە، هەروەها بۆ ئەو شۆڕشانەشی کە جەماوەرو هێزە سیاسییەکانی بەئاشکراو بە زۆرترین ڕێگە رایگەیاندووە کە ئامانجیان رزگاربوونە لە ستەمکاریی‌و بەدیهێنانی سیستەمی دیموکراتیی، هەر راستە.

بەشێوەیەکی گشتیی، تێکڕای شۆڕشەکان ئامانجیان بەدیهێنانی دیموکراسیی نییە، بەڵام شۆڕشە عەرەبییەکان کە لە کانونی یەکەم/ دیسێمبەری ٢٠١٠و لەنێوان سەرەتای تەموز/ یۆلیۆی ٢٠١١ هەڵایساوە، ئەو قۆناغەی ئەم کۆڵینەوەیەی تێدا نووسراوە، سەرجەمیان دروشمی دیموکراسیی‌و دەوڵەتی مەدەنییان بەرزکردبۆوە. لەم تێکستەدا بەلای باسکردنی مانای هاوچەرخی دەوڵەتی مەدەنییدا

[•] زۆر جار هەوڵدەدرێت تێکڕای گەل بە قەرزاری کەسێك کە سەرۆکی حیزبێکە یاخود بنەماڵەیەکیش دابنرێت‌و میدیای ئەو حیزبانە دەهۆڵ بۆ ئەوە دەکوتن کە هەرچییەك پاش شۆڕش هاتۆتەئارا لەسایەی حیکمەت‌و مەزنی‌و لێهاتوویی ئەو کەسە یان ئەو بنەماڵەیەو بەرنامەی ئەو تۆش پێکدەهێنرێت گوایە رۆژانی خەباتی ئەوان شۆڕش‌و رۆژەکانی پاش شۆڕشی دروستکردووە، بەوەش بەناوی شەرعییەتی شۆڕشگێڕییەوە زەمینەی بۆ دیکتاتۆریی خۆشدەکەن‌و شۆڕشەکە لاقەدەکەن.

ناچین[40]، خەڵکیی وا لەسەر بیستنی چەمکی کۆمەڵگەی مەدەنیی راهاتوون، بەو پێیەی کە دەوڵەت نییە، زۆرجاریش تیۆرسینەکان بیرۆکەی کۆمەڵگەی مەدەنییان بە سیفەتی مەدەنیی راڤەکردووە بەوەی کە: نە دەوڵەتە، نە ئاینییە، نەسەربازییە. لە دۆخی دەوڵەتی مەدەنیدا

40 وەختێك هاوواتایی (الترادف) دیموکراتیو مەدەنیەت، مافە مەدەنییو مافە دیموکراتییەکان، تەجاوزی ململانێ ئایدۆلۆجییو بگرە عەقایدییە ستەمگەراکانیش دەکات، ئەوەی لێدەکەوێتەوە کە ببێتە دەسەڵاتگەرایی بە بەرگێکی ئایدۆلۆجیی (إهاب جدید) سەرنجڕاکێشی پەسەندکراوەوە. ئەمەشە کە لە دووڕیانی شۆڕشی میسریی ئەمڕۆدا ململانێ لەسەر نێوەرۆكو تەئویلو وەزیفەکانی توندتربۆتەوە، ئەوەی کە لەرێگەی چەمکی دەوڵەتی ئیسلامیی مەدەنییەوە شیمانەگەلێك لەخۆدەگرێت، بەشێوەیەك هەر دەوڵەتێك بەرژەوەندیی هاونیشتیمانیانی بەدیهێنا بە مانا گەوهەرییەکەی "**المقاصد الشرعية**/مەبەستە شەرعییەکان"ی ئەداکردووە کە لە بنەڕەتدا بەتێکڕا "**المقاصد المدنية**/مەبەستی مەدەنین"، هەروەها دەوڵەتێکی ئیسلامییە بەبێئەوەی بەخۆیان بزانن. ئەمەش ئەو جیاوازییەیە پڕئێشەیە کە مامۆستای پێشەوا موحەممەد عەبدە پێشانیداوە، وەختێك دۆزییەوە کە لە فەڕەنسادا ئیسلامی بەبێ مسوڵمانان هەیە، و لەمیسریشدا مسوڵمانان بەبێ ئیسلام. بۆئەوەی نەکەوینە نێو ئەرگومێنتێکی دوورو درێژەوە، بزاڤە ئیسلامییەکانی ئەمڕۆ بەتایبەت لە میسردا، لەئاستی خوارەوەی وزەی قووڵی مەدەنیی ئیسلامیدان، ئیسلام وەك دینو شارستانیەتو کۆمەڵگە، ئەوەی کە مەبەستە شەرعییەکانەو، خوێندنەوەی دەوڵەتیش لەبەر تیشکی ئەو مەبەستانەدابێت. "**اسلامية الدولة**/ئیسلامییبوونی دەوڵەت" لە خۆڕاگەیاندنیدا نییە، بەڵکو لە بەدیهێنانی وەزیفە مەزنەکانی مەبەستدارەکانی ئیسلامدایە. ئیدی ئەو دەوڵەتانەی کە خۆیان بە ئیسلامیی رادەگەیەنن وا راڤەدەکرێت کە کەمترین دەوڵەتی ئیسلامیین بە مانا گەوهەرییەکەی سەبارەت بە مەبەستە گشتییە باڵاکانی ئیسلام.

سیفەتێکە دەدرێتە پاڵ دەوڵەتی دیموکراتیی بەوەی دەوڵەتێکی دیموکراتیی نائاینییو ناسەربازییە. ئایا ئەو مانایە ئامانجی هەموو ئەوانەیە کە ئەم دروشمە بەرز دەکەنەوە؟ ئایا مەبەستی هەر کەسێك لە پاڵپشتیکردنی شۆڕش لە بنەڕەتدا بەشدارییکردنە لە چەسپاندنی دیموکراسیدا؟.

رەنگە پاڵنەرەکانی خەڵك وەك تاك بەمەبەستی بەشداریکردن لە نارەزایەتییەکاندا هەمیشە بەلای چاودێرانەوە نادیارو ناڕۆشن بێت. هەروەها رەنگە رقو تووڕەیی جەماوەریی کەڵەکەبوو دژ بە سیستەمە فەرمانڕەواکان بۆخۆی بنەمابێت. مەبەستمان ئەو تووڕەییە کەڵەکەبووەیە کە دێتەئارا بەهۆی :گەندەڵییو بێکارییو هەژارییو فشەڵیی ئاسایشی کۆمەڵایەتییو دۆزەخییبوونی ژیانی رۆژانەو بێبەشیی کۆمەڵایەتییو سیاسییو هەروەها سوکایەتییو بێحورمەتییپێکردنو نەبوونی ئازادییەکانو، بەدڕەفتاریی هێزەکانی پۆلیس دەرهەق بەهاوڵاتی، سەرشۆڕپێکردنی هاوڵاتیی بەرێگەیەکی ئاسایی لەپەیوەندی نێوان تاکەکانو دەزگاکانی دەوڵەتو، بڵاوبوونەوەی خزمخزمێنەو مەحسوبیەت لە ئەلفەوە تا یاو، لەدەستدانی سەروەریی لە پەیوەندییە دەرەکییەکاندا... هتد. لە تێڕوانینی سۆسیۆلۆژی ئەو وەرچەرخانە کۆمەڵایەتییە مەزنانەی بەرجەستەی شۆڕشەکان دەکەن، ئەو فاکتەرە بینراوو نەبینراوانە تێکەڵ بەیەکتردەبن. سروشتییە ئەم پرسانە بزوێنەری نارەزایەتییەکان بن. بەڵام بێگومان هەڵوێستوەرگرتن لەئاست سیستەمی دەسەڵاتگەراو ئەو ئاکامانەی بەدوایدا دێن بریتییە لەو هەڵوێستە گشتگیرو کۆکەرەوەیە لەوەختێکدا ئەو تووڕەییە بۆ هەڵوێستێکی سیاسیی لە

شەقامە عەرەبییەکاندا دەگۆڕن، بەشێوەیەك شەقام دەبێتە فۆڕمێکی زیندووی پڕپشێویی و تووڕەیی ڕای گشتیی سەرکوتکراوو پەراوێزخراو، وەك ئەوەی ڕای گشتیی بۆخۆی فۆرمێکی دامەزراوەیی خواستەکانی خۆپێشاندەران و پرسەکانیان بێت کاتێك لەدەوڵەتێکی دەستوورییدا کە بەتەواویی ڕێز لە مافە مەدەنیی و کۆمەڵایەتییەکان بگیرێت (**یتمأسس**/بەدامەزراوەیی دەکرێت). شەقام، بریتییە لە ڕای گشتیی تووڕەو تەقیو دژ بە نائامادەگیبوونی. خواستی دیموکراسییش لە کن زۆرینەی هەرە زۆری دەسپێشخەران و بەشداربووان گەڵاڵەبووە، لە ڕێگەی کەڵەکەبوونێکی سیاسییەوە کە لانیکەم سێ دەیەیە درێژەی کێشاوە. ڕەنگە بە نەرێنیی گەڵاڵە کرابێت، واتە بە ناساندنی شتێك بەوەی نەفی دەکات، بە مانایەکی تر دژ بە ستەمکاریی، لە کن ئەوانی تر کەمتر بەسیاسیی کراون واتە ئەو کەسانەی ڕێژەی بەشداربوونیان بەهۆی خراپیی ڕێژەی بارگاویی نەبوونیان بەسیاسەتەوە کەمتر نەبوو. ئەمەش شتێکی سروشتییە، چونکە شۆڕشەکان کردەیەکی حیزبیی ڕێکخراونین کە بەرنامەیەکی پێشەوەختی هەبێت.

لەراستیدا، ئەگەر شۆڕش شۆڕشێکی گشتگیر بێت و پارتێك بە بەرنامەیەکی گشتگیرو تۆکمەوە ڕێبەرایەتیی بکات، ئەوا زۆرجار ستەمکارییەك دەگۆڕێت بە ستەمکارییەکی تر، بەقسەی کارل پۆپەر دیزاینێکی کۆمەڵایەتیی گشتیی هاوچەرخ لە بیروباوەڕەکانیەوە بەسەر زۆربەی بوارە ئابووریی و کۆمەڵایەتیی و سیاسییەکانی کۆمەڵگەدا دەسەپێنێت، فەزای گشتیی بە چەکی "**هیمنویةو موءسسیة**/هەژموونگەرایی و دامەزراوەیی" هاوچەرخ داگیر دەکات کە

دووبارە ستەمکارییە کۆنەکە بە شێوەیەکی هاوچەرختر بەرهەمدێنێتەوە. پێویستە باس لەوە بکەین کە لەمەوبەر ئاماژەمان پێداوە سەبارەت بەوەی کە پارتە سیاسییەکان لە گشت شۆڕشەکاندا بەرنامە ئایدۆلۆجییەکانیان بەئامانجی چوونەنێو جووڵانەوەیەکی جەماوەریی گشتگیرەوە ئاشکرا ناکەن، تاکو جەماوەرە بەرفراوانەکە بە بەشداریی کردنیان رازیبن. بەڵام ئاشکرانەکردنی بەرنامەی ئایدۆلۆجییی دەبێت لە دۆخی شۆڕشی دیموکراتیکدا بکرێتە ستراتیژ نەك تاکتیك، تائەو کاتەی دیموکراسییەکە وەك سیستم دەچەسپێت.

پارتە سیاسییەکان ڕێبەرایەتیی شۆڕشە عەرەبییەکانیان نەکرد، پێشتریش باسمان لەم بابەتەو فاکتەرەکانی کرد. بەڵام نابێت خوێنەر لەوە دڵنیابێت کە ئەم نائامادەگییە خۆی لەخۆیدا مەرجێکی تەواو بۆ بەدیهێنانی دیموکراسیی پێکدەهێنێت. ڕەنگە بێپلانیی و بێبەرنامەیی سیاسیی لە دۆخی لەبەریکهەڵوەشانی سیستەمی فەرمانڕەوادا، ببێتە مایەی پشکوتن و پێشڕەویی هێزی کۆمەڵایەتیی ناسیاسیی لە ژیانی سیاسیدا، هەروەها ببێتە مایەی کەرتبوون و کەلێنی گەورە لە دەوڵەت و کۆمەڵگەداو هەڕەشە لە سەریان وەك قەوارەگەلێکی یەکگرتوو پێکبهێنێت، بگرە ڕەنگە دارمانی دەوڵەت و کۆمەڵگەش ببێتە هەڕشە بۆ هەرێمە هاوسێکانیان. با بە چاویلکەیەکی ڕەشی خەیاڵاویی رابمێنین، داخوا ئەبێ دۆخی ڕۆژهەڵاتی عەرەبیی و کەنداو دوورگەی عەرەبیی چۆن بێت لە کاتی شلۆقبوونی دۆخی تایفەگەریی و خێڵگەریی و نێوچەگەریی لە سایەی ئەم هەلومەرجەی ئەمڕۆدا.

کەواتە پێویستە پلان و بەرنامە هەبێت بە شێوەیەك بەرفراوانترین هێزی سیاسیی لەسەریی ڕێبکەون بەئامانجی زەبتکردنی پرۆسەی

وەرچەرخانی دیموکراسیی و ئاراستەکردنی. شۆڕشی دیموکراتیک یاساو بنەمای خۆی هەیە کە لە شۆڕشەکانی تری جیای دەکاتەوە، ئەویش ئەوەیە کە ناراستەوخۆ بە ئامانجەکانی دەگات، لەرێگەی پرۆسەی وەرچەرخانی دیموکراتییەوە، هەربۆیە پێویستە تائەوپەڕی خوێندنەوەی بۆ کرابێت و رێکخراو بێت و کۆدەنگیی لەسەر بێت، ئەگەرنا کارەساتی لێدەکەوێتەوە.

ئامانجی دیموکراتی ئاشکراو بەرچاوە، نابێت لە سفرەوە دەست پێبکرێت، وەك ئەوەی عەرەب شتێکی نوێی دابهێنن. لانیکەمی ئەوە زانراوە بۆ دیاریکردنی ئەوەی داخۆ سیستەمێك دیموکراتیە یان نا. بەلاّم پرسیارە گەورەکە لە چۆنێتی وەرچەرخانی دیموکراتیدایە. لێرەدا تایبەتمەندیی هەر دەوڵەتێك دەرکەوێت، هەر لێرەشدا داهێنان دروست دەبێت. لەڕاستییدا پەیوەندییەکی راستەوخۆ هەیەلە نێوان شۆڕش و تایبەتمەندییەکانی و هەروەها پرۆسەی وەرچەرخانی دیموکراتیدا هەیە.

ئاشکرایە بۆ نموونە، گەر شۆڕشێك بەگشتیی لەسەر گردکرنەوەی تایفیی و شوناسیی بخرێتەسەرپێ، و تێیدا کۆمەڵگە بەسەر چەند شوناسێك دابەشبکرێت، ئەوا بەگشتیی نابێتە مایەی پلورالیزمی سیاسیی و فیکریی لەچوارچێوەی کۆمەڵگەدا ، بەڵکو کۆمەڵگە بۆ چەند کۆمەڵگەیەکی دیکە دابەشدەکات. پاشتر زۆری پێناچێت ئەو کۆمەڵگایە دەگۆڕێت بۆ گرووپی بچوك بچوکی کۆمەڵگەی سیاسیی، پاشتریش پەرتدەبێت بۆ قەوارەی سیاسیی یاخود قەوارەی کۆمەلاّیەتیی دژبەیەك و ناکۆك کە پەیوەندیی رق و کینە لەنێوانیاندا زاڵ دەبێت، جا با لەرواڵەتیشدا لەچوارچێوەی یەك قەوارەی سیاسیدا بژین. ئەم دۆخە

لە مێژووی کۆمەلاّیەتیی و مێژووی نەتەوەکاندا گرفتی پێگەیشتنی تەواوی کۆمەلاّیەتیی یاخود بنیاتنانی نەتەوەیەکە کە ئێمەی عەرەب هەنوکە لەئاستییدا نین. دەوڵەتە هەرێمییەکان نەگەیشتوونەتە ئاستی دەوڵەتی نەتەوەیی بەشێوەیەك رەگەزێکی ئەرێنیی بن لە پێگەیشتنی تەواوی عەرەبیی بۆ یەك نەتەوە کە لە چەند دەوڵەتێکدا بژین. لەسەرێی ئەمەش وەك دەوڵەتانی عەرەبیی خۆیان رابگەیەنن و، لە یەك چوارچێوەی هەرێمییدا کۆببنەوە. دیارە مەترسیی دیکەش لەگۆڕێدایە، وەك بلاّوکردنەوەی گرفتە ئایدۆلۆجییەکان لەپێناو بەدەستەوەگرتنی دەسەلاّتدا. ئێمە لێرەدا باس لە پێشەنگبوونی پارتەکان ناکەین، ئەو دۆخەی کە دەشێت لە زۆر حاڵەتدا شتێکی خوازراوبێت کاتێك پارتەکان هێزێکی رۆشنگەری نوێگەرا پێکبێنن، و گوزارشت لە هێزە سیاسییە راستینەکانی نێو کۆمەڵگە بکەن، هەروەها تێڕوانینی راستینەی کێبڕکێکاران هەبێت، و بەشێکی ئەو زیانانەشیان بەرکەوتبێت کە سیستەمی ستەمکاریی پێشتر ئەنجامیداوە. گرفتەکە لەوەدایە ئەو پارتە سیاسییانە ئەو پرسە ئایدۆلۆجییانەیان بێننەپێشەوە کە لە سەروبەندی شۆڕشدا شاردوویانەتەوە و، یەکسەریی لە ئان و ساتی رووخانی رژێمدا بەخۆبکەون، یاخود تەنانەت دەرکەوتنی سەرەتاکانی لاوازییشی، پارتگەلێك لە بەشدارییکردن لە شۆڕشدا دوودڵبوون، یاخود بەشێوەیەکی دروست گرەویان لەسەر نەکردووە، ئەمەش مەترسییەکی ئەوتۆی نییە. ئەم دۆخە بە رێژەی جیاواز لە هەردوو شۆڕشی تونسیی و میسریدا دەیبینین.

گرفتی سەرەکیی لە خواستی پێشنیارکردنی کێشەو هەڵوێستە ئایدۆلۆجییەکانی ئەو پارتە سیاسیانەدایە کە هەست بە بەهێزیی خۆیان دەکەن بە ئامانجی یەکلاکردنەوەیان پێش ئەوەی لە پرەنسیپەکانی سیستەمی دیموکراسیدا بچەسپێنرێت. ئالێرەدا پارتە سیاسییە بێهێزەکان زارەترەك دەبن، و داوای گەرەنتیی دەکەن کە ئایدۆلۆجیای هیچ پارتێك نەگۆڕێت بۆ ئایدۆلۆجیای فەرمیی دەوڵەت، واتە دامودەزگا دەوڵەتییەکان پەیوەست نەبن بە فیکرێکی دیاریکراوەوە، جا ئاینیی بێت یاخود چینایەتیی یان هەر شتێکی تر. لێرە هەست بە خەتەرناکیی دووبارە گەڕانەوەی فۆڕمێکی نوێی ستەمکاریی دەکرێت کە پارتگەلێکی سیاسیی ڕێبەرایەتیی دەکەن کە ئایدۆلۆجییەتیان دەخەنە سەرووی پرەنسیپەکانی گەمەی دیموکراسییەکەوە، و خۆیان دەخەنە بان دەوڵەتەوەو، شۆڕش بۆ خزمەت بەرژەوەندییە ئایدۆلۆجییەکانی وەبەردێنێت. لە حاڵەتی دەستەبەربوونی بڕوای جەماوەریی بەوەی شۆڕشگێڕان لەبەر دیموکراسیی بەخۆکەوتوون‌و شۆڕشیان بەرپاکردووە، ئیدی بەرەوپێشچوونەکە بە ئاراستەی ملکەچکردنی پارتە سیاسییەکان دەبێت بەئامانجی دواخستنی گرفتە ئایدۆلۆجییەکان‌و ڕێککەوتن لەسەر بنەماکانی دیموکراسی کە هێزە سیاسیی‌و کۆمەڵایەتیی‌و دامەزراوەکانی دەوڵەت بەتایبەت سوپا پەیماندەدەن لە هەر بارودۆخێکدا ڕێزی لێبگرن، هەروەها لە حاڵەتی سەرکەوتنی هەر پارتێکی سیاسیی لە هەڵبژاردنی ئایندەدا.

دەسەڵاتداری نوێنەرانی زۆرینە لە هەڵبژاردنی خولیدا (دوري) یەکێکە لە گرنگترین ئەم بنەمایانە، نەك هەمووی. زۆرینە بەپێی ئەو

بنەما دیموکراسییانە حوکمدەکات کە بەدرێژایی مێژوو گەشەیکردووە. ئەوەی کە خەڵکی پەرۆشی بوون، و وەك ئەڵتەرناتیڤێك بۆ ستەمکاریی لێیانڕوانیوە، تەنانەت لە ناساندنی نەرێنیشیاندا بۆ ستەمکاریی، واتە بەوەی ڕەتیدەکاتەوە. ئەمەش بریتییە لە پێناسەی کۆی گەل بۆ ئەڵتەرناتیڤی ستەمکاریی، ئەم بنەمایانەی کە لە چەمکی هاوڵاتیبوونی دیموکراتیدا بەرجەستەیە. هەروەها لە فەرمانڕەواییکردن بەگوێرەی پرنسیپی هاوڵاتیبوون وەك ڕێکخەری پەیوەندی نێوان دەوڵەت‌و دانیشتوانەکەی، ئەوەی وادەکات کە دەوڵەت دەوڵەتێکی مەدەنیی بێت.

لیستی سەرچاوەکان بەزمانی عەرەبیی:

١. ابن تيمية. احمد، مجموع الفتاوى، جمع وترتيب عبدالرحمن بن محمد بن قاسم، ج٤، (المدينة المنورة: مجمع الملك فهد لطباعة المصحف الشريف، ١٤٢٥هـ/ ٢٠٠٤م).

٢. ابن تيمية. احمد، مختصر منهاج السنة، اختصره الشيخ عبدالله الغنيمان، الجزء الاول، (المدينة المنورة: ١٤١٠هـ).

٣. أرندت. حنة، في الثورة، ترجمة: عبدالوهاب. عطا، ط١، (بيروت: المنظمة العربية للترجمة، ٢٠٠٨).

٤. بشارة. عزمي، المسألة العربية: مقدمة لبيان ديمقراطي عربي، ط١، (بيروت: مركز دراسات الوحدة العربية، ٢٠٠٨).

٥. بن محمد بن قاسم. عبدالرحمن، الدرر السنية في الاجوبة النجدية: مجموعة رسائل ومسائل علماء نجد الاعلام من عصر الشيخ محمد بن عبدالوهاب الى عصرنا هذا، ج١، ط٦، (١٤٦٧هـ/ ١٩٩٦ م).

٦. الحكيم. توفيق، ثورة الشباب، (القاهرة: مكتبة مصر، ١٩٩٨).

٧. دسوقي. عاصم، وأخرون، الثورة والتغيير في وطن العربية عبر العصور: اعمال ندوة الجمعية المصرية للدراسات التاريخية، (القاهرة: مركز البحوث والدراسات الاجتماعية في كلية الاداب – جامعة القاهرة، ٢٠٠٥).

٨. العروي. عبدالله، مجمل تاريخ المغرب، (الدار البيضاء – بيروت: المركز الثقافي العربي، ٢٠٠٧).

٩. غرابية. عبد الكريم، "سورية: القرن التاسع عشر ١٨٤٠ – ١٨٧٦" (محاضرات)، (القاهرة: معهد الدراسات العربية العالية، ١٩٦١—١٩٦٢).

١٠. فتحي عثمان. محمد، من أصول الفكر الاسلامي: دراسة لحقوق الانسان ولوضع نهاية الدولة والامامة في ضوء شريعة الاسلام وتراثه التاريخي والفقهي، (بيروت: مؤسسة الرسالة، ١٩٨٤).

١١. الفراء الحنبلي. أبو يعلي محمد بن الحسين، الاحكام السلطانية، صححه وعلق عليه الفقي. محمد حامد، (بيروت: منشورات محمد علي بيضون لنشر كتب السنة والجماعة، دار الكتب العلمية، دون تاريخ).

١٢. المطيري. حاكم، الحرية او الطوفان: دراسة موضوعية للخطاب السياسي الشرعي ومراحله التاريخية، ط٢، (عمان: المؤسسة العربية للدراسات والنشر، ٢٠٠٨).

١٣. هوبسباوم. ايريك، عصر الثورة: اوروبا ١٧٨٩—١٨٤٨، ترجمة: فايز صياغ، ط٢، (بيروت: المنظمة العربية للترجمة، ٢٠٠٨).

به زمانه بيانييه‌كان:

١. Aristotle, politics, Translated by Benjamin Jowett with introduction, Analysis, and Index by H.W.C. Davis, (Ny: dover publications inc., mineola, 2000).

٢. Brinton. C., Anatomy of Revolution, (Ny: Vintage Books: 1995)

٣. Friedrich. C. j., Revolution, (Ny: Atheron, 1995).

٤. kuhn. Thomas S., The Structure of Scientific Revolutions, 3rd Edition, (Chicago and London: The University of Chicago Press, 1996).

٥. Lenin, Left Wing Communism, (Moscow: Progress, 1950).

٦. Lenin.” The collapse of The Second International”, in: Collected Works, Vol. 21 (Moscow: Progress, 1965).

٧. Matin Lipset. Symor, Revolution and Counter: Change and Persistencei n Social Structures, (New Oxford: Transaction Books, 1998). & Brunswick